

www.palamart.hu

Farkas Jenő

XIII + I P Á R B E S Z É D
A MAGYAR–ROMÁN KAPCSOLATOKRÓL



Budapest

2019

ISBN 963 86146 9 2

Felelős kiadó: Palamart Kiadó igazgatója

© Farkas Jenő, első kiadás, 2003; második bővített kiadás, 2019

Hungarian edition

© by Palamart Kiadó, Budapest

„Az irodalmi, tudományos vagy művészeti alkotás a megszületésének pillanatától automatikusan szerzői jogi védelem alá tartozik” (Európai Unió Szellemi Tulajdoni Hivatala). Minden jog fenntartva! A Palamart Kiadó előzetes írásos hozzájárulása nélkül tilos a weblap egészének vagy részeinek internetes feldolgozása, értékesítése, sokszorosítása.

© Farkas Jenő 2019

© Palamart Kiadó 2019

Párbeszéd vagy perbeszéd

Honnan ez a magabiztosság? A Csoóri Sándornak címzett (vissza is fordítható?) Markó Béla-válaszból emelem ki a kérdést, amely nem csupán a nemzetpolitikai kérdésekkel régóta küszködő költőtársnak tehető fel, hanem sokaknak – odaátról és ideátról –, akik jó szándékkal vagy önérvényesítően recepteket adnak, kioktatnak, perbeszédet mondanak. Holott a párbeszédnek nagyobb haszna volna. Annak a párbeszédnek, amelyik az érvelést a tények ismeretére, a helyzet alapos körüljárására, józan mérlegelésére építené, lehetőleg indulatmentesen. Csoóri Sándor párbeszédet kezdeményez, aggodalmaktól vezérelve, és nem is először. 1989 nyarán a Kossuth rádióban – a Ceaușescu-diktatúra legvadabb szakaszában – vetette szemünkre, erdélyi magyar értelmiségieknek, hogy hallgatunk, hogy némán tűrjük a megaláztatást, az elnyomást. (Markó is utal erre a rádiójegyzetre.) Sokan éreztük akkor Csoóri szavainak részizagságát – és igazságtalanságát. Az én válaszom (nevem talán érthető elhallgatásával) nem sokkal később levélformában hangzott el (szintén) a *Vasárnapi újság* műsorában. (Nyomtatásban 1990 után jelent meg, természetesen már névvel; *Honos-hontalan* című publicisztikai kötetem ezzel a szöveggel, az eredeti címet megőrizve indul: *A szörnyeteg türelemről*.)

A helyzetet, helyzetünket próbáltam megfogalmazni – utalva Csoórinak egy közben megjelent írására, a *Hitel* beköszöntőjére, ahol a maguk korábbi magatartását a lapindítás ügyében így minősítette: „Ma már történelmi tény, hogy arcpirítóan türelmesek voltunk, Illyéssel az élen.” A hallgatást nálunk megtörők közt már említettem Tőkés Lászlót. Ám sem egyik, sem másik „ellenérvvel” nem kívántam megkerülni a kérdést, hogy mit takar a mégis (1989 decembere előtt) általánosnak mondható hallgatás. „A válasz megkereséséhez – írtam valamikor ’89 nyarán –, a nem felületi, azonnali ítélethez Te, Csoóri Sándor is hozzásegítesz minket, akik legalább úgy szenvedünk hallgatásunkban, mint ti, akik a hangos szó, az egyéni vagy közös, nyílt és névvel vállalt állásfoglalás késésén csodálkoztok.” Intézményeink felszámolására, a könnyen osztogatott „irredenta” megbélyegzésre utaltam, de a diktatúra minden szenvedő alanyára is. „Mi valamennyien szemrehányással illethetjük vezető íróinkat, azokat, akik tegnap még szót kaptak. (A lelkiismeret nélkül élőket, a konjunktúralovagokat hagyjuk most számításon kívül.) Vagy inkább nézzünk tükörbe? Az arcpirító türelem ugyanis nem csak az »élen« volt tapasztalható – és nem csak ott tapasztalható ma sem. A munkapad mellett hat vagy hét napon át robotolók, a katedráról hazug tankönyvek előírásait továbbítók, a gyűléseken szótlan kézfelemelők és tapsolók, a betegnek gyógyszer és betegszabadság helyett megelőzési tanácsokat adó egészségügyiek ugyanannak az arcpirító türelemnek a foglyai, mint a különben joggal elmarasztalt újságírók és írók, a valóság elhallgatói, a mellébeszélők.”

Nem lehetett – már akkor sem! – megkerülni a kérdést: ki választja a nehezebbet, ki a bátrabb, az, aki ilyen feltételek közt is marad, vagy aki kitelepedik (menekül)? Kinek kell számolnia nagyobb veszteséggel? És az egyénen túl, a közösség szempontjából hogyan ítéltető meg a kérdés? Milyen veszélyt jelent a nyomorúságos körülmények közt előbb-utóbb bekövetkező degradálódás? A tehetségek elsorvadása? „Azt hiszem, mondataink végére legjobb lesz a felkiáltójel vagy a pont helyett kérdőjelet, esetleg három pontot tenni.” A diktatúrabeli fogalmazást, úgy vélem, tovább kell idéznem. „Tehát: türelem vagy türelmetlenség? Radikalizmus vagy a lélek és a tudat fokozatos erősítése? A hallgatással a még meglévő értékeinket, intézmény-töredékeinket óvjuk, vagy éppen így siettetjük, akaratlanul, a felszámolásukat?”

2003-ra, szerencsére, legalább a hallgatás, az elszigetelés fala leomlott, és bizonyos fokig más az értelme a radikalizmusnak, illetve a lélek és tudat fokozatos erősítésének. Győzelem és vereség értelmezéséről azonban nem szűnünk, nem szűnhetünk meg vitatkozni. ’89-es levelemet ezekkel a mondatokkal zártam: „Azt azonban, legalábbis nemzetiségi (kisebbségi) léptékre átszámítva, amit a vereségek tápláló erejéről állítottál (»Ha költők élhetnek a vereségből, sőt művet is építhetnek belőle, egy nemzet is megteheti«), romantikus túlzásnak találok. Nekünk már győzelmekre, és nem fenyegetésekből meg könnyelmű, felelőtlen csábításokból követke-

ző vereségsorozatra van szükségünk, hogy művet építhessünk. Hogy az évszázadok során ránk (is) hagyományozott Művet, akár a másokkal közös Művet, kitatarozhassuk, továbbépíthessük! (Látod, a felkiáltójelet itt szükségesnek vélem.) Maradóként ebben maradvá, baráti szeretettel köszönt Erdélyből, 1989 nyarán vitatkozva tisztelőd.”

Meggyőződésem, hogy ma, Erdélyben, Romániában – és Magyarországon is – elsősorban erről van szó: a győzelmekről és a vereségekről. Persze mindig mindenütt ez a kérdés, mármint az, hogy mi minősül győzelemnek és mi vereségnek. Csoóri Sándor újabb levele és Markó Bélának, az RMDSZ elnökének a válasza szintén erről szól. Én azonban most nem akarok belemenni az RMDSZ-politika hatékonyságának a taglalásába (friss hírként „fogyasztva” az aradi Szabadság szobor várható történetét, Adrian Păunescu PSD-s szenátor és Răzvan Theodorescu művelődési miniszter durva és primitív megnyilatkozásait vagy a magyar fakultások újabb megkérdőjelezését a Babeş–Bolyain – ez különösen nehéz); a „Csucsá hanyatlása” kérdéséhez, a ránk hagyományozott, akár a másokkal közös Műhöz viszont lenne néhány megjegyzésem. Korántsem abban az értelemben, ahogy Tamás Gáspár Miklós többledőnyi, magas szintű információktól hemzsegő és félreinformálástól sem mentes periratában (A balközép cikkírás csődje. Élet és Irodalom, 2003. augusztus 8.) ezt a kérdést, mármint a szomszéd népekről szóló pozitív magyar publicisztika helyzetét felvázolja. T. G. M. ugyanis azt állítja, hogy „e tekintetben az oroszok, románok, szerbek, szlovákok messze előttünk járnak”.

Mert hát mit ismer ő abból a román médiából, ami nekünk mindennapos keserűség? (Nem először teszem föl magamban a kérdést: vajon kihez szól még a rendkívüli képességű, nagy tudású, ám igen sűrűn irányt váltó T. G. M. mindenkit kiosztó, öntelt publicistikája?)

Farkas Jenő Budapesten megjelent, *XIII+I párbeszéd* című új kötetét olvasom (Palamart Kiadó, 2003.), vagyis igazi párbeszédet a magyar–román kapcsolatokról, amelyben olyan románok szólaltak meg, mint Nicolae Balotă, Ștefan Augustin Doinaș, Ion Negoitescu, Cornel Regman, Dumitru Țepeneag és a történész Alexandru Zub, a magyarok közül Romsics Ignác, Szász Zoltán, Pomogáts Béla, Fejtő Ferenc, a párizsi-budapesti Nagy Pál, mellettük a kérdéssel ugyancsak szakszerűen foglalkozó franciák. A Székelykeresztúrról indult, Bukarestben francia–román szakos tanári diplomát szerzett, ma Budapesten az ELTE román tanszékén román irodalomtörténetet tanító (vagyis tőlünk elment?) Farkas Jenő tudatosan építkezik, erről tanúskodik a rendkívül meggyőző, tudományos igényességgel felépített, ám (T. G. M.-től eltérően) emberien szóló interjúkötet. A kérdező természetesen nem kerüli meg a kényes témákat – jóllehet e beszélgetések egy része először román lapokban látott nyomdafestéket. A könyv a Trianonra való rákérdezéssel kezdődik, és Romsics – aki nem vádolható meg a román érdekek kiszolgálásával – nem kerülgeti a forró kását. Saját kutatásait, az ezeket összefoglaló tanulmányát így értékeli: „A célom ezzel az volt, hogy Trianont és a Trianonnal összefüggő kérdéseket a magam és az olvasók számára egyaránt egy olyan kontextusba és perspektívába helyezzem, amiből érthetővé válik, mi történt Trianonban, 1920-ban, és Párizsban, 1947-ben. Tehát ne úgy közelítsünk ezekhez a »sorsdöntésekhez«, hogy valami megmagyarázhatatlan csapások sorozata ért bennünket, hanem úgy, hogy megpróbáljuk racionálisan felfogni, megérteni, és egyben föl is dolgozni ezeket a döntéseket.” A Romsics-interjú a *Jurnalul literar*ban jelent meg (miután a 22 visszautasította, arra hivatkozva, hogy „túl sok benne a magyar vonatkozás”); a főszerkesztő, Nicolae Florescu irodalomtörténész azzal a kommentárral közölte Romsics szövegét – amellyel különben (részben) nem értett egyet –, hogy ez jó alkalom megismerni egymás álláspontját, „főleg akkor, amikor egy új Európa születésének vagyunk tanúi, mely Európa meghaladni kívánja a régi disputákat és konfliktusos helyzeteket.” Ugyanebben a szellemben nyilatkozik *A románok történetét* megírt Catherine Durandin Párizsban. Farkas Jenő megjegyzésére, hogy ti. ez a könyv nem lesz sem a románok, sem a magyarok ínyére, a szerző szomorúan igent mond, megjegyezve: nem akart kiszolgálni „bizonyos igények felé kacsingató történelmi jogokat”.

A kolozsvári születésű budapesti történész, Szász Zoltán kimondja: egymásról sokat tudunk, de sokszor torz ez a tudás. Szász a konstruktív dialógus esélyeiről beszél a magyar és a román történészek között, hangsúlyozva, hogy „román részről is tapasztalható erre igény, azonban kérdés, hogy az ott korábban annyira megalázt, megtaposott történészeknek lesz-e erejük magukat függetleníteni az új nacionalista áramlatoktól”.

A Farkas-kötet legnagyobb meglepetése azonban egy – igaz, nyugati emigrációban élt – román irodalomtörténész, Ion Negoitescu magyarság- és Erdély-képe. Különböző időszakokból – 1990 előtről is! – idézhetünk ilyen jellegű Negoitescu-szövegeket. Az eleve nyilvánosságnak szánt interjúból: „Mindig becsültem és nagyra tartottam a magyarok teljesítményét Erdélyben. Ebből az alapállásból kell kiindulnunk, és értékeinket kölcsö-

nösen kell el- és megismernünk. E nélkül románok és magyarok között nem jöhet létre valós egyetértés, amely – mindannyian tudatában kell lennünk – feltétlenül szükségszerű. Mivel nem vagyok romániai lakos, nagyon szeretném, ha minél több román belátná: örömmel kell nyugtáznunk azt, hogy a román nép mellett Erdélyben egy ilyen figyelemreméltó nép él, mint a magyarok. Lelkesednünk kell tehát, és azzal, hogy együtt élünk, gyarapítanunk kell közös civilizációkat. Másképpen az együttélést nem lehet megvalósítani, csak ha a románok minél több, európai értelemben vett jogot biztosítanak a magyaroknak. Példaként szolgáljon a tiroli német ajkú lakosság iránti magatartás. Még akkor is, ha a tiroli németek nincsenek teljesen megelégedve helyzetükkel.” Egy 1991-es szövegében pedig még keményebben szólt a román nacionalista károkozásról (és ezt nem is Farkas Jenőnek mondta el! – hanem egy romániai lapnak; igaz, az kihúzta ezeket a passzusokat, hogy majd *A magyarok* címmel hangozzék el a Szabad Európa Rádióban). Itt olvasható a következő mondat: „Olyan kiadványok, mint a *România Mare*, és az olyan tömegszervezetek, mint a *Vatra românească*, amelyeket az ország, a Ceaușescu-féle gondolkodást híven követő jelen vezetői zavarkeltő szándékkal támogatnak, antiszemitizmusuk és fajgyűlöletük miatt szégyent jelentenek a nemzet számára, és ugyanakkor borzalmas veszélyt a román lélek számára, mert azt bűnös tollak gyűlöletre és türelmetlenségre buzdítják. Ezek a retrográd és felelőtlen politikai alakulatok kétségbeesett próbálkozások képviselői, és meg akarnak akadályozni bennünket abban, hogy a demokrácia felé és az európai integráció felé haladjunk, olyan Európába, amelyből a kommunizmus és ceașizmus kiszakított bennünket.”

Régebbi szövegeket idéztem – aktuális szövegeket. Lelkesen. Párbeszédrészeket, de érvényes perbeszédet is (*România Mare* stb.) – valamennyi egy reális, kölcsönös ismeretigényt fogalmaz meg. Noha egyesek sajnos már kihulltak a dialógus lehetőségéből (Negoișescu épp tíz éve halott), talán vannak, lesznek újak, fiatalabbak, Negoișescu nézeteit Romániában vállalók. Őket kellene megtalálnunk (feltalálnunk?), hogy az idézett vélemények végre hivatalosan is meghallgattassanak. Közben ismét Păunescu beszél a televízióban. Rá figyelhetnek milliók, nem Negoișescura. Nem Dinescura, nem Gabriel Andreescura. Mérsékeljük tehát a lelkesedést. De a párbeszéd igényét mégse adjuk fel! (Erdélyi Riport, 2004, www.erdelyiriport.com)

1. TÖRTÉNELMI TÁVLATOK

Szabadságunk és korlátaink.

Budapesti beszélgetés Romsics Ignác akadémikussal
a köztes-európai sorsról

– A nevezetes Bethlen-monográfiát követően, amely a magyar történetírás hagyományait folytatja, miért tért át az 1900–1920-as évek, a béketárgyalások, egyszóval Trianon tanulmányozására?

– A Bethlennel kapcsolatos kutakodás egyik tanulsága az volt, hogy a Magyarország sorsát érintő döntéseket számos esetben nem Budapesten hozzák – vagy csak a látszat az, hogy Budapesten hozzák –, hanem azoknak a nagyhatalmaknak a fővárosaiban, amelyek a térség és benne Magyarország iránt érdeklődést mutatnak. Néha Párizsban, néha Berlinben, máskor Moszkvában vagy éppen Washingtonban. Ezért arra az elhatározásra jutottam már a Bethlen-könyv anyaggyűjtése során, hogy a következő munkámban megpróbálok szakítani a kizárólagosan magyar nézőponttal, és nem úgy és nem aszerint fogok közelíteni Magyarországhoz, ahogy a mindenkori magyar elit Budapesten elképzelte a dolgokat, hanem aszerint, ahogy rólunk gondolkodtak azok a hatalmak, melyek végül a döntéseket hozták. Bethlen-kutatásaim megértettem azt, hogy milyen korlátoltak a lehetőségei egy ilyen helyzetben levő ekkora országnak, mint amilyen Magyarország.

– A második világháború után három évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy Ormos Mária megírja a Padovától Trianonig című könyvét, majd a nyolcvanas évek végén egymás után szinte megszámlálhatatlan tanulmány és könyv jelent meg erről a témáról. Legtöbbje a két világháború között kialakult álláspontokat tükrözi: az egyik az Apponyi-féle, a másik tágabb, nemzetközi összefüggésekre épülő álláspont.

– Nekem az a benyomásom, hogy sokáig tulajdonképpen egyedül Ormos könyve volt az, amely komoly levéltári kutatásokra támaszkodva elemezte ezt a kérdést. Arday Lajosé, amely más oldalról közelít ugyanehhez a problémához, csak 1990-ben jelenhetett meg. Fontosak más kiadványok is. Ilyen a *Sorsdöntések*, amelyben a történészek által korábban is ismert dokumentumokat tártak a nagyközönség elé, vagy Galántai József – a szakirodalom és a publikált források felhasználásával készült – Trianon-könyvei. A témával kapcsolatos kiadványok tetemes része azonban semmi újat sem adott, csupán a konjunkturális helyzetet kihasználva a két világháború közötti időszakból jól ismert érveket és megközelítési módokat elevenítette fel. Néha sajnos – és ezt nem szabad elhallgatni – sanda szándékoktól sem mentesen.

– Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy Ormos Mária könyve után, az Ön tanulmánykötete az, amely ismét kiterjedt levéltári anyagra támaszkodik.

– Egyike az ilyen könyveknek. Ormoshoz és példának okáért Arday Lajoshoz hasonlóan, aki az 1918–19-es releváns brit forrásokat tárta fel, én is arra törekedtem, hogy a meglévő irodalom és a kiadott források mellett kiadatlan, és addig ismeretlen levéltári dokumentumoknak a feltárásával és felhasználásával írjak erről a témáról. Az említett szerzőktől eltérően azonban, akik egy nagyon fontos, de rövid időszak francia, illetve brit anyagait tárták fel és elemezték, én megpróbáltam legalább félévszázad történéseit áttekinteni, a XX. század elejétől a második világháború utáni időszakig. Másrészt nemcsak francia és brit, hanem amerikai, német és olasz primer forrásokat is felhasználtam. Ebből következően a kötet látóköre sokkal nagyobb, de ugyanakkor nyilvánvalóan felületesebb is. Fél évszázadról sohasem lehet olyan részletesen és minuciózusan írni, mint két-három évről. A céloom ezzel az volt, hogy Trianont és a Trianonnal összefüggő kérdéseket a magam és az olvasók számára egyaránt egy olyan kontextusba és perspektívába helyezzem, amiből érthetővé válik, mi történt Trianonban, 1920-ban és Párizsban, 1947-ben. Tehát ne úgy közelítsünk ezekhez a „sorsdöntésekhez”, hogy valami megmagyarázhatatlan csapások sorozata ért bennünket, hanem úgy, hogy megpróbáljuk racionálisan felfogni, megérteni, és egyben föl is dolgozni ezeket a döntéseket.

– 1929-ben, Párizsban megjelent egy könyv franciául (Magyarország és a civilizáció¹), melyben André Maurois a nagy nemzetekről és kis nemzetekről beszél. Úgy véli, mivel a magyarok német–osztrák hatás alatt álltak, talán a

¹ La Hongrie et la civilisation. Lettres, Arts, Sciences, 1–2. k., La renaissance du livre, Párizs, 1929.

franciákat – sem a kultúrájukat, sem a történelmüket – nem tekintették követendő példának Eszerint a magyarok talán félreértették az európai politikai modellek jelentőségét, hiszen csak egyetlenegyet választottak maguknak. Íme, ez a félreértés súlyos veszélyek forrása lehet – mondja a francia író. Lehet ezt Trianon egyfajta magyarázatának tekinteni?

– Nem, én azt hiszem, hogy ez a Maurois-idézet nagyon sajátosan jelenít meg egy olyan előítéletes gondolkodást, amely a francia szellemi életre talán még ma is jellemző. Ha valaki ismeri a magyar kultúrát, akkor ilyen nem gondolhat. Kétségtelen, hogy Szekfű Gyula és mások azt állították, hogy Magyarország helye a „keresztény-germán kultúrkörben” van, s ez igaz volt, és ma is igaz annyiban, hogy bizonyos geopolitikailag determinált adottságainkon nem tudunk változtatni. S azok, akik többek között Franciaország támogatásában bízva mégis akartak, például Rákóczi, Kossuth Lajos vagy Károlyi Mihály, általában kudarcot vallottak. Én tehát nem hiszem, hogy a magyar külpolitikai gondolkodásból hiányzott volna annak tudomásulvétele, hogy Németország után is van Európa, ám adottságainkból, a helyzetünkben következően mindig úgy alakult, hogy Franciaországgal általában szembekerültünk. Ha pedig nem, akkor magunkra hagyattunk. Ennek ellenére sem állítható azonban, hogy a magyar kultúrában, a magyar szellemi életben, egyoldalú és kizárólagos német befolyások érvényesültek volna. Valójában ennek épp az ellenkezője igaz. Vagyis az, hogy a geopolitikai meghatározottságok ellenére a magyar szellemi életben, a magyar kultúrában folyamatosan kimutatható bizonyos franciaimádat. Kulturális értelemben Párizs a XX. században is fontosabb volt a magyarság számára, mint München vagy Berlin. A magyar szellem óriásai többnyire mindig Párizsra „vetették vigyázó szemüket”, s eszméikért és orientációért – Adytól Szabó Dezsőn át Németh Lászlóig és Radnótiig és Illyés Gyuláig – mindig oda zárandokoltak. A probléma általában abból adódott, hogy így vagy úgy valamennyiüknek be kellett látni, hogy szerelmük egyoldalú, viszonzatlan, illetve a politika síkjára nem vihető át. Kétségtelenül ennek a viszonzatlanságnak is megvolt a maga oka. Teljes mértékben érthető, hogy a francia biztonsági érdekek szempontjából egy Lengyelországnak a németek és oroszok között, vagy Romániának a Török, az Orosz Birodalom és a Monarchia közötti pozícióban, vagy akár még egy Csehországnak is Németország hátában, sokkal nagyobb volt az értéke, mint a „keresztény-germán kultúrkörbe tartozó” magyaroknak, akik először az osztrákokkal fogtak össze, aztán a Harmadik Birodalom járszalagjára kerültek. Az tehát, hogy francia részről vannak olyan interpretációk rólunk, mint amilyet Ön említett, érthető, csak éppen nem igaz. Ugyanolyan méltánytalan, mintha mi a franciákat okolnánk minden bajunkért.

– *Van-e németellenes szándék a magyar írók, a magyar elit gondolkodásában, amikor Párizshoz közelednek?*

– Kifejezetten németellenes szándékról talán nem beszélhetünk, de egy egészséges önvédelmi reflexről feltétlenül. Könnyen ki lehetett számítani, hogy például a két háború között német támogatással a gazdasági válságból ki lehet majd lábolni, sőt, német támogatással revíziós eredményeket is el lehet érni, de előre lehetett tudni azt, hogy ennek ára lesz, s hogy Németország végeredményben kontinentális hegemoniára törekszik. Racionális elméknek ezért föl kellett tenni azt a kérdést, hogy hol lesz Magyarország helye a németek által dominált Európában. Azt hiszem, hogy csak kellő külpolitikai horizont nélküli és elvakult emberek gondolhatták azt – sajnos voltak ilyenek –, hogy itt majd egyenrangú felek együttműködéséről, valamiféle magyar–német tengelyről lehet szó. Ez nyilvánvalóan irreális feltételezés volt. Ráadásul olyan, amely nemcsak a német birodalom szándékait értette félre, hanem Magyarország jelentőségét, valódi lehetőségeit is.

– *Könyvében külön tanulmányban foglalkozik Trianonnal, mint magyar traumával. Hogyan értelmezi a trauma fogalmat?*

– Nagy pozitívum, hogy Trianonról ma lehet írni, lehet beszélni, készültek és készülnek róla könyvek. Hosszú időn át ez másként volt. De egy olyan monográfia vagy komoly szociológiai felmérés, amely a Trianon-szindróma minden ágát-bogát bemutatná, tehát az okait is, hogy miért volt Trianon, majd miért ismétlődött meg, azután hogyan reagált erre a magyar szellemi élet, s ez a probléma hogyan tokosodott be gondolkodásunkba, és mi a mai állapota, vagy vannak-e megoldási lehetőségek – nos, én ilyen könyvet nem ismerek. A hiányát viszont napról napra érzem.

– *A könyve két részből áll. Az első hatalmas levéltári anyag alapján több – francia, brit, olasz, román, magyar, amerikai és német – szempontból járja körül a trianoni problémát, az azt megelőző, illetve követő időszakot, egészen 1947–48-ig. Számomra rendkívül érdekes, hogy a könyv második része igényes publicisztikában mondja el közérthetően, amit a történész oknyomozó kutatása feltárt. Nálunk a szakma mintha idegenkedne a publicisztikától. Hogyan fér meg egymással a történész és a publicista?*

– Számomra a kettő összetartozik, és ez eléggé természetes. Ez sem volt azonban mindig így. 1990 előtt eszembe sem jutott volna a jelenről írni, sőt még a közelmúltról sem. A rendszerváltásig számomra 1945–47 volt az a korszakhatár, ameddig elmerészkedtem. Az azt követő időszakról azt gondoltam, hogy ott olyan korlátokba ütközhetek, olyan tabuk vannak, amelyek a szellemi függetlenségemet sértik. Ez a veszély kilencvennel megszűnt. A történelemből megismert trendeknek a meghosszabbítása napjainkig vagy akár a jövőbe minden kockázat nélküli intellektuális játékká vált, amelyért legfeljebb egyik vagy másik párt haragudhat meg, de egzisztenciális kockázattal nem jár. Ennyit azonban egy értelmiséginek vállalnia kell, hacsak nem zsoldos, aki véleményét az éppen nyertes párt álláspontjától teszi függővé.

De volt egy másik oka is annak, hogy ezeket az írásaimat elkészítettem. Ez pedig az, hogy 1993-tól majdnem három évet Amerikában tanítottam, ahol az egyetem és a diákok elvárása egészen más, mint egy magyar egyetemé vagy a magyar egyetemisták többségéé.

– *Ez mit jelent?*

– Azt, hogy egy amerikai egyetemen elképzelhetetlen, ami a magyar közép- és felsőfokú oktatásra az 1990-es évek elején jellemző volt, hogy tudniillik a történelemoktatás megállt 1956-nál, sőt itt-ott már 1947-nél. Ez indokolt lehetett volna 1990-ig, de utána semmiképpen sem. Ezért én ezt a „szabályt” itthon sem tartottam be, hanem a szükségletekhez képest elvezettem a szálakat egészen 1990-ig. Amerikában, pedig ha nem akartam volna, akkor is rákényszerítettek volna a jelen és a jövő problémáival való szembenézésre. Ott ugyanis a történelem nem önmagában érdekes, hanem azért, mert belenyúlik a jelenbe, és a jövő felé mutat. A diákok jó része azért foglalkozott XIX–XX. századi magyar történelemmel, mert a mai Magyarország érdekelte és a mai Magyarországot akarta megérteni.

– *Ez logikus is.*

– Számukra mindenképpen. Ott tehát nem tehettem meg, hogy megállok 1956-nál, ez elképzelhetetlen lett volna, sőt, a legérdekesebb az volt, hogy mikor eljutottunk napjainkig, azon kezdtek gondolkozni, ebből mi következik a jövőre nézve. Ugyanez a jelenre és jövőre orientáltság jellemezte azokat a diákjaimat is, akik a kelet-európai kurzusomra jártak. Az első évben ugyanis XIX. és XX. századi kelet-európai történelmet is tanítottam – az etnikai problémákra, nemzeti-nemzetiségi konfliktusokra koncentrálni. A kötet publicisztikai írásai részben legalábbis ennek a kurzusnak a „melléktermékei”, ahogy egyébként az irodalmi áttekintésem, szemlélem is, amely a BUKSZ-ban jelent meg a rendszerváltozás angolszász irodalmáról. Összefoglalva tehát azt mondhatom, hogy a rendszerváltás lehetővé, amerikai munkám pedig elkerülhetetlenné tette, hogy kilépjek a szűk értelemben vett történész-céh keretei közül. Ebben a munkában én örömet leltem, s nem bánom, ha néhány olvasóm vagy itthoni kollégám, esetleg fejét csóválva csodálkozásának vagy rosszallásának ad hangot.

– *Az Egyesült Államokból nézve más-e a magyar történelem?*

– Hát persze. Ott nem lehet a magyar történelmet úgy felparcellázni, és úgy előadni, ahogy Magyarországon – talán természetesen – csinálják, sőt, én is csinálom. Hiszen nekünk, magyaroknak, diáknak és tanárnak egyaránt, a fő kollégium a magyar múlt, a magyar történelem. Az amerikaiaknak azonban nem. Amerikában általában régiószakértőket képeznek, s régióknak ott Kelet-, illetve Kelet-Közép-Európa számít. A magyar történelemnek vagy magyar kultúrának az ismerete csak egy kiegészítő színfolt, egy többletismeret. Ezen azonban nem szabad nagyon megdöbbenünk. Mi ugyanis semmivel sem tudunk többet az indiánok kultúrájáról vagy a különböző sokmillió ázsiai népeknek a múltjáról annál, mint amennyit az amerikaiak tudnak rólunk, magyarokról.

– *Ott egy egyetemi hallgató, például, ha magyar történelemről van szó, feltesz-e ilyen kérdéseket, hogy milyen a román–magyar viszony, milyen a cseh–magyar, magyar–szlovák, magyar–szerb vagy magyar–horvát viszony? Könyvében többször beszél „Köztes-Európáról”. Azt hiszem, hogy tengerentúlról nézve ez a Köztes-Európa az érdekes, a háború utáni, illetve az 1990 utáni időszakban.*

– Ez pontosan így van, és éppen ezért kísérleteztem én is azzal, hogy a magyar történelmi kurzusom mellett egy kelet-európaikat is tartssak. A jövő évben, amikor ismét Bloomingtonban leszek, ugyanezt fogom tenni. Persze, a magyar vendégtanár feladata elsősorban mégiscsak a magyar történelem, a magyar civilizáció tanítása. Kétségtelen viszont, hogy ezt célszerű beállítani, beilleszteni egy nagyobb keretbe.

– *Mit jelent a „Köztes-Európa”? Mit jelent Ön számára és mit jelent az amerikaiaknak?*

– Ez elég bonyolult kérdés, amiről éppen most írok egy tanulmányt. Az amerikai szóhasználat ebben a rendszerváltásig sem volt következetes, azóta pedig egészen kaotikus. Mellesleg szólva a magyar terminológia

ugyanilyen bizonytalan és következetlen. A rendszerváltásig az Egyesült Államokban általában azt használták, hogy *Russian and East European Program* vagy *Institute*, tehát orosz és kelet-európai intézetek és történelem. Vagyis megkülönböztették, elválasztották tehát Oroszországot, illetve a Szovjetuniót a tőle nyugatra fekvő országoktól, az úgynevezett szovjet bloktól. Kelet-Európa tehát a szovjet blokkal volt azonos. Emellett, illetve ezzel szemben azonban emigráns közép-európai vagy kelet-közép-európai történészek, mindenekelőtt Oscar Halecki tevékenységének köszönhetően elterjedt az a fogalom is, hogy *East Central Europe*, azaz Kelet-Közép-Európa. Ebbe azonban az amerikaiak – sokan használták, sok neves történész a 70-es, 80-as években – a Baltikumtól az Égei-tengerig mindent beleértettek, tehát Görögországot, a Baltikumot, a Visztula-medencét, a Duna-medencét, a németek és oroszok közötti régiót teljes egészében. Mindez Halecki koncepciójára vezethető vissza, aki a lengyel gondolkodásra annyira jellemzően a régi litván–lengyel államközösség határaitól indult ki. Ezzel szép teóriát dolgoztak ki, csak az a bökkenő – és ezt mi itt pontosan tudjuk és érezzük –, hogy az így felfogott *East Central Europe* nem homogén régiót foglal magában, hanem egymástól kulturálisan, civilizatórikusan nagyon különböző alrégiókból áll. Ezért én – elfogadva másoknak, Bibónak és Szűcs Jenőnek az érvelését – e nagy térség északi és középső felére, mondjuk a Visztula és a Duna medencéjére a Kelet-Közép-Európa-fogalmat használom, de ebbe a Baltikumot is beleérttem, míg a nyugati kereszténység és az ortodoxia törésvonalától délkeletre eső alrégiót Délkelet-Európának vagy Balkánnak hívom. Kétségtelen viszont, hogy éppen a XIX–XX. századi nacionalizmusokkal, a nemzetállamok kialakulásával foglalkozva újra és újra szembekerülünk azzal a problémával, hogy a két alrégió nemigen választható el egymástól. Ha az egyikben valami mozdult, akkor ez a másokban is súlyos következményekkel járt. S ez teljesen érthető is, hiszen a legtöbb népcsoport egyszerre két vagy három birodalomhoz is kapcsolódott. A románok, ugye, benne voltak Erdély révén a Monarchiában, Besszarábia révén az Orosz Birodalomban, s a két fejedelemség révén a Török Birodalomban. Az északi régióban a lengyelek ugyanígy fel voltak osztva a Monarchia, a Porosz Királyság és a cári birodalom között. Egyrészt a nemzetállamok kialakulása szempontjából, másrészt biztonsági és geopolitikai szempontból Délkelet-Európa és Kelet-Közép-Európa tehát mégis egymás mellé rendelhető, sőt rendelő, s én erre a kettőre szoktam használni azt a Köztes-Európa fogalmat, ami először a német nyelvben jelent meg a XX. század elején, majd később más nyelvek, illetve nem német szakemberek is átvették. *Zwischeneuropa*, angolul *Lands Between*, franciául *l'Entre-Europe*. Úgyhogy Köztes-Európa számomra Délkelet-Európát jelenti, amely alapvetően ortodox és történetileg Török Birodalom, továbbá Kelet-Közép-Európát, amely nyugati keresztény, s részben Habsburg Monarchia, részben Oroszország nyugati peremvidéke.

– Nem véletlen, hogy a kötet első tanulmánya egy francia mondattal kezdődik: *Détruire ou reconstruire l'Autriche-Hongrie*, emiatt a Trianon utáni magyar közvélemény egyöntetűen elítélte a franciákat. Ormos Mária könyvéből azonban kiderül, hogy a kép sokkal árnyaltabb. A szerző kiválóan elemzi Franciaország „csendőrszerepét” a tárgyalásokon, és az olasz, amerikai, német szempontokat. Kiderül, hogy azért mások is beleszóltak a tárgyalásokba nagyhatalmi érdekeik érvényesítéséért.

– Először is el kell árulnom, hogy nem eredeti ez az ötlet. Benešről loptam, aki 1916-ban egyértelműen azt állította, hogy le kell rombolni az Osztrák-Magyar Monarchiát. *Détruisez l'Autriche-Hongrie!* (Romboljátok le az Osztrák-Magyar Monarchiát!) – hirdette már egyik pamfletjének címével is. Mivel azonban más francia elképzelések is voltak, olyanok, amelyek nem a Monarchia lerombolásában, hanem föderalizálásában gondolkodtak, el kellett dönten: lerombolni vagy újjáalakítani. S ez máris jelzi, hogy nem lehet az egész átrendeződésért a franciákat felelőssé tenni. Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetállamokra vagy nemzeti államokra bontása és ennek keretében a történeti Magyarország felbontása közös amerikai, brit, francia és olasz szándék volt, nem is beszélve a Monarchia román, cseh, dél-szláv politikusaikról, akik még határozottabban törekedtek erre. Ilyen értelemben az 1918–20-as átrendezés egy itteni kishatalmi és egy győztes nagyhatalmi konszenzus eredményének tekinthető. Azon belül azonban, hogy ezen átrendeződésnek mi volt a konkrét útja-módja, hogy a trianoni határok pontosan hol kanyarogtak, kimutatható a franciák külön felelőssége. Részletkérdésekben ugyanis a franciák hajlamosabbak voltak a magyarok rovására és a románok, csehek és dél-szlávok javára dönteni, mint az amerikaiak, az olaszok és a britek, akik részéről olykor lett volna hajlandóság arra, hogy bizonyos határszakszokon jobban alkalmazkodjanak az egyébként fenn hirdetett etnikai elvhez. Ez például Csallóköz esetében kétszer is fölmerült, s bizonyára nem tekinthető véletlennek, hogy a franciák mindkét esetben a csehek, s nem a magyarok álláspontját támogatták. Összefoglalva: maga az átrendezés és annak alapvonalai a szövetségesek közös döntése volt, de ezen belül a rész kérdésekben kimutatható a magyarokkal szembeni konzekvens fran-

cia ellenszenv, illetve az a francia stratégiai szempont, amelyről beszélgetésünk elején már szót ejtettünk. Magyarország ugyanis valóban mindig a németek és az osztrákok szövetségese volt, és ezért ebből az következett a francia biztonságpolitika számára, hogy a magyarokat gyöngíteni kell, és azokat az államokat kell erősíteni, melyektől remélhető, várható hogy a német politikával szemben felhasználhatók lesznek.

– *Fel lehet-e tételezni, hogy francia küldöttségnek voltak olyan tagjai, – mint például Ferdinand Foch és Philippe Berthelot –, akik személyesen is befolyásolni tudtak különböző döntéseket?*

– Nem, ezt nem hiszem. Mint minden normális külpolitika, a francia is bizonyos alternatívában gondolkodott, amelyet különböző csoportok és személyek jelenítették meg. Ők gyakran vitatkoztak is egymással. A Monarchia-barát Maurice Paléologue-nak, a volt szentpétervári követnek például egészen más volt a felfogása térségünkről, mint a Benešsel bizalmas viszonyban álló Philippe Berthelot-nak, aki 1920-ban Londonban képviselte országát a Nagykövetek Tanácsában.

– *Berthelot Londonban mást tett, mint Paléologue Párizsban.*

– Látszólag igen, a valóságban azonban nem. A látszat az volt, hogy a Paléologue vezette francia külügyminisztérium Párizsban hajlik a magyar határok korrekciójára, a Londonban tárgyaló Berthelot viszont ellenzi ezt. Ez alapján azt lehetne feltételezni, hogy Berthelot saját szakállára tette azt, amit tett, s itt a dualizmus érvényesült a francia külpolitikában. Csakhogy Berthelot véleményéről és a londoni tanácskozás menetéről rendszeresen táviratokat küldött Párizsba, amelyek ott voltak Maurice Paléologue asztalán minden reggel. Ha tehát Berthelot egyéni álláspontot képviselt volna, akkor Paléologue utasíthatta volna alárendeltjét arra, hogy ne ezt a szigorú álláspontot képviselje, hanem fogadja el azt, amit az olaszok és a britek akarnak, azaz a békefeltételek enyhítését, konkrétan a Csallóköz Magyarországnak adását és Székelyföld széleskörű autonómiáját. Ám ilyen utasítást Berthelot nem kapott, s ez nem tekinthető véletlennek. Tehát, én azt hiszem, ezek az 1920-as magyar–francia tárgyalások csak úgy foghatók fel, mint a korrekció, az önkorrekció megfontolása, amely azonban addig nem jutott el, hogy az önkorrekciót végre is hajtsák. Megfontolták, de visszariadtak következményeitől, mindenekelőtt a románok és a csehek kiszámíthatóan heves ellenállásától.

– *Az olasz–magyar–román megegyezés terveiről szóló tanulmányban új adatok kerültek nyilvánosságra.*

– Ez részben olasz levéltári anyagokra épül, részben az olaszok által kiadott dokumentumokra, s ezek mellett nagyon sok apró adatra, amelyeket különböző levéltárakban és könyvtárakban gyűjtöttem össze. Nem volt könnyű, hiszen az olasz–román–magyar tárgyalások többnyire titkos tárgyalások voltak, rendkívül sok rémhír és ellenőrizhetetlen információ keringett ezekkel kapcsolatban. Alapos forráskritikára is szükség volt tehát.

– *A hivatalos román politikában két különálló álláspont körvonalazódott. Az egyik a Take Ionescu által jelzett, amely elvben elfogadta ezeket a törekvéseket, a másik a Brătianu-féle vonal volt, amely elutasította a közeledést. A Trianont követően a román politikában létezett bizonyos polarizáció. A magyar–román kérdésben ennek van-e valamilyen kihatása?*

– Erre, sajnos nem tudok válaszolni. Románul ugyanis nem tudok, román levéltárakban ennek következtében nem dolgoztam, s román nyelvű anyagokat nem használtam, kivéve egyet, amit Miskolczi Ambrus fordított le számomra sok évvel ezelőtt. A román álláspontot tehát a korabeli nem román diplomáciai forrásokból és a nemzetközi nyelveken kiadott román munkákból rekonstruáltam. Ezért nem igazán tudok autentikusan válaszolni arra, hogy a román politikának mi volt a magyar szemlélete, hogy milyen áramlatok különböztethetők meg a román politikán belül. Annyi azonban biztos, és én csak erről írtam, hogy a román politika különböző okok miatt 1919–20-ban tárgyalásokba bocsátkozott a magyarokkal egy lehetséges *modus vivendi*ről. Hogy ennek pontosan mi volt a belpolitikai háttere, mennyire volt ez taktika, mennyire gondolták komolyan, ki tudja. Azt hiszem, itt még további vizsgálódások szükségesek, s ezt annak kellene elvégeznie, akinek bejárása van a bukaresti levéltárakba, és persze tud románul.

– *Érdekes például Rugonfalvi Kiss István, debreceni professzor kezdeményezése. Magyar szempontból ezt hogyan értékelte a magyar hivatalos politika?*

– Azok számára, akik ebben gondolkodtak, akik a tárgyalásokba bekapcsolódtak, nyilvánvalóan az utolsó lehetőségként jelent meg. Bármily nehéz is volt, ők szembenéztek azzal, hogy Erdély elveszett, hogy Romániához fog tartozni, és a kérdés a továbbiakban nem az lesz, hogy Magyarországhoz tartozik-e, és milyen autonómiát adunk a románoknak, hanem az, hogy lesz-e, lehet-e még valamilyen magyar befolyás Erdélyben. Lehet-e regionalizálni Romániát, és egy erdélyi politikai egységet létrehozni, ezen belül a magyar befolyást érvényesíteni, illetve lehetséges lesz-e román–erdélyi–magyar együttműködés, konföderáció vagy perszonálunió? Min-

denféle változat felmerült. Ebben a legaktívabbak azok voltak, akik valahogy konkrétan kötődtek Erdélyhez: Bethlen István, Teleki, de maga Rugonfalvi is. Ezzel szemben mások úgy tekintettek Romániára, mint egy balkáni civilizálatlan országra, mely, ha összekötjük vele magunkat, bennünket is lehúz a mélybe. Ezt képviselték Apponyi, Horthy, a dunántúli nagy magyar arisztokraták. Érdekes módon a Horthy-rendszer demokratikus ellenzéke is, tehát Lovászy Márton vagy a szociáldemokrata Peyer Károly nagyon tartott az ilyenfajta közeledéstől, és ha valakivel, akkor inkább a csehekkel vagy akár még a dél-szlávokkal is, de semmiképpen nem a románokkal akarta ezt az együttműködést. Ezért a titkosan tárgyalókat, Bethlenéket a háttérben sokan és sokat bírálták. Kétségtelen, hogy az elképzelésnek minimális volt a realitása, de vajon nem kellett volna-e mégis megpróbálni ezt a lehetőséget? Én azt hiszem, jó lett volna, ha másért nem, akkor azért, hogy a román álláspont világos legyen.

– *Az olasz–magyar–román közeledésről szóló tanulmány következtetése az, hogy Románia és Magyarország között határozott nyomás, fenyegetés vagy kényszer nélkül elképzelhetetlen volt a kölcsönösen elfogadható, méltányos kompromisszumon alapuló megegyezés. Így lenne ez még ma is?*

– Hogy pontosan így van-e ma, azt azért nem tudom, mert nem ismerem azokat a diplomáciai jegyzékeket és egyéb dokumentumokat, amelyek alapján ezt teljes egyértelműséggel tudni lehetne. Újságolvasóként, kívülállóként mindenestre úgy látom, hogy a román–magyar alapszerződés aláírását az Európai Uniónak, illetve a NATO-nak az elvárásai nem akadályozták, hanem kifejezetten elősegítették. Ha ez az elvárásrendszer nem fogalmazódik meg olyan egyértelműen, és nem keletkezik az a látszat, hogy a belépés ezekbe a szervezetekbe akkor lesz lehetséges, ha a két állam megbékél, akkor nem biztos, hogy ez az alapszerződés létrejött volna. Azt hiszem tehát, hogy valami nyomás most is volt, bár kétségkívül nem olyan erős, mint 1920-ban, amikor a szovjet Vörös Hadsereg vissza akarta szerezni Besszarábiát.

– *Az utóbbi évek román–moldáviai tárgyalásai, a mai romániai törekvések befolyásolhatják-e az Erdélyről való európai gondolkodást vagy a magyar történészek gondolkodását?*

– Ismereteim szerint a román logika nem kapcsolja össze a kettőt, pontosabban egészen másként kapcsolja össze. Hadd illusztráljam egy konkrét példával, hogy mire gondolok. 1990-ben egy franciaországi nemzetközi konferencián Magyarország 1939–41-es külpolitikájáról tartottam előadást. Egy jelenlévő román történész a hozzászólásában megbírált azért, hogy állítólag sokat beszéltem a második bécsi döntésről és a magyar revizionizmusról. Hozzátette: a magyaroknak végre napirendre kellene már térniük Erdély elvesztése fölött, s a megoldást a határok spiritualizálásában kellene keresni. Ugyanez a román történész a maga előadását, amely Románia 1919–41-es külpolitikájáról szólt, úgy fejezte be, hogy figyelmeztette a jelenlévőket arra: a német egysüléssel, ami éppen abban az évben történt meg, a második világháború még korántsem fejeződött be, s mindaddig nem is fog, amíg a Molotov–Ribbentrop paktumot nem orvoslják, azaz amíg a baltikumi köztársaságok nem lesznek önállóak, és Moldávia vissza nem tér Romániához. A román megközelítés tehát a határok kérdésében a mi felfogásunk szerint meglehetősen inkonzisztens. Az ukrán–román határ módosulását el tudja képzelni, miután Besszarábiát ősi román földnek tekinti, a román–magyar határ módosulását azonban nem, mivel Erdélyt is ősi román földnek hiszi.

– *A kötet utolsó írásában Közép- és kelet-európai perspektívák című kicsit szomorkás és ironikus az a megállapítás, hogy végeredményben nincs mit tennünk itt ebben a Köztes-Európában. A következőt írja: „Ha a gyarmatosítók nem tankkal, hanem Mercedesszel és Fiattal érkeznek, és az utánfutóban pénzt és know-how-t hoznak, akkor szinte mindenütt szívesen látott vendégek. Sőt, még örülünk is annak, ha meghódítanak bennünket”. Valóban nincs más választás?*

– Hát ez, persze részben idézőjelben értendő, és mindannak a kontextusában, amit a kötet tanulmányai tartalmaznak. Kétségtelen, hogy az embert néha eltöltheti egy kis egészséges szomorúság (amely más szempontból reális önismeret), érzékelve, hogy régióknak s régiókban ennek a kis országnak, amely a hazánk, ma is milyen kicsi a mozgástere. Ma is csak az alkalmazkodás modalitásai között választhatunk, mint már évszázadok óta. 1941-ben választhattunk, hogy önként és dalolva csatlakozunk a Szovjetunió elleni háborúhoz, vagy kivárunk és engedelmesszük a német kényszernek. Akkor, sajnos, rosszul döntöttünk. Ma, amikor a nyugati integrációs szervezetekhez való csatlakozásunk van napirenden, remélem, jól fogunk dönteni. Vagyis megfontoltan, nemzeti érdekeinket képviselve és védelmezve.

Itt szeretnék köszönetet mondani Nicoale Florescu irodalomtörténésznek és publicistának, a bukaresti *Jurnalul literar* című folyóirat főszerkesztőjének, azért, hogy a kötetünkben szereplő beszélgetések jó részét lapjában megjelentette.

A főszerkesztő a következő kommentárt fűzte a fenti beszélgetéshez: *„Folytatjuk a párbeszéd közlését, amelyet Farkas Jenő a Budapesti Tudományegyetem Román Tanszékének tanára, a szöveghez mellékelt levelében „elgondolkodtatónak” nevez. Úgy véltük és véljük ma is, hogy nincs akadálya az elgondolkodtató álláspont kifejtésének, akkor is, ha nem tudományos vélemények, hanem természetüknél fogva szubjektív indíttatású politikai kommentárok túlsúlyban vannak a szóban forgó publicisztikában.*

A magyar történészek véleménye olyan kényes témákról, mint például az Erdély történetére vonatkozó némely kérdés, valóban nem egyezik történelmi felfogásunkkal. Semmi értelmét nem látjuk annak, hogy ismét felsoroljunk egy sor régészeti, etnológiai, nyelvészeti bizonyítékot azért, hogy igazoljuk azt, amit a történelem már igazolt, és újfent belevágjunk egy oktalan vitába.

*Hasztalan a béketárgyalás- és okiratcsatározás, mert csupán revansérzéseket vált azokban, akik ezt felvállalják. Nem elég, ha csupán tagadod azt, ami nem tetszik, hanem nyilvánvaló, hogy az igazság és a legteljesebb tárgyilagosság szellemében megpróbálok értelmezni: miért is történt úgy az, ahogy az a történelemben megtörtént. Ebben az értelemben a magyar történész okfejtése valójában nem „elgondolkodtató”, hanem vitatható, sőt, szerintünk hibás. Viszont arra jó alkalom, hogy megismerjük egymás álláspontját, főleg, akkor, amikor egy új Európa születésének vagyunk tanúi, mely Európa meghaladni kívánja a régi disputákat és konfliktusos helyzeteket. Ehhez hasonló vélemények közvitételének elutasítása, mint ahogy azt, egyes magukat européer² lapoknak tekintő kiadványok tették, enyhén szólva furcsa, „visszafogott” álláspontjuk ellentmond a programjukba foglalt „párbeszédnek”. N. F. (*Jurnalul literar*, 1998/2. sz.)*

² A főszerkesztő itt a bukaresti 22 folyóíratra utal, amely nem közölte a Romsics-interjút azzal az indoklással, hogy „túl sok benne a magyar vonatkozás”.

Francia szemmel a magyar–román kérdésről.
Párizsi beszélgetés Catherine Durandinnal

– 1995 végén jelent meg a párizsi Fayard kiadónál *Histoire des Roumains*³ című könyve. Miért A románok története?

– Valóban ez a románok története, mert „Románia története” rövid időszakra korlátozódna, hiszen a román államiságról csak a román állami függetlenség kivívásától kezdve (1877/78) beszélhetünk. Következésképp a „románok története” szélesebb kulturális távlatot, azaz nagyobb lehetőséget teremt az ideológiai-szellemi vizsgálódáshoz, illetve a nemzeti identitástudat különböző megjelenési formáinak elemzéséhez. Románia története a nemzetállam története, ami sokkal inkább eseménytörténet és rövidebb idősakra értendő.

– Ez a munka új szemlélettel gazdagítja a román történelemmel foglalkozó mintegy másfél évszázados francia történetírást, mert Ön a magyar–román konfliktusok történetének és hatásának elemzésével árnyaltabb szempontok szerint ítéli meg a két nép történetét. Legutóbbi könyvét nevezhetjük, akár a magyar–román feszültségek rövid történetének is. Akár elfogadjuk, akár nem, a XIX. és XX. században kialakult kétoldalú konfliktussorozat, és főként a nagyhatalmak álláspontja, ezekkel a konfliktusokkal szemben, döntően meghatározták a két nemzet történetét.

– Így van. Már a kezdetektől fogva, például Moldva létrejötté a magyar királyság égisze alatt történt. Nem állt szándékomban a magyar–román konfliktusok elemzése, de azt hiszem, hogy az identitáskeresés Románia megalkotásának egyik lényeges összetevője. Románia, részben a magyar térségből kiszakadva jött létre, majd szembetalálta magát az „erdélyi kérdéssel”. A románok Erdélyt történelmi bölcsőjüknek tekintették, de ezt elnyomott alattvalóként hirdették, mert nem ismerték el sem vallásukat, sem nemzeti voltukat. Ami pedig a konfliktus jelenlegi helyzetét illeti, szerintem itt már másról van szó, ugyanis túlzottnak vélem etnikai jellegét, ami azért paradoxon, mert a XX. század végén nem nemzetiségi alapon, hanem a demokrácia szabályai szerint működő kisebbség-többség viszonyát kellene megteremteni.

– A románság története egyúttal a periféria, a perem története is, a nagy birodalmak, mint a bizánci, török, orosz, Habsburg, Osztrák-Magyar Monarchia határvonalán, ütközési pontjain, ahol számtalan befolyásnak és kihívásnak volt kitéve. Úgy gondolom, hogy a románok története e kihívásokra adott válaszok vagy a különféle befolyásokkal szembeni magatartás története.

– Teljes mértékben igaza van. Figyelemre méltónak tartom az Ön által használt fogalmat, a válaszadást, amely belső történelmi változásokat idéz elő. Minden nemzeti történelem, mint esetünkben a románok története is két pillére épül: a románoknak egyrészt válaszként a birodalmakhoz viszonyított nemzeti önmeghatározását kell elvégezniük, ami egyszerre támadás és védekezés is. A védekezés abban áll, hogy ebben a rendkívüli történelmi megrázkódtatásokkal terhes térségben fölépít magának egy mélyben gyökerezett és távoli múltba tekintő nemzettudatot. De ez nem létezik, mert a nemzetállam története újabb keletű, sokkal később kezdődik. Másrészt a kívülről honosított modellre adandó válaszról kell beszélnünk, vagyis általában a romanticizmus idejéből származó nyugati kultúrák által közvetített, egyszerre francia és német modellről. Együttesen hat tehát a modell asszimilációja és a válaszadás kényszere. Ebből következik, hogy rendíthetetlen nacionalizmussal állunk szemben, amely nyilvánvalóan tisztában van azzal, hogy saját szempontjából méltányos és igazságos, de egyúttal bizonytalan is a távoli múltat idéző önépítkezési módozatai miatt.

– A románok története című könyvében mindvégig kiemelt figyelemmel kíséri a román nemzeti azonosságdiskurzus kialakulását és működését. Ön világosan állást foglal abban a kérdésben, hogy a román történelemben, a IV. és a VIII–IX. század közötti dokumentumok hiányát két évszázada a román történészek mítosszal, identitáskereső diskurzussal próbálják áthidalni, illetve pótolni.

³ A román nép története, Ford. Saly Noémi, Szántó Judit és Tótfalusi Ágnes, Szaklektorok András János és Farkas Jenő, Maecenas Kiadó, 1998.

– Valóban. Tártyi bizonyítékok, dokumentumok hiányában a románságnak több évszázadát kell „bebútorozniuk”. Ez nem népességihiányt jelent, mert a népesség nem tűnhetett el, hiszen nem követték mindannyian a Dáciából kivonuló római katonákat. De mérhetetlenül nehéz bizonyítani egy dák-római kontinuitást. Van valami tragikus ebben a hégagpótló keresésben, amely arra irányul, hogy időben és térben a lehető legtávolabbi folytonosságot találja meg magának, mintha a *diszkontinuitás* valamiféle áthidalhatatlan akadálnak, átoknak számítana. A nemzeti léttel kapcsolatos felfogás időbeliségre és a területnek egyetlen faj általi birtoklására épül, innen már az út egyenesen vezet az őshonosság gondolatához.

– Könyvében új megvilágítást kapott a másik mítosz, vagyis a francia hatás és a francia-román kapcsolat. Ön álláspontja eltér az eddigi elemzésektől.

– A keletpolitika sohasem volt a franciák számára elsődleges, és ha mégis előtérbe került, azt a németek ellen irányuló francia-orosz szövetség határozta meg. A francia-román kapcsolatok történetében voltak alkalmoszerű, nyomon követhető találkozási pontok. Ezek döntően befolyásolták az 1848 körül elindított, majd 1918 körül fellendült és kiteljesedett és végül 1989 után ismét fellángolt szinte egyazon, azonos sémákra épülő román nemzeti gondolkodást, ami szinte kizárólag az *elit* szintjén megvalósuló francia-román kapcsolat, mint már mondtam, alkalmoszerű, hiszen sohasem támaszkodott a két nép kölcsönös ismeretére, kapcsolatára, vagy valamiféle közös latinság- és testvériségtudatra. Azonban 1919-ben, amikor a franciákat rendkívül érdekelte a bolsevikellenes Románia megteremtése, a szlávok ellen természetesen kijátszották a románok latinságtudatát, a paraszti világ munkásellenességét, vagyis az orosz munkáshatalom elleni hangulatot. Az elit fontosnak tartotta ezt a kapcsolatot, ami azonban sokkal inkább szellemi, kulturális szövetség volt, mint gazdasági. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a XIX. század vége táján a román iparosítás és gazdasági fejlődés, majd az 1936–39 közötti gazdasági fellendülés német hatásra történt. Ugyanakkor szellemi síkon, már korábban jelentkezett a francia-román kapcsolatokban a német romantika hatása, ezt a német romantikát pedig a franciák közvetítették a románok felé. Például Herdert a francia történész Edgar Quinet fordította franciára 1827-ben. Ami a kultúrát illeti, beszélhetünk francia hatásról, de ez gyakran francia-német hatás. Ami a politikát illeti, léteztek francia érdekek, de szó sincs örök francia-román barátságról, vagy francia-román szoros egységről. Éppen ezért tartottam szinte botrányosnak egy francia értelmiséginek – a nevét nem akarom kimondani – nemrég tett kijelentését, hogy „Franciaország számára Románia ugyanaz, mint a nyugat-németeknek Kelet-Németország”. Ez nevetséges és szeretném, ha a franciák megértenék: ez a kapcsolat nem annak tulajdonítható, hogy a román értelmiségi elit franciául beszélt, hiszen nagy részük a francia mellett jól beszélt a németet is, hanem azért, mert a román bojárreteg rendkívül kozmopolita és művelt volt. Gondoljunk arra, hogy az 1930-as években például Antonescu tábornok hová rejtette a franciák iránti csodálatát.

– ...akár Emil Cioran vagy Constantin Noica...

– ...igen, például Noica. A román filozófia, és ezzel nem mondok újat, a német filozófia közvetlen hatására jött létre...

– ...akkor is, ha Franciaországban éltek, mint például Cioran...

– ...igen, vagy Titu Maiorescu, aki a XIX. század második felében a francia Auguste Comte írásait olvasta, de egész gondolkodását a német filozófia határozta meg.

– Mondhatnánk, hogy Cioran francia nyelven művelte a német filozófiát.

– Valóban. Cioran filozófiáján az 1930-as évek iránti rajongás érezhető, ettől akart megszabadulni, de a harc hosszúra nyúlt...

– Cioran már-már misztikus nihilizmusa is a német filozófiából táplálkozott.

– Igen. El kell ismernünk e német hatás fontosságát. De azt hiszem, hogy a románokat akkor zavarja a német hatás, amikor versenyhelyzetbe kerülnek a többi kelet-európai állammal szemben, – ilyenkor fordulnak a franciákhoz, a francia hatás hangsúlyozásához és a francia gondolkodásmód elemeihez. Azonban ez módszer kérdése, a román filozófia, mint már mondtam, közvetlenül a német filozófiai gondolkodás vonzáskörébe tartozik.

– Az 1860 utáni időszakban, Titu Maiorescu és a Junimea-körre gondolok, a német hatás egybeesett a román konzervatív szellemiség kialakulásával, vagy az 1930-as években a legjelesebb román értelmiségiek által képviselt szélsőjobb megjelenésével.

– A román viszonylatban a vaskárdista mozgalomnak, legalábbis irányítói szerint, forradalmi jellege és célkitűzései voltak. Igaz az is, hogy a XIX. század második felében a német hatás Romániában konzervatív, ez érez-

hető az említett író-politikus Maiorescu által irányított *Junimea* (Ifjúság) elnevezésű irodalmi csoportosuláson is. Figyelembe kell vennünk hogy a poroszok iránti érdeklődés egész Európában 1860 utánra tehető. A porosz világ nagy hatással volt a francia elitre is, olyannyira, hogy egyik filozófus ezt a hatást a „francia gondolkodás német válságának nevezte”. Ez a franciák válasza a német szellemi és gazdasági hatalomra.

– Könyvében számtalanszor előfordulnak olyan szavak, mint „nyomasztó gondolatok”, „fájdalom”, „gyötrelem” stb. Egy kis nép történelme kísértésekkel, szorongatottsággal, válságokkal terhes? Ön ilyen képet fest, ami természetesen nem negatív, éppenséggel valós és kézzelfogható.

– Igen, ez az örökös kérdésfelvetés. Ha a történelemtől, és különösen az elit történetéről beszélünk – márpedig legtöbbször erről van szó –, a paraszti világ számára a gyötrelmes vagy derűs hagyományok másként jelennek hosszú távon, mint az elit, az értelmiség számára. Ugyanis az elit kérdésfelvetése mindig kínos, kényelmetlen, szorongató érzést fejez ki, ami véleményem szerintem nem román sajátosság. Nemrég olvastam Danilo Kiš írásait és ugyanazt az értelmiségi rossz közérzetet vélem kihallani: vagyis „értelmiségiként mi a szerepem itt és most”? „milyen kapcsolatok fűznek a szűk olvasó táboromhoz”? „mi az én saját, egyéni történetem egy kis közösségben, egy kis nyelvben”? Azt hiszem, itt kell keresnünk a románok rossz közérzetének egyik jellemzőjét, vagyis azt, hogy egy kis, Európa-szerte kevésbé ismert nyelv és közösség tagjaként kell élnie, ami viszont a közép- és kelet-európai népek közös jellemzője is.

– Ha már szorongatottságról és gyötrelemtől beszélünk, a magyar elit több mint hetven éve hatványozottan megélt és megéli ezt az érzést. Bizonyára kitalálta, hogy Trianonról van szó. 1920 óta hihetetlenül nagy szellemi energiákat emészt föl a trianoni béketárgyalások okainak, előkészítésének, lefolyásának, kihatásának a megvilágítása-elemzése, a francia, amerikai, angol küldöttségek, vagy a szabadkőművesség szerepének tisztázása, a románok, csehek, szlovákok magyarok érdekérvényesítési technikái és még sok egyéb téma. Ön Franciaország keletpolitikájának elemzésével próbál válaszolni ezekre a kérdésekre.

– Azt hiszem, jól értem a magyarok aggodalmát és szorongatott helyzetét, e kudarccal szembeni magyar kérdésfelvetést, főleg, amikor ilyen méretű kudarcról, ilyen jelentős számú, illetve nagyságú lakosság- és területcsontkításról van szó. De voltak más vesztesek is. Például a bolgárok politikai veresége is nyomasztó. A háborús vereséget magas áron kellett megfizetniük. Ami a francia politika szerepét illeti, nem követem teljes mértékben Fejtő Ferenc gondolatmenetét, amely az 1918–19-es tárgyalásokat szabadkőműves, republikánus összeesküvésnek tekinti. Nem hiszem, hogy összeesküvésről lenne szó. Létezik azonban egy régebbi elszámolni való ügy. A francia nemzetnek a monarchiával való el- vagy leszámolása. Magának a monarchikus szellemnek, a Szent Szövetség volt birodalmának elszámoltatása, ami nem más, mint az 1870-es francia vereség kiegyenlítése. Egyértelmű tehát, hogy Clémenceau az Osztrák-Magyar Monarchiát akarta szétverni, vagyis a magyarokat megbüntetni, akiket, ezzel szemben bizonyos mértékben Wilson támogatott, akit nem lehet magyarellenességgel vádolni. A dokumentumokból világosan kitűnik, hogy Wilson és Clémenceau közötti négyszemközti találkozón, beszélgetéseik során Clémenceau fennen hangoztatta, emlékeztetve Wilsont, aki – a francia politikus szerint – mintha elfelejtette volna, hogy „a magyarok mindenekelőtt ellenségeink voltak”. Wilsont jobban foglalkoztatták a háború utáni egyensúly kérdései. Főleg az, hogy miképpen lehetne elkerülni Magyarországon, a nemzeti fájdalomból és sértettségből táplálkozó vörös vagy sötét színezetű szélsőséges mozgalmakat.

– Ön szerint a magyar bolsevik forradalom, hatással lehetett a nagyhatalmak döntésére?

– Francia részről mindenképpen! A francia vezérkar részéről még erőteljesebben, ugyanis olyan személyiségek, mint Ferdinand Foch elkötelezetten románbarátok voltak, tehát szükségszerűen magyarellenések. Ami Clémenceaut illeti meggyőződése, hogy kevésbé. Igaz az is, hogy a franciák és az amerikaiak másképpen viszonyultak a magyar bolsevik forradalomhoz. Tehát az Oroszország és Magyarország körüli *cordon sanitaire* létrehozása, az orosz és magyar forradalmakkal szembeni ellenállás gondolata jobban foglalkoztatta a franciákat, mint az amerikaiakat.

– El kell mondanom Önnek, hogy A románok története című könyve nem lesz sem a románok, sem a magyarok ínyére.

– Kissé elszomorít, amit mond. Szerintem mindkét fél szerethetné ezt a könyvet, ha eltávolodna a szorosan vett nemzeti, olykor nacionalista álláspontjától, hiszen a kérdés a nemzeti azonosság meghatározása. Lehet, hogy ez a könyv kényelmetlen mindkét nép számára. Egyesek azt vetették a szememre, hogy nem foglalkozok állást, mások pedig föllélegeztek, hogy nem foglaltam állást. Feladatom nem az állásfoglalás és az sem, hogy életem végén elmondhassam magamról, hogy sikerült megtalálnom a román történelem építményéből hiányzó

néhány kis téglát, sikerült bebizonyítanom, hogy az utolsó „báránka”⁴ is román volt és az első juhász is román volt, hogy honfoglaláskor a magyarok lakatlan területre érkeztek. Ezek a kérdések mára már elvesztettek aktualitásukat. Ugyanis csak arra jók, hogy kiszolgáljanak bizonyos igények felé kacsingató történelmi jogokat. De egyáltalán mire jogosíthat fel a történelem?

⁴ Utalás a román *Miorița* (*Báránka*) című balladára és mítoszra.

„Már rég nem a mesemondás a feladat...”

– *Mi készítette önt arra, hogy megírja A románok története című rövid, de az egész román történelmet átfogó művet? A bevezetőben idézi Makkai László (Magyar–román közös múlt) 1948-ban megjelent munkájának egyik mondatát: „Nincs Európában még két nép..., amely olyan nagy felületen érintkezne egymással, mint a magyar és a román...”*

– A két nép szoros összetartozása, egymásra utaltsága, és mégis oly sok eltérése és ellentéte szükségszerűen vonzza a történészt. Azt hiszem az egymásba fonódás, amelyre a Makkai-idézet is utal, még a XX. század elején is sokkal erősebb volt, mint ma, amikor már asszimilációs és elvándorlási folyamatok éreztetik hatásukat. A románok és magyarok mindig együtt éltek, még Máramarosban és Fogarasban is. A középkorban pedig Moldvában és Havasalföldön is. Történelmünk összefonódása erősebb volt annál, mint amennyire azt a nemzetállamok korában bármelyik oldalon emlegetni szerették. Azt szokás mondani, keveset tudunk egymás múltjáról. Ez nem egészen így van! Sokat tudunk egymásról. De tudásunk egyoldalú, sokszor torz. Ezt a kis összefoglalást tájékoztatásnak szántam, elvégre a Gáldi László és Makkai László által szerkesztett 1941. évi igényes kötet óta „népszerű” összefoglaló nem jelent meg Magyarországon.

– Számos olyan kényes kérdés volt és van a két történetírás között, amelyre mindig érzékenyen reagált a társadalom. Ilyen például a római-dák eredet, és az ehhez kötődő kontinuitásemélet, a magyar honfoglalás és a román jelenlét Erdélyben; Trianon és az erdélyi magyarság helyzete vagy a mai állapotok Erdélyben. Lehet-e ezeket a kérdéseket a szocialista történetírás után másképpen megközelíteni?

– Éppen azért, mert a magyarok és a románok között a közös megoldásra váró kérdések oly jelentősek, a történelemszemlélet is – elsősorban a román oldalon – túlpolitizált. Nem az a baj, hogy a felsorolt kérdésekben szakmai nézeteltérések, éles különbségek találhatók, hanem, hogy a napi politika miatt a szakmai viták gyakran nemzeti-politikai álláspontokhoz kötődnek vagy éppen a rövid távú politikát szolgálják. Így kevésbé érvényesülhet a kényes kérdések kezeléséhez elengedhetetlen empátia, a másik fél nézetének álláspontjának „megértő”, „türelmes” megközelítése. A román és magyar történetírás nem egyformán fejlődött. A „dinasztikus szocializmus” a román történetírás jelentős részét orwelli szolgasorba süllyesztette, míg a magyar történetírás az ország egészségesebb fejlődése – az egyébként távolról sem problémamentes „legvidámabb barakk” állapot – következtében szerencsére ezt a sorsot elkerülte. A mi részünkről inkább adottak a konstruktív dialógus lehetőségei. Román részről is tapasztalható erre igény, azonban kérdés, hogy az ott korábban annyira megalázott, megtaposott történészeknek lesz-e erejük magukat függetleníteni az új nacionalista áramlatoktól, vagy pedig a könnyebbik utat választva, visszatérnek az évtizedes rutinhoz: ellenségesnek minősítik az ellentétes szakmai álláspontokat. (Bíztató jelek bőven vannak, főként a fiataloknál, de azért nem vagyok túl optimista.) A mának és a múltnak a kölcsönhatása térségünkben túlságosan életerős. Emiatt nemcsak az a kutatási feladat, hogy egyes megállapításokból mi állja ki az idő próbáját, tegyük fel: a dák-román elméletből és mi nem, hogyan zajlott a magyar honfoglalás Erdélyben, mi történt 1601-ben, 1848-ban, vagy a dualizmus fél évszázada alatt, milyen utak vezettek Trianonhoz, stb. hanem egyidejűleg azt is meg kell vizsgálnunk: főként a nem-történészek miért tekintik ezeket a kérdéseket oly fontosnak a mai társadalmak számára.

– *Ön azt írja, hogy „Három ilyen kis ország ura lett volna az erdélyi részeken – az Anonymus által kitalált – Gelou, Glad és Menomorut, akikkel a XII. századi krónikaíró megütközteti a honfoglalás utáni magyarokat” Ugyanakkor a román történész Vlad Georgescu (1937–1988), aki 1984-ben adta ki emigrációban A románok története a kezdetektől napjainkig⁵ című jelentős munkáját, tudni véli ezen országrészek székhelyeit, pontos földrajzi muta-*

⁵ Georgescu Vlad, *Istoria românilor – de la origini până în zilele noastre*, München, 1984.

tóit, falvainak számát, a lakosság foglalkozását, sőt még azt is, hogy a bolgár cársággal igen szoros kapcsolatokat tartottak fenn. Hogyan kell értelmezni ezeket az állításokat?

– Szögezzük le rögtön, hogy Vlad Georgescu éppúgy elsősorban nem „középkorász”, mint én. Jelzett művében Georgescu igen óvatosan bánik a magyar honfoglalás korának Erdélyével, és ezt ki kell hangsúlyoznunk. Viszont ő is követi a hagyományos utat, amely (Anonymusból kiindulva) felépít a XI. századra egy szivacsos szerkezetű román társadalmat az erdélyi részekre. Belemegy abba a csapdába is, hogy ezeket az erősnek vélt vajdaságokat a magyarok legyőzik, Gelout meg is ölik, csak éppen nem tudják megtartani az elfoglalt területet. Hagyományos történet – hagyományos meseelemekkel. Érdemes ezzel egybevetni, hogy mit ír Bóna István az Erdély történetében. Különösen ajánlom az egykötetes változatot: írott források és régészeti leletek együttes vallatásával nemcsak Anonymus gyöngességét – Gelou-, Glad-féle államiség teóriájának tarthatatlanságát – bizonyítja, hanem példát ad abból is, hogy miként lehet egy korszakot rekonstruálni, legendák és ellenlegendák gyártása nélkül, folyton jelezve, mik is a rekonstrukció lehetőségének a korlátai. Így persze nincsenek látványos romantikus fordulatok... de hát a történetírásnak már rég nem a mesemondás a feladata.

– Ön Erdélybe irányuló, tervszerű bevándorlásról beszél: a székelyek betelepülnek, vagy újra áttelepülnek, majd következnek a szászok, azután a románok... „A tatárjárás előtt – írja könyvében – csak a Hátszeg és a Fogaras vidékén találkozunk velük” (mármint a románokkal). Georgescu pedig azt állítja, hogy Erdélyben a magyar jelenlét a XII. században csak a legmagasabb vezetői szintre korlátozódott, ugyanis a magyar hűbérurak a régebben ott élő román vajdáktól vették át a hatalmat. Az első magyar fejedelemről szóló tudósítás – így Georgescu – 1113-ból való, a második 1176-ból. Hol az igazság?

– Nem csupán Georgescu lát román államalakulatokat a X–XI. századi Erdélyben, ez a román történészek túlnyomó részének álláspontja. Ehhez kapcsolódik az a felfogás, hogy a magyar jelenlét csak valamikor a XII. században kezdődik. Ironikusan fogalmazva: a magyarok úgy találtak rá Erdélyben a honfoglalás után Gelou-ra és népére, hogy nem mentek oda... A jelentősebb része a tételnek arra épül, hogy a hűbéri állam intenzív kiépítése a XII. században már letagadhatatlan. Valójában már 1009 körül létrejön az erdélyi püspökség, 1075-ből név szerint ismerjük a (katolikus) püspököt, tudunk XI. századi várakról, köztemetőkről, településekről, így az 1068. évi besenyő betörés kapcsán Marosújvárról, sószállítókról, ezután várak építéséről, 1097-ből való az első név szerint ismert gyulafehérvári ispán (Mercurius), s valóban csak a XII. század végén jelenik meg az erdélyi vajdai méltóság. Erdély a honfoglalás után a magyarokkal együtt is gyéren lakott. A középkori királyok (nem a mai értelemben vett, de valójában) tervszerű telepítéspolitikája a benépesítés, gyarapodás és a határvédelem megszervezését egyaránt szolgálta. Így kerülnek a székelyek mind keletebbre a XII. században a mai Szászföldről a Székelyföldre, ezért telepítik a szászokat, és ebbe a folyamatba kapcsolódik be a románság bevándorlása is, ami valamikor a XII–XIII. század fordulóján kezdődhetett.

– Könyve közöl egy térképet, évszámokkal és pontos földrajzi adatokkal, a románság erdélyi megtelepedésének valószínű vázlatáról.

– A térkép – Makkai László félévszázaddal ezelőtt készített vázlata – a nyelvtudomány, helynévanyag és oklevélanyag alapján azt ábrázolja, hogy téli-nyári szállásváltó (transzhumáló) pásztorkodást űző románság délről – általában a 600-1000 méter magas fennsíkok vonulatát követve – két fő úton érkezett Erdélybe. Egy része a Déli-Kárpátoktól egyenesen haladt északra, másik ága a Kárpátok vonalát követve Máramarosba érkezett, és onnan kanyarodott délre. A két ág még a XIV. században összetalálkozott az Erdélyi-érchegységben. Ez a folyamat a tatárjárás után bontakozott ki.

– A fanarióta kor (Moldvában és Havasalföldön a XVIII. század elejétől az 1820-as évekig) megítélésében már sok közös vonást lehet érzékelni az ön és a Georgescu könyve között. Régebben ebben is különböztek a vélemények.

– Valamikor a XIX. századi nemzeti mozgalmak hangulata nyomán az 1711–1821 közötti korszakot, amikor Moldvában és Havasalföldön is (főként) konstantinápolyi görögök ültek a fejedelmi székekben, s az országokat erős adóprés szorongatta, egyértelműen a sötétség korszakának minősítették. Időközben a román történetírás – a többször említett Georgescu is e kornak kiváló kutatója volt –, és a magyar (Trócsányi Zsolt, Miskolczi Ambrus) már differenciáltabb képet rajzol róla, kimutatja azokat a korszerűsítési törekvéseket, amelyek rendezettebb jobbágyviszonyok, s főként a rendezettebb igazgatás megteremtésére irányultak. Az összkép persze így sem derűs, a „felzárkozási kísérletek” felemásak, ráadásul kevés eredményt hoztak. Néhány uralkodók számottevő tehetsége dacára, nem beszélhetünk nagy felvilágosodási korszakról. Jelentős külső impulzusok nélkül a térségben érdemi változás nem történhetett..

– *A modern román állam kiépítésének folyamata kevésbé ismert a magyar átlagolvasó számára. Milyen tanulságokat lehet levonni a XIX. századi román fejlődés menetéből?*

– 1848-tól, de inkább 1860-tól lendületes modernizáció kezdődik a két fejedelemségben, olyan virágzó korszak ez, amely – ha nem is pont akkora – a kiegyezés utáni magyar fejlődéshez joggal hasonlítható. 1877-ben az ország megszabadul a török függőségtől, az Osztrák-Magyar Monarchia segítségével mentesül az orosz befolyástól is, és az első világháború előestéjén már rangos délkelet-európai hatalom, fejlődő gazdasággal. Ha „tanulságot” keresünk, az abban foglalható össze, hogy a felzárkózási kísérletek akkor eredményesek, ha az európai gazdaság szívéhatása párosul a belső gazdasági és politikai fejlődés szükséges minimumával, s így „indukáló funkciót” tölt be a külső kapcsolatok új rendszere. A tőkés átalakulás ugyanakkor súlyos torzulásokat is eredményezett. A mezőgazdaságban konzerválta a szinte középkori kapcsolatokat, a városi polgárság gyöngye maradt, a tömeges analfabetizmust minden igyekezet dacára nem sikerült felszámolni, feszültség támadt a modern intézményrendszer és az archaikus viszonyok között, amit a rendszer kritikusan „tartalom nélküli forma”, vagy éppen az „új jobbágyság” fogalmakkal illettek. Ezek a problémák kiegyensúlyozatlan társadalmi fejlődéshez vezettek.

– *Ezt követi a Nagy-Románia évtizedei című fejezet. Erről a témáról sokan és sokat beszéltek. Engem a szászok állásfoglalásának alakulása érdekelne, ugyanis Európa számára is meghatározó volt, hogy az erdélyi szászok hová óhajtanak tartozni. Magyarországra vagy Romániára akartak voksolni? Miért nem sikerült nekünk meggyőzni őket saját igazunkról?*

– A szászok állásfoglalása a nemzetközi viszonyok alakításában nem játszott döntő jelentőségű szerepet, de a román kormánynak kedvezett, hogy 1919-ben a szászok nyilatkozatban is elfogadták Nagy-Románia létrejöttét. A közhiedelemmel ellentétben a szászok feltételesen csatlakoztak Romániához – ha az garantálja nemzeti intézményeiket, megmaradásukat – és csak akkor döntöttek így, amikor egyértelmű lett, hogy Erdélyt a nagyhatalmak Romániának ítélik. A régi magyar államban a szászok, ha nem is zavartalanul, de szervesen beilleszkedtek. A fel-felbukkanó magyar–szász nacionalista típusú konfliktusoknak nem volt nagyobb jelentőségük, ezt az is jelzi, hogy a gazdaságban, a kultúrában, városaik, falvaik igazgatásában milyen erős, védenivaló és védhető pozíciókkal rendelkeztek. Nem kíváncsiak ki a korabeli magyar államból, az új realitásokat viszont tudomásul vették.

– *Egyik németországi barátomnak elvittem az Erdély története című könyv német változatát. Azt kérdezte tőlem, hogy a magyarok miért nem írták meg Stephan Ludwig Roth kivégzését. Szavahihető-e ez a könyv? – tette fel a kérdést –, ha nem találom meg azt, amiről tudomásom van, akkor miképpen fogadjam azt, amiről most hallok először?*

– A kérdés magában hordozza a térségben oly erős bizalmatlanságot a másik történetírással szemben. Ugyanis a könyv foglalkozik Stephan Ludwig Roth munkásságával (képét is közli 1845-ből!) a háromkötetes *Erdély története*, de a német nyelvű *Kurze Geschichte Siebenbürgens* is ír róla a 474., 500. és 509. oldalon, és a kiváló, a Habsburgok oldalán kikötő szász férfiúnak egy forradalmi törvényszék ítélete alapján történő kivégzését a szerző (Miskolczi Ambrus) e polgárháború tragikus következményeként „quasi justizmordnak” minősíti, hiszen Roth kezéhez nem tapadt vér. Erre a műre, 1848–49 vonatkozásában különösen jellemző, hogy nem értékelésekre, nem is elhallgatásokra, hanem a folyamatok tragikumának elemzésére – nem mentegetésekre – teszi a hangsúlyt. Tehát a német olvasó is bízhat történetírásunkban...

– *A két nép megbékélésének van-e más megközelítési módja, mint hogy évszázadokon keresztül a süketek párbeszédéhez hasonlóan a két történetírás ugyanazt hajtogatta: egyik az elsőbbséget, a másik a kétezer éves múltat, egyik a kultúrát, a másik a számszerű többséget és a történelmi jogokat. Meddig mehet ez így?*

– Nem szokatlan e kérdés a történész számára, hiszen minden igényes kutató szeretne szabadulni a süketek párbeszédétől. Talán biztató már az a tény is, hogy a kérdésben jelzett érvelések legújabbban már a jobb publicisztikában sem szalonképesek, már csak burkoltan, ködösítve vagy a sorok között bukkannak fel. Az idő múlása is segít, a generációváltások is segíthetnek. De nem sokat! Az utóbbi évek kelet-európai fejleményei éppen azt jelzik, hogy az új nemzedékek gyorsan elkanyarodhatnak a nacionalizmus felé az útkeresésben. Még nálunk is, a jobb starthelyzet dacára. A változást a társadalmi problémáinkkal való könyörtelen szembenézés a folyamatos kritikus – kevésbé önmarcangoló – önvizsgálat hozhatja meg. Ebben az esetben már nem lehet a történelemre kifogásként, önigazolásként, netán a tehetetlenség legitimálásaként hivatkozni. Ha képesek vagyunk újat teremteni, ha meg tudunk felelni korunk kihívásainak, az európaiság alapkövetelményeinek, akkor nem kell „visszamenekülnünk” a történelembe és ezt napi igényeinkhez hozzáigazítani. Másként fogalmazva,

az érzelmi racionalítások helyét át kell venniük a politikai racionalításoknak. Ebben az esetben a történetírás is megkaphatja valódi politikai funkcióját: azt, hogy a múlt feltárásával segítse a mindenkori viszonyok jobb megértését és meghaladását. A román–magyar „történelmi viták” végül is a román–magyar viszony javulásának a függvényében csillapodhatnak. Túlságosan nagy feladat ahhoz, semhogy ez holnap bekövetkezzék. De ha nem teszünk érte semmit, s nem is akarunk hinni benne, akkor sohasem fog bekövetkezni.

Szabadságharcunk – egy román történész életében.
Budapesti beszélgetés Alexandru Zub jászvásári professzorral

– 1956-ban a magyar kommunista állam és ideológia „földrengése” erős hullámokat vert a szovjet csatlós államokban is. Erdélyen és Bánságon kívül, ahol magyarok és románok a forradalommal rokonszenvező tüntetéseket, és egyéb ellenállási akciókat szerveztek, a rengés hullámaait több részletben lehetett érzékelni Moldvában és Románia egyéb vidékein is. Önök hogyan követték az 1956-os eseményeket?

– Akkoriban a jászvásári tudományegyetem végzős történelem szakos hallgatója voltam. Akárcsak egész nemzedékemet, engem is felkavartak a magyar események, és szorongva vártuk a magyarországi híreket. A forradalom reményt ébresztett bennünk, hogy a rendszert meg lehet dönteni, föl lehet számolni. Mondanom sem kell, hogy értesüléseink hiányosak voltak. A sajtó természetesen elferdítette a felkelés igazi okait és az eseményeket is. Csupán a hivatalos állásfoglalásokból kiszűrhető hírek érkeztek el hozzánk. Ezeket rövid időn belül, propaganda célokból összeállított brosúrákban tették közzé, hogy a magyar forradalmárok erőszakos cselekményeit elrettentő példaként mutassák be. Igen hiányos, kerülő utakon szerzett ismereteink voltak a forradalomról, azokról, akik hozzáfértek egy-egy rádióhoz. Mindannyian tudomására jutott, hogy a „szervek” fokozott készültségben állnak. Hallottunk ellenőrzésekről, állandó felügyeletről. Tisztában voltunk a veszélyhelyzettel, és kialakult valamilyen félelemérzet bennünk, de nem olyan mértékben, hogy megbénítson minden kezdeményezést. Megpróbálkoztunk azzal is, hogy megtárgyaljuk az eseményeket, megismerjük újabb részleteket, és értelmezzük a történeteket. Néhány tanár elővigyázatosan ugyan, de próbált érdeklődni az eseményekről. A rendszertől való félelem azonban jórészt fékezte az éppen kibontakozó összefogást.

– Romániában 1956-ot követően hozott rendőri intézkedések általában ismeretesek. Ezek hogyan jelentek meg Jászvásáron és az országban?

– Az első intézkedésre ott került sor, ahol a tiltakozás viszonylag látványos formát öltött. Például, Temesváron a műszaki egyetem hallgatói kimentek az utcára, felvonultak, és megfogalmaztak néhány követelést, ezek ma már jelentéktelennek tűnnek, mert nem magát a rendszert érintették, hanem aprócska, gyakorlati kérdésekre vonatkoztak. A bukaresti diákok is követeltek néhány változtatást. A hatalom megszorító intézkedéssel válaszolt. Néhány hallgatót letartóztattak, másokat szabadon engedtek, de szigorú megfigyelés alatt tartottak. A bukarestiek valójában ki sem tudtak menni az utcára, mert a kezdet kezdetén összeszedték, és rács mögé zárták őket. A hallgatók életét érintő alattomos intézkedéseket is hoztak, hogy elrettentsék a diákokat minden ilyenfajta megnyilvánulástól, másrészt, hogy bizonyítsák a lakosság előtt is: a népi demokrácia nem tréfál. Számos hallgatót eltávolítottak az egyetemről, történtek „leleplezések”, de a megtorlás 1958-ban és 1959-ben érte el tetőpontját. A rendszer ugyanis nem akart rögtön megtorló intézkedéseket hozni, először begyűjtötték a „főbenjárókat”. Másfelől olyan szervezeteket hoztak létre, hogy azt a látszatot keltsék, léteznek hallgatói jogok, a diákok szabadon gyülekezhetnek és vitatkozhatnak. Amolyan szakszervezet-féle volt, amiből később létrejött a Romániai Kommunista Diákok Szövetsége. Ezeket a változásokat Jászvásáron kedvezően fogadtuk, mert az RKDSZ-t a diákszervezkedés hatékony formájának, kevésbé merev társadalmi párbeszédnek tekintettük. Szerettük volna szembeállítani a rendszer nemzetellenes ténykedését az értéket képviselő, szervezett formában megvalósítható tevékenységgel. Ezeket a szerény rendezvényeket rendszerellenes tevékenységnek tekintettek és így viszonyultak hozzá. Hosszú hónapokon át szerveztük például Nagy István (Ștefan cel Mare) moldvai vajda trónra lépésének 500. évfordulójára tervezett ünnepségeket. Az eseménysorozatra 1957. április 12–14. között került sor. Lehetőség nyílt arra, hogy újra igazi történelmi értékeket vigyünk be a köztudatba, az emberi méltóságot, a természetes viselkedést, viszont a hivatalos politika eleve „nacionalistának” tüntette föl törekvésünket, később meg is büntette. De nem azon melegeben. 1958 nyarán a hatóságok szükségesnek vélték, hogy a lakosságot intézkedések révén a legnagyobb engedelmisségre bírják a szovjet csapatok Romániából való távozása alatt. (A csapatkivonás 1958 nyarán történt, azonban a tárgyalásokat már 1955-ben megkezdték a Genfi

Konferencia szellemében.) 1957-től 1962-ig tartó letartóztatási hullám egyetlen társadalmi osztályt vagy réteget sem került el, ami világosan jelezte: a rendszer nem retten vissza a drasztikus intézkedésektől. Ez történt a jászvásári ünnepeket szervező csoportunkkal is. Az ünnepségen más egyetemek küldöttségei is részt vettek, és Jászvásárról együtt elzarándokoltunk a Putna kolostorig, Nagy István sírjáig. A csoport tagjait 1958-ban letartóztatták, és kijelölt „meghívottak” részvételével nyilvános tárgyaláson elítéltek bennünket.

– *Milyen börtönökben töltötte le a büntetését?*

– Több börtönt is megjártam. Jászvásáron kezdtem. A fogság kezdeti sokkhatása szinte megbénított. Következett azután a Bukarest környéki jilavai börtön egy évig, talán még továbbig is. Aztán folytatódott a Balta Brăilei (a Duna dobrozsdai két ága) környékén, ahol kényszersmunka táborok egész rendszerét építették ki, itt főként mezőgazdasági, gátépítési és lecsapolási munkákat végeztek a rabokkal. Majd ismét Jilavára kerültem, aztán egy évig Szamosújváron raboskodtam, majd ismét a Balta Brăilei-i telepen, ez alkalommal Luciu Giurgeni-ben; később újból Jilava következett, ahol az utolsó nehéz szakaszt kellett végigszenvednem egészen 1964 áprilisáig, az amnesztiarendelethez, amikor a politikai foglyok jó része kiszabadult.

– *Milyen emberekkel találkozott a börtönben?*

– Rendkívül vegyes társaságot ismertem meg. Kezdetben, a cellákban, majd a kényszersmunka idején sokféle emberrel kerültem össze Balta Brăilei különböző börtöneiben: Salcián, Stoienestiben, Luciu Giurgeni-ben Grădinán, és másutt. A felsorolt börtönökben töltöttem a legtöbb időt. Rabtársaim közül megemlíthetem Ion Omescut, a kifinomult ízlésű színészt és író, Alexandru Paleologu⁶, akivel rövid ideig együtt voltam, Sergiu Al. Georget. Emlékszem I. D. Sîrbura⁷, akit jól ismertem, amikor „színházi előadásokat” és esztétikaórákat tartott, kiválóan improvizált. Megemlíteném Florin Pavloviciot, később Bukarestben rádiós tevékenysége révén vált ismertté, vagy a hatalmas intellektuális erővel megáldott, bámulatosan leleményes Alexandru Ivásiuc író⁸, Sasát, ahogyan Salcián neveztük. A kihallgatásokon kiverték a teljes felső fogsorát. Emlékszem, hogy volt egy reflexszerű kézmozdulata: állandóan görcsösen maga elé emelte jobb karját, hogy védje arcát. Más rabtársakat is említhetnénk, mint dr. Eusebiu Muntean, tekintélyt parancsoló személyiség volt. Másokat csak futólag ismertem, mint Gheorghe Ganét, vagy az Égő Máglya elnevezésű csoport egyetemi hallgató tagjait, akik magatartásukkal vívtak ki elismerést. A börtön a román társadalom tükörképe volt. Egyformán raboskodtak a régi és új hadsereg tisztjei, például egy ezredes, aki a Duna–Fekete-tengeri csatornát felügyelő csapatok parancsnoka volt az 1950-es években, és „elhajlás” miatt elítélték, és minduntalan csak sopánkodott. Nem tudom milyen „elhajlást” követhetett el, mert Ana Pauker zsoldjában állt. Eszembe jut az a dobrozdai első titkár, aki borzalmasan viselkedett a föllázadt parasztokkal, halálbüntetést kért rájuk, majd a börtönben együtt talicskázta a földet a szerencsétlenekkel, akiket embertelenül megvádolt.

– *Szabadulása után miképpen tudott újra beilleszkedni a kutatásba?*

– Elég nehezen, egy bákói múzeumi, majd jászvásári központi egyetemi könyvtári kitérő után.

– *Kutatásai során olyan személyiségekkel foglalkozott, mint Mihail Kogălniceanu, A. D. Xenopol, Vasile Pârvan, Mihai Eminescu, Victor Slăvescu. Róluk monográfiákat írt. Személyes érdeklődés vagy kutatási megbízás alapján?*

⁶ Alexandru Paleologu (1919–2005) író, irodalomkritikus, diplomata. A hírhedt Noica-perben (1958–1960) hosszú börtönbüntetésre ítélték, szabadulása után a szekuritáté szervezte, amiről 1990 után, nyilvánosan beszámolt. Ő volt az egyetlen román író, aki beismerte tettét! 1990-től Párizsban nagykövet, élményeit a *Souvenirs merveilleux d'un ambassadeur des golans* (A csavargók diplomatajának mesébe illő emlékei, 1992) c. könyvében írta meg. A „csavargó” szó utalás Ion Iliescu elnök szavaira, aki az 1990-es bukaresti Egyetem-téri tüntetőket *csavargóknak* (golani) nevezte. Június közepén Iliescu elnök megszervezte Bukarest megfélemlítését célzó „bányászjárást”, melyet a modern Románia legsúlygyenteljesebb politikai eseményének tekintenek. Paleologu Számtalan esszékötet szerzője.

⁷ I. D. Sîrbu (1919–1989) regényíró, dramaturg, a Nagyszebeni Irodalmi Kör alapító tagja. Anyanyelvi szinten beszélt magyarul. Meggyanúsítják, hogy 1956-ban „magyar reakciós személyekkel együtt követte a magyarországi eseményeket” emiatt hétéves börtönbüntetést kapott, majd Craiován, kényszerlakhelyén élt haláláig. Novellái és színdarabjai magyarul is megjelentek. A craiovai színház irodalmi titkáráként dolgozott.

⁸ Alexandru Ivásiuc (1933–1977) író, esszéíró, izgatás miatt 1956-ban letartóztatták, öt év börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után két év kényszerlakhely következett egy bărăgani faluban. Regényei: *Vestibul* (Előcsarnok, 1967), *Interval* (Világos pillanatok, 1968), *Cunoaştere de noapte* (Éjszakai felismerés, 1969), *Păsările* (1970, Madarak Csiki László ford. 1973), *Corn de vinătoare* (Vadászkürt, nov. 1972), *Apa* (1973, Áradat, Csiki László ford. 1976), *Iluminări* (Megvilágosodások, 1975), *Racul* (A rák, 1976). Esszéket: *Radicalitate si valoare* (Radikalizmus és érték, 1972), *Pro domo* (1974, ua. Ford. Klumák István, Zirkuli Péter, 1976). Az 1977-es bukaresti földrendezés áldozata.

– Nem kirótt feladatról volt szó, mert ilyesmit el sem fogadtam volna. Úgy gondoltam, hogy a monográfiákon keresztül a történelem érdekfeszítő olvasatát végezhetem el, akár az 1960-as évek még az oly szigorú politikai-ideológiai ellenőrzése alatt is, amikor újra kezdhettem kutatómunkámat.

– Számos tanulmányában és könyvében foglalkozik a történetírással, a történelemről való gondolkodással.

– A történelmi valóság és az erről való gondolkodás egylényegű. Az emberi fejlődést nem képzelhetjük el a közösségnek, az évszázadokon keresztül kialakuló, saját magáról alkotott tudata nélkül, melyet egymásutániságában és összefoglalva a történetírásnak kell értelmeznie. Ugyanis, történészként (*en historien*) a múltról való rendszeres gondolkodás az önmegismerés lényeges módozata.

– A jászvásári *Institutul European* (Európai Intézet) kiadó gondozásában idén megjelent Catherine Durandin *A románok története* című könyve. A román identitásdiskurzust elemezve a szerző különös figyelmet szentel a magyar–román konfliktusnak a román identitásról szóló „beszéd” történetében. Fölöttébb érdekes, hogy néhány kisebb terjedelmű vállalkozást⁹ leszámítva, az utóbbi évtizedekben nem adtak ki román történelemről szóló könyvet magyar szerzőtől és magyart román szerzőtől. Ez mivel magyarázható?

– A kérdés túl bonyolult, ahhoz, hogy néhány szóban meg lehessen világítani. A végletekig leegyszerűsítve a dolgot azt mondanám, hogy a hitelt érdemlő szakmabeliek mindkét országban különféle fenntartásokkal élnek, mint például a szakma belső igényei által támasztott követelmények. Egyesek számára a „másik” nyelve nehezen legyűrhető akadály. Figyelembe kell venni magának az anyagnak a többrétűségét is, ugyanakkor „az elvárások látókörét” is. Eddig vajmi keveset tettek egy új, a mindkét kultúrában járatos olvasó számára elfogadható munka elkészítését gátló tényezők elkerülésére. Én mindenesetre Jászvásáron olyan csapat kialakításán munkálkodom, mely képes lesz a jövőben válaszolni a magyar–román történelem valamennyi föltehető kérdésére. Ami az eredményt illeti, miért ne lennénk bizakodóak?

⁹ Szász Zoltán: *A románok története*, Bereményi Könyvkiadó, é.n.; Gergely András: *Istoria Ungariei*, Asociația culturală Haáz Rezső, Ford. Gelu Păteanu, Székelyudvarhely, 1993; E. Lovinescu, *A modern román civilizáció története*, Palamart Kiadó, 2002, Budapest.

Vasile Voiculescu (1884–1963) az egyik legjelentősebb román író és költő az 1956-os forradalmat követő romániai letartóztatási hullám áldozata: élete utolsó éveit, 1959-től, börtönben töltötte. Ő azon kevés román írók egyike, aki versben köszöntötte a magyar forradalmat, 1956. november 4-én. A *Hús-véren túli szabadságra* című vers, a neves vallástörténész és író, Mircea Eliade lapjában látott napvilágot, a Párizsban, megjelenő *Ființa Românească* 1966/5. számában. Köszönettel tartozom Nicolae Florescunak, a bukaresti *Jurnalul literar* című folyóirat főszerkesztőjének, aki a rendelkezésemre bocsátotta a Voiculescu-verset. Ez a vers első magyar közlése Németi Rudolf tolmácsolásában.

VASILE VOICULESCU

Hús-véren túli Szabadságra...

Németi Rudolf fordítása

Uram, mondd, ugye hallod
Mit a letiport Budapest világgá harsog?

Ha a népet szabadságvágya
Forgószélként magával rántja,
Miért állunk ki megfeszülve
A halálosztó puskatűzbe?
S mi hajt utcára annyi srácot,
Hogy vérét ontsa, hiszen látod?
Jussunk keresni lenn a rögben
Megyünk halálba vakmerően?
Szembe a sorssal mind ki bátor
Szemfedőnk sűrű golyózápor.

És szólt a Hang: „A testen túl van
A Cél, nem az esendő húsban
Itt csak a harc, a kínszolgálat,
A győzelem majd odafenn lesz.
Ne hulljon könny... mindenki lássa:
Hatalmas Tüzem hív csatába
Hús-véren túli Szabadságra”.

Bukarest, 1956. november 4.

11. TRANSZILVANIZMUS ROMÁN ÉS MAGYAR SZEMMEL

Transzilvanizmus és európai integráció.
Beszélgetés Pomogáts Béla irodalomtörténésszel

– 1956-ban a legendás MEFESZ (Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetsége) egyik alapítója és vezetőségi tagja volt. Emiatt internálták és csak 1968-ban jelent meg első könyve, a *Kuncz Aladár-monográfia*.

– 1956-ban egyetemi hallgató voltam és természetesen óriási benyomást tett rám a magyar forradalom kitörése. Ott voltam az október 23-i tüntetésen, és amikor a rádióban elhangzott egy felhívás, hogy az egyetemisták menjenek be az egyetemre ülésre, én is elindultam. Ha jól emlékszem ez 26-án történt, már a Parlament előtti véres sortűz után. Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság körül kaptam különféle feladatokat. Így november 3-án egy barátommal, Vázsonyi Vilmosmal, elküldtek bennünket Győrbe, hogy felvegyük a kapcsolatot Szigethy Attilával és az ottani forradalmi bizottsággal. November 3-án este érkeztünk meg, már 4-én oda is bevonultak az oroszok. Elhatároztuk, hogy átmegyünk Ausztriába. A vonaton ültem, amikor a győri pályaudvaron, egy Pestről érkezett ember arról beszélt, hogy a fővárost bombázzák az oroszok. Sokkal könnyebb lett volna Bécsbe utazni akkoriban, de valahogy hazajöttem. Pár nap múlva bementem az egyetemre és akkor beválasztottak a bölcsészkar diákbizottságba, aztán ez beküldött az országos vezetőségébe, és ott tevékenykedtem egészen 1957. január végéig, amikor a MEFESZ-t, ha nem is feloszlatták, de megszüntették tevékenységét. Az utolsó munkám vagy megbízatásom, talán január huszonnegyedikén én voltam az utolsó diákparlament elnöke.

1957-ben befejeztem egyetemi tanulmányaimat, megírtam a szakdolgozatomat Kuncz Aladáról, majd elhelyezkedtem az Akadémia Irodalomtudományi Intézetében gyakornokként, akkor még Irodalomtörténetinek hívták. Aztán egy éjszaka otthon letartóztattak. A Fő utcai vizsgálati osztályra kerültem, ahol két hónapot töltöttem. A végén, minthogy nem tudtak semmi komolyabb vádat emelni ellenem, megszüntették az eljárást. Ennek ellenére a rendőrség internált, és így kerültem a tököli internáló táborba. Onnan 1960-ban szabadultam, amikor az internálást, mint intézményt megszüntették. Nehéz évek következtek ezután, rendőri felügyelet alatt álltam egy évig és állást sem kaptam. Végül 1961 őszén, miután megszűnt a rendőri felügyelet, az újpesti Gépipari Technikumban kaptam először ideiglenes, majd végleges magyar tanári állást. Ezt Bóka Lászlónak, kedves professzoromnak köszönhettem. Később, 1962-től újra jelentek meg cikkeim, tanulmányaim az Irodalomtörténeti Közleményekben és más lapokban. Sok barátom volt a szakmában: Bodnár György, Czine Mihály, akit nemrég veszítettünk el, Béládi Miklós. Az ő segítségükkel kerültem vissza 1965 őszén az akadémiai intézetbe, tudományos segédmunkatársnak. Jelenleg is ennek az intézménynek vagyok a munkatársa, tudományos tanácsadói minőségben. 1992 és 1996 között igazgatóhelyettes voltam, azért nem jelöltettem magam a következő négy évre, mert az Írószövetség elnökének választottak. Az intézetbe visszakerülve kibővítettem egyetemi szakdolgozatomat, és 1968 nyarán megjelent Kuncz Aladár című első könyvem, az Akadémiai Kiadó Irodalomtörténeti Füzetek sorozatában, Bodnár György szerkesztésében. A kézirat két évig állt a kiadónál. Czine Mihály lektorálta, aki nagyon jó véleményt írt a könyvről és nagyon sokat is tett a könyv megjelenéséért. Mivel a könyv nagyrészt erdélyi irodalomról szólt, így politikai korlátjai voltak a megjelenésének.

– Ez alapozta meg az erdélyi irodalmi élettel való kapcsolatot?

– Igen. A könyv eljutott Erdélybe, én magam is sok mindenkinek elküldtem. Voltak már akkor is barátaim Kolozsváron, elsősorban a velem egykorú irodalomtörténészek közül, mint Láng Gusztáv és Kántor Lajos. 1969 januárjában kaptam először akadémiai ösztöndíjat Erdélybe. Jártam Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Brassóban, Bukarestben és akkor már a könyvem híre megelőzött engem, mindenki úgy fogadott, mint barátot. Ebből az időből származnak az erdélyi barátságaim. Szemlér Ferencsel, Méliusz Józseffel, Baróti Pállal Bukarestben találkoztam, és ott ismerkedtem meg Majtényi Erikkal és Lőrinczi Lászlóval. Akkor még Beke György is Bukarestben élt. Marosvásárhelyen akkor barátkoztam meg Sütő Andrással és Gálfalvy Zsolttal, aki akkoriban színházigazgató volt. Kolozsváron nagyon sok mindenkivel kerültem közeli kapcsolatba: Balogh

Edgárral, Kacsó Sándorral, Kiss Jenővel, az idősebb írógenerációból és a fiatalabbak közül Kányádi Sándorral, Szilágyi Domokossal, Lászlóffy Aladárral. Ettől kezdve szinte minden évben eltöltöttem ott néhány hetet. Egy alkalommal, akadémiai ösztöndíjjal több, mint egy hónapot tartózkodtam Erdélyben. Ehhez kapcsolódnak szomorú események, meg emlékek is. 1971-ben Kolozsváron, az ottani akadémiai könyvtárban dolgoztam huzamosabb ideig. Elkészült legalább két kiló cédulám. A húszas évek erdélyi sajtóját néztem át, mert a húszas évek irodalomalapító küzdelmeiről szerettem volna könyvet írni. Hazafelé jövet azonban a vonaton, a román határőrség elkobozta az összes cédulámat. Nagyon sok erőfeszítést tettem akkor, a Román Akadémiát is megpróbáltam megnyerni, minthogy a Román Akadémia vendége voltam, de a leveleim kivétel nélkül válasz nélkül maradtak. 1974–1975-ben ismét Bukarestben jártam és találkoztam a kollegákkal a George Călinescu Irodalomtudományi Intézetben. Ők nagyon mulatságosnak tartották, hogy leveleimre valamilyen hivatalos választ reméltem. – Ez kérem, nem Franciaország, hanem Románia – mondták.

– *Miért vonzotta Önt a Fekete kolostor szerzője? Talán közös vonások: börtön, a francia kultúra iránti vonzalom, az irodalomszervezés?*

– Valóban vonzott Kuncz Aladár személye és a Fekete kolostor is. Ebben kevésbé játszott szerepet az, hogy nekem is voltak fogsági tapasztalataim. Kuncz Aladárban elsősorban a *Nyugat* erdélyi képviselőjét kerestem és találtam meg, tehát azt az író, aki a *Nyugat* szellemiségét, a polgári liberalizmus szellemiségét képviselte, amit a húszas években a *Nyugat* körében Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond. Kuncz ezt a szellemiséget vitte magával Erdélybe, és ott meghonosította. Ez az egyik tényezője a vonzalmamnak, a másik pedig, hogy akkor már érdekelni kezdett az erdélyi irodalom. Egyébiránt magának a témaválasztásnak is volt valamilyen történelmi háttere, ugyanis 1956 szeptemberében kellett szakdolgozati témát választani a bölcsészkaron, negyedévesek voltunk. Baráttal, Gömöri Györggyel, aki Cambridge-ben egyetemi tanár – ő is 1956-ban ment el – összeszövetkeztünk és elhatároztuk, hogy felfedezzük az erdélyi irodalmat, és erdélyi témáról írjuk szakdolgozatunkat. Ő verseket írt, és Dsida Jenőt választotta szakdolgozati témájának, ami az események következtében soha nem készült el, bár több cikket, tanulmányt adott közre Dsida Jenőről, sőt korábban kiadatlan Dsida Jenő-verseket is közölt az *Irodalmi Újságban*, a *Katolikus Szemlében*, tehát az emigrációban. Én pedig Kuncz Aladárt választottam, és elsősorban az előbb mondottakon kívül (tehát Kuncz Aladárnak a *Nyugatot* képviselő szellemiségén túl) azért, mert nagyon érdekelt az, hogy miként szerveződik meg egy kisebbségi irodalom. Kuncz Aladár az erdélyi irodalom egyik szervező egyénisége volt, aki először az *Ellenzék* irodalmi rovatának a szerkesztőjeként, később az *Erdélyi Helikon* egyik szerkesztőjeként, mindvégig, tehát 1923 és 1931 között az erdélyi magyar irodalom egyik fő szervező egyéniségének számított, akinek a szava vitákat döntött el, és akinek a véleménye valóban iránymutató volt akkor Erdélyben. Ez volt a második tényező, ami engem az ő közelébe vitt.

– *Az erdélyi irodalomról írott esszéit, tanulmányait Déry Tiborról, Radnóti Miklósról, Jékely Zoltánról, Juhász Ferencről, Takács Gyuláról írott monográfiái egészítik ki. Van-e közös nevezőjük e könyveknek?*

– Igazából nincs közös nevező, engem sok minden érdekelt. Nem tudtam volna elkötelezni magam az irodalom egyetlenegy adott irányzata mellett, hanem szerettem volna sok mindennel foglalkozni. Persze mindegyiknek volt valami személyes háttere: Déry Tibor életművéhez engem főként 1956 vonzott, hiszen 56-nak, a forradalomnak egyik meghatározó egyénisége volt. Személyesen is ismeretségbe kerültem vele, voltam többször a budapesti lakásán is, sőt, a balatoni nyaralójában is jártam. Sokat beszélgettünk, tehát ennek a választásnak volt személyes háttere. Radnóti Miklós a kedves költőm volt még gimnazista koromban, és amikor az egyetemen terveztem a jövőmet és arra gondoltam, hogy irodalomtörténész leszek, ott szerepelt a terveim között, hogy Radnótiról írok egy könyvet. Azóta ez két kiadásban megjelent. Jékely Zoltánnal pedig nagyrészt az erdélyi irodalom hozott kapcsolatba, vele ugyancsak nagyon jó barátságban voltam. Ez volt a helyzet Juhász Ferencsel is, akit a 45 utáni magyar költészet egyik legnagyobb és legeredetibb személyiségeként ismertem meg.

– *Miképpen magyarázható Juhász Ferenc jelenlegi helyzete? Mintha eltávolodott volna, vagy eltávolították volna az irodalmi életből.*

– Kétségtelen, hogy azt a szerepet, ami az övé volt korábban, felszámolta a változó idő. Egyrészt nem kap már olyan támogatást az irodalompolitika részéről, mint korábban kapott, ami szerintem nem volt méltánytalan, hiszen valóban egy nagy költő volt. Az más kérdés persze, hogy melléte sok mindenki mást is kellett volna kiemelten támogatni, tehát az *Újhold*asokat is például. Az is halványabbá tette a jelenlétét, hogy megszűnt az *Új Írás* című folyóirat, melynek főszerkesztője volt hosszú időn keresztül. Nagyon fájlalom, hogy megszűnt az

Új Írás, lehet, hogy kissé át kellett volna alakítani, de mindenképpen meg kellett volna tartani, hiszen ez a magyar irodalomnak olyan műhelye volt, amire azt hiszem, szükség lett volna az elmúlt tíz évben. Az Új Írás lehetett volna a „középnemzedékek” folyóirata, tehát Bertha Bulcsúé, Szakonyi Károlyé, Orbán Ottóé, Csukás Istváné, Lázár Erviné, Ágh Istváné, Bella Istváné. Mint ahogy az ő fórumuk volt korábban is. Megszüntetése ezért igen nagy hiba volt. Kétségtelen, hogy Juhász Ferenc szereplési lehetősége, az irodalomban betöltött helye valamennyit változott, de azért nagyon is jelen van, sokan érdeklődnek a költészete iránt. Minden második évben vagy minden évben jelenik meg új kötete, tehát 1991–92 óta is több kötete jelent meg. Tavaly ünnepeltük hetvenedik születésnapját, akkor rendszeresen megemlékeztek róla a lapok és a folyóiratok, én magam is írtam róla egy újabb tanulmányt. Úgy érzem, hogy bizonyos átmeneti, irodalompolitikai zavarok után azért rendeződött a helyzete, és ma már megint elismerten vesz részt az irodalmi élet dolgaiban. Juhász Ferenc korunk egyik legnagyobb költője.

– Az életmű egy másik rendkívül gazdag része kötődik a nyugati magyar irodalomhoz, kezdve az 1986-ban Béládi Miklóssal és Rónay Lászlóval közösen írott A nyugati magyar irodalom 1945 után-tól Párbeszéd Magyarországgal (1994) és Nyugati égbolt (1994) című munkáig. Milyen mértékben kapcsolódik ez a fajta vizsgálódás az elcsatolt országrészek magyar irodalmának a kutatásához?

– A nyugati magyar irodalommal valóban személyes okok folytán kerültem kapcsolatba. Barátaimnak egy része, mint ahogy az a nemzedékem esteében általános volt, 1956-ban elment Magyarországról. Ezek közé tartozott néhány évfolyamtársam, sőt, régebbi, gimnáziumbeli osztálytársam is, akikkel tartottuk továbbra is a barátságot. Hogy neveket is mondjak, ilyen volt a már említett Gömöri György, aki Angliába került, ilyen volt Márton László, aki először Angliába, majd Párizsba ment, az egyik alapítója volt a Magyar Műhely című folyóiratnak, jelenleg Magyarország algériai nagykövete. Ilyen volt Sipos Gyula, aki Albert Pál néven a Szabad Európa Rádió állandó irodalmi kritikusaként az egyik legfényesebb kritikusi pályát futotta be a nyugati magyar világban. 1998-ban jelent meg a könyvhétre magyar irodalmi tanulmányainak és kritikáinak egészen kiváló gyűjteménye.

– Ön hogyan került kapcsolatba a francia nyelvvel, kultúrával, irodalommal?

– Még általános iskolában tanultam franciául, ezek persze nagyon rendszertelen tanulmányok voltak. Nem állítom, hogy a subjonctif-okat helyesen kezelem pillanatnyilag, de elboldogulok a francia nyelvvel. A feleségem franciatanár, tehát őtől is tanulgattam időnként és nagyon sokat jártam Franciaországba, Párizsba, azt hiszem tizenöt alkalommal. Ezek két-három hetes utak voltak. Tavaly, 1998-ban Hollandiából jövet is eltöltöttünk néhány napot Elzászban. 1997-ben Bretagne-t jártuk be, 1996-ban Lyontól az Atlanti óceánig, Franciaország középső részét. Azt hiszem, alig van olyan városa Franciaországnak, ahol ne fordultunk volna meg, ahol ne töltöttünk volna el néhány napot. Mondhatom, hogy elég jól ismerem Franciaországot.

– És francia író-, irodalomtörténész barátok?

– Inkább ismerőseink vannak, közülük is sok olyan, aki magyar származású, tehát magyarként részt vesz a francia irodalmi életben. Fejő Ferencsel jó viszonyban vagyok. Karátsón Endrével (André Karatson), aki a lille-i egyetem tanára volt nyugdíjba meneteléig. Kassai Györggyel, aki nagyon sok magyar irodalmi művet fordított le franciára, és vannak francia kapcsolataim, francia barátaim is. Párizsban nagyon sok ismerősünk és barátunk van. Ha megérkezünk Párizsba, nagyon nehéz időt szakítani arra, hogy elmenjünk a múzeumokba, mert állandóan ismerősökkel kell találkozni.

– Így személyesen is gyakran találkozott a nyugati magyar irodalom képviselőivel.

– A nyugati magyar irodalom 1956 utáni fiatal képviselőit én már korábban jól ismertem, az ő révükön kerültem kapcsolatba másokkal is. Márton László révén, aki az egyetemen évfolyamtársam volt, barátkoztam össze Nagy Pállal és Papp Tiborral, a Magyar Műhely szerkesztőivel, meghívót kaptam már a hetvenes években a Magyar Műhely összejöveteleire. 1975-ben voltam először Magyar Műhely-találkozón a Bécs melletti Hadersdorfbán. Ezeket a találkozókat mindig váltakozva, az egyik évben Bécs mellett, a másikon Párizs mellett, Marly-le-roi-ban rendezték meg. Ezeken rendszeresen részt vettem. Közeli viszonyba kerültem a Magyar Műhely táborával, és amikor még nehezen publikáltam idehaza, tehát a 60-as évek közepén, írásaim akkor már rendszeresen megjelentek a Magyar Műhelyben. Ők felkértek, hogy legyek a munkatársuk. Az első két tanulmányom, bizonyos visszhangot is keltett. A hatvanas évek közepén Pap Károlyról írtam egy hosszabb tanulmányt, később pedig Nemes Nagy Ágnesről. Amikor ez utóbbi megjelent, egyszer csak csörgött a telefon és egy rokonszenves női hang bemutatkozott, hogy ő Nemes Nagy Ágnes. Nem is tudta, hogy létezem, és egy-

szer csak olvas tőlem egy olyan tanulmányt egy nyugati folyóiratban, amivel teljesen egyet tud érteni. Ugyanis nem azzal a fanyalgós módszerrel közelítettem meg az ő költészetét, amivel idehaza tették a kritikusok, hanem – ezt persze nekem nehéz kimondani –, de Nemes Nagy Ágnes szerint „érdemi elemzés” volt. A Magyar Műhellyel még ma is szerzői viszonyban vagyok. Ma már kevesebbet, de a hetvenes években elég sokat publikáltam. A „műhelyeseken” kívül nagyon sok mindenkit megismertem. Cs. Szabó Lászlóval 1980-ban találkoztam, amikor először hazatért Magyarországra. Jó kapcsolataim voltak a Mikes Kelemen Körrel, szintén jelen voltam konferenciájukon, a SMIKK-el (Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör), akiknél ugyancsak többször jártam Luganóba. Az Anyanyelvi Konferencia révén kerültem kapcsolatba az amerikai magyarokkal, a Magyar Baráti Közösséggel, ők a Lake Hope-nál, a Reménység Tavánál rendeznek minden évben konferenciát. Azóta már háromszor jártam Amerikában, legutóbb 1998-ban. Ugyancsak nagyon szoros kapcsolatban vagyok a nyugati magyar katolikus értelmiségi mozgalommal, a Pax Romanával. Egy időben elnökségi tagja is voltam a mozgalomnak és jelenleg is a Pax Romana külügyi tanácsadója vagyok. Minden konferenciájukon és kongresszusukon ott vagyok és szerepelek. Ez az elég szoros szakmai és baráti összeköttetés alapozta meg, hogy 1980-as évek elején Béládi Miklóssal és Rónay Lászlóval megírtuk azt a kis könyvet a nyugati magyar irodalomról, amely viharos helyzetet teremtett. Jobbról és balról is egyaránt támadták. Tehát az emigrációban is voltak olyanok, akik úgy gondolták, hogy a könyv háttérben hagy olyan írókat vagy szellemi irányokat, amelyek számukra fontosak, és nem nagyon értették meg, hogy Magyarországon egyfajta cenzurális helyzet van, és például Méray Tibornak a Nagy Imre-könyvét nem lehet részletesen bemutatni. Wass Alberttől is volt egy kis fejezet, de nyilvánvalóan elmaradt attól, ami szükséges lett volna. Idehaza pedig a hivatalos művelődéspolitikától kaptunk nagyon kemény megrovásokat. Maga a könyv is nagyon nehezen jelent meg, hiszen a könyvvel készen voltunk már 1983-ban, és leadtuk a Gondolat kiadónak. Végül csak 1986-ban adták ki. Érdekes módon egy zsarolásnak köszönhetette a könyv a megjelenését. Én voltam a zsaroló, ugyanis 1985-ben, Veszprémben, az Anyanyelvi Konferencián a konferencia vezetőségébe választottak, egyébként az amerikai magyarok javaslatára. Ott tartottam egy előadást az akkori magyar irodalomról. Lőrince Lajos, mint a konferencia elnöke beszámolt az anyanyelvi mozgalom helyzetéről. Ebben megemlítette azt, hogy a nyugati magyar irodalom kezd Magyarországon polgárjogot kapni, ennek egyik bizonyítéka, hogy Béládival és Rónayval együtt írtunk egy könyvet a nyugati magyar irodalomról, ami hamarosan megjelenik.

Akkor éppen az volt a helyzet, hogy a könyv talán egyáltalán nem jelenik meg, mert a kiadónál a kéziratot valaki lektorálta a pártközpontból, hogy ki volt, azt sohasem tudtam meg, és az volt a kívánsága, hogy mindazokat az írókat, akik nem kifejezetten verseket vagy regényeket írnak, mint Kovács Imre vagy Szabó Zoltán, hagyjuk ki a könyvből. Egyéb ehhez hasonló cenzurális követelmények is elhangzottak. Nyilvánvaló volt, hogy ha teljesítjük ezeket a követeléseket, akkor a könyv megjelenésének nincs értelme, és én bejelentettem a kiadónál, hogy a pártközpont követeléseit nem tudjuk végrehajtani. Akkor egyik szünetben megkerestem, ha jól emlékszem Rátki Andrást, a pártközpont irodalmi ügyekkel foglalkozó alkalmazottját. Azt mondtam, hogy Lőrince Lajos bejelentése valami tévedésen alapszik, a könyv nem fog megjelenni, mert olyan feltételeket szabtak, amelyeket én nem tudok vállalni, most pedig felszólalok, és el fogom mondani itt a plénum előtt, hogy sajnos tévedés forog fenn: a könyv nem jelenik meg. Ettől ő megijedt, mert az akkori politika arra törekedett, hogy békés kapcsolatot hozzon létre az emigrációval. Erre azt válaszolta, hogy várjak, majd intézkedik. Egyórás ultimátumot adtam neki. Majd felkeresett és azt mondta, hogy beszélt az illetékesekkel, minden rendben. Tehát egy zsarolásnak köszönhetette a könyv a megjelenését, így 1986-ban napvilágot látott. Azóta is a nyugati magyar irodalommal jók a kapcsolataim. Jó barátaim közé tartoztak és tartoznak olyan idősebb magyar írók, mint Faludy György, Határ Győző, Tűz Tamás. Másokat sajnos nem ismerhettem meg személyesen, Kovács Imréről, Szabó Zoltánról, Wass Albertről már lemaradtam. De a középnemzedékből azt hiszem, mindenkivel van kapcsolat.

– Ön több tanulmányban elemzi a „negyedik Európa”-fogalmat. Ön szerint Nyugat-Európa, Kelet-Európa és a közöttük lévő „köztes Európa” mellett létezik egy negyedik Európa, ez lenne a kisebbségek Európája.

– Valóban megpróbáltam értelmezni ezt a fogalmat, hiszen közismert hogy korábban a történetírás hagyományosan két Európáról beszélt: Keletről és Nyugatról, de már nagyon régen ismert Közép-Európa, köztes Európa, a németeknél *Zwischeneuropa* fogalma is. Nálunk Németh László vezette be ezt a fogalmat, de mások is foglalkoztak vele. Aztán 1983-ban Szűcs Jenő Vázlat Európa három történeti régiójáról című kiváló esszéjében dolgozta ki ennek a köztes Európának a fogalmát történetbölcséleti-tipológiai szempontok alapján.

Amikor a könyvem megjelent a kilencvenes évek elején, megpróbáltam egy lépéssel tovább araszolni, és felvetni a Negyedik Európa gondolatát, amit én úgy értelmeztem, hogy ez a kisebbségek Európája, tehát azok a közösségek, népcsoportok, nemzeti csoportok tartoznak ide, amelyeknek nincs önálló államuk, és többé-kevésbé ki vannak szolgáltatva annak az állampolitikának, etatizmusnak, etnokratikus politikának, amelynek az államában élnek. Ezek között a magyaroknak is helyük van, mivel a Kárpát-medencében 3,5 millió magyar él kisebbségi sorsban. Természetesen nemcsak magyarok tartoznak ehhez a negyedik Európához. Amikor én ezt a könyvemet kiadtam, akkor még az összes statisztikák szerint a magyarság volt Európa legnagyobb nemzeti kisebbsége. Azóta a helyzet megváltozott, hiszen a Szovjetunió felbomlott és ma az oroszok alkotják a legnagyobb nemzeti kisebbséget, hiszen csak Ukrajnában több millió orosz él, ha jól emlékszem, mintegy 15 millió orosz él ma kisebbségi helyzetben.

– *Milyen visszhangja volt ennek a könyvnek Csehszlovákiában vagy Romániában?*

– Romániában írtak róla. Sőt, ott én ezt különféle helyeken előadások formájában meg is szólaltattam. Szlovákiában, Jugoszláviában nem tudom, hogy lett volna visszhangja. Egyébként az a cikk, ahol én ezt a fogalmat először felvettem, a *Vigiliában*, tehát egy katolikus folyóiratban látott napvilágot.

– *1982-ben a nagyszebeni Magyar–Román Történelmi Vegyes Bizottság ülésén elhangzott Épülő hidak című előadásában Ön idézi Németh Lászlót, aki a Tanú című lapjában közölt cikksorozatban a következőképpen válaszolja a történelmi és kultúrtörténeti rokonság rendszerét: „Tejtestvéreknek neveztem egyszer a szomszédos népeket. Azaz: nem egy anyától lettünk, de egy sors tején nőttünk fel. Ez a közös tej út ki a történetünk, társadalmunk és politikai küzdelmeink hasonlóságában. Különösen a Német-római Birodalom és a Kelet népviharai közé szorult duna-kárpáti népek sorsában mennyi az azonos. Még a jelentős eseményeik időpontja, a nagy politikai és irodalmi szerepeik is csaknem ugyanazok. Mindnek van mohácsi és fehérhegyi csatája, mindnek van Kazinczyja és Eminescuja.” (Most, Punte, Silta, 1940.)*

– Valóban jelen voltam 1982-ben a nagyszebeni ülésen, mint a magyar delegáció tagja. Mócsy András, kiváló régész, akadémikus volt a delegáció vezetője. Részben Bukarestben, részben Nagyszebenben zajlottak az ülések. Ez már a Ceaușescu-korszak előrehaladott állapotában történt, tehát nemigen volt alkalom érdemi megbeszélésekre. Mi mondtuk a magunkét, a román partnerek is mondták a magukét. Ștefan Pascu, kolozsvári történész volt a román küldöttség vezetője, aki írt is egy könyvet Erdély történetéről. A fehér asztal mellett nagyon kollegiálisan el tudtunk egymással társalogni, de a hivatalos megbeszéléseknek nem sok értelme volt.

– *1984-ben Ön is aláírta a „hetvenegy magyar értelmiségi levele” néven ismert tiltakozást a romániai magyarság áldatlan helyzete miatt. Ezt követően Önt nem engedték be Romániába. Hogyan született meg ez a tiltakozás?*

– 1984-ben valóban aláírtam a „hetvenegy magyar értelmiségi levelét”, amelyet a kolozsvári Ellenpontok szerkesztőinek és szerzőinek üldözése, illetve többeknek a letartóztatása miatt kezdeményeztek. Ezt több irodalomtörténész is aláírta, köztük Vásárhelyi Miklós, Szörényi László, Lukácsy Sándor, és ennek óriási visszhangja volt. Ez a levél megjelent a nyugati sajtóban szinte mindenütt, és éppen akkor ülésezett a helsinki konferenciasorozatnak az ún. madridi utókonferenciája, oda is eljutott a levelünk. A Szabad Európa Rádió az amerikai, az angol és a német rádió magyar adásaiban több alkalommal beolvasták. Kétségtelenül ennek a következménye volt, hogy egy ideig nem léphettem át a határt, mert valaki, aki az aláírók közé tartozott, megpróbált Kolozsvárra utazni, de a határon közölték vele hivatalosan, hogy az aláírók örök időkre ki vannak tiltva Románia területéről. Ez „az örök idő” 1990 elejéig tartott, tehát nem volt olyan nagyon hosszadalmas. Ebből is látszik hogy a szocialista világban az „ideiglenes” sokkal hosszabb, mint az „örök”. Így, azután 1990 elején az elsők között utaztam Romániába, azt hiszem 1990. január 3-án egy nagyobb küldöttséggel, tagjai voltak az Írószövetség képviselői, Csiki László, az erdélyi származású, író, aki Magyarországon élt, a tudományos dolgozók szakszervezetének és az Erdélyi Szövetségnek a képviselői. Ha jól emlékszem, hat vagy nyolc személyautóval utaztunk és rengeteg holmit vittünk magunkkal, bár akkor már elsősorban nem élelmiszert, hanem gyógyszert és könyveket, a három kötetes *Erdély történetéből* húsz példányt. Kolozsváron Kántor Lajoséknál vagy negyvenen gyűltek össze, a kolozsvári magyar szellemi élet képviselői közül mindenki ott volt. Onnan Marosvásárhelyre mentünk, ahol az Igaz Szótól (később Látóvá alakult át) Hajdú Győzöt elzavarták, a folyóiratot már Markó Béla vezette, és a szerkesztőségben találkoztunk az ottani magyar írókkal, illetve meglátogattuk Sütő Andrást. Azóta is jó emlékezettel őrzöm azt a pillanatot, amikor Sütő Andrásnak átadtam az Erdély történetét. Felejthetetlen számomra az, amikor átkeltünk a határon, hiszen akkor még időnként lőttek. Marosvásárhelyre érkezésünk hajnalán a repülőtér közelében volt még lövöldözés, a szekuritátés orvlövészek nyitottak tü-

zet, és Nagyváradnál még a tankok között araszoltunk előre. Mondhatom, hogy testvéri szeretettel fogadtak a román határőrök és a vámosok. Én is kaptam egy román nemzeti színű kokárdát, amit nagyon büszkén viseltem. Mondhatom, hogy bármikor hajlandó vagyok kitűzni a román nemzeti színeket, hiszen minden nemzet zászlója megbecsülést érdemel, és az a barátság, amit érzek a román nép, a román kultúra, és nagyon sok román barátom iránt, számomra lehetővé teszi, hogy ne színpadi aktusként, hanem őszinte érzelemmel tűzzem ki a román trikolt, ha úgy hozza az alkalom, például valamilyen közös ünnep.

– Rövidesen azonban baljós jeleket kaptunk odaátrol.

– Igen. Nagyon nagy örömmel mentünk át és nagyon jó tapasztalataink voltak. Az más kérdés, hogy aztán rövidesen kiderült, hogy ez a hatalmas változás, amelyben mi forradalmat láttunk és egy erkölcsi és szellemi megújulásnak a kezdetét üdvözlöttük, nem váltotta be igazán a reményeket, hiszen 1990 tavaszán már megindult a visszarendeződés Romániában. Ezt nemcsak a hírhedt marosvásárhelyi magyarellen-es pogrom jelezte, ami Sütő Andrásnak a fél szemébe került, hanem sok egyéb apró esemény is. Emlékszem például arra, ez magántörténeti apróság, hogy kilencven őszén meghívtak Nagyváradra, az RMDSZ-akadémia megnyitójára. A transzilvanizmusról tartottam előadást és majdnem lekéstem az előadásomat, egy órát kellett várnia a közönségnek. Ugyanis amikor átkeltem a határon, a csomagtartóban volt vagy harminc darab a *Nyelvünk és kultúránk* című lap (az anyanyelvi mozgalom folyóiratának éppen akkor megjelent) friss számából, amiben alig volt romániai vonatkozású cikk. Félreállítottak, és a folyóiratokat ugyanúgy, mint a korábbi időszakban, részletesen ellenőrizték. Többszöri érdeklődésemre, az egyik beosztott határőrtől azt a választ kaptam, hogy az ezredes úr személyesen foglalkozik a dolgaimmal. Ekkor megengedtem magamnak azt a szemtelenséget, hogy megkérdezzem, az ezredes úr ugyanaz az ember, aki azelőtt az ezredes elvtárs volt? Erre aztán valahogy elengedtek. Valóban érezni lehetett, hogy kilencvenben megindult a visszarendeződés, az Iliescu-kormány teret adott azoknak a politikai erőknek, amelyek korábban a diktatúrát szolgálták. Romániában a politikai homlokzat mögött nagyon aljas dolgok történtek ebben az időben. Az a politikai vezető garnitúra, amely a szekuritá-té körében, de a pártapparátusban, a gazdasági vezetésben, sőt a sajtóban és a kulturális életben is mindvégig a Ceaușescu-korszakban vezető tisztségeket töltött be, nagy ellentámadásba indult kilencven tavaszán. Ennek az ellentámadásnak volt kifejezetten provokatív szándékkal megrendezett eseménye a marosvásárhelyi magyarellen-es akció, és sok egyéb. Iliescunak, úgy érzem, a történelmi mulasztása és bűne éppen abban állt, hogy noha nyilvánvalóan fel kellett ismernie, hogy itt a Ceaușescuhoz fűződő erőknek a hatalomátmentéséről és stratégiai ellentámadásáról van szó, szabad teret adott ennek az ellentámadásnak. Nem arra törekedett, hogy az 1989 karácsonyán végbement történelmi fordulat, a maga teljes gazdagságában és lehetőségeivel kibontakozzék, és hogy a román történelemben valóban új korszak jöjjön létre, amely Romániát közelebb viszi a nyugati civilizációhoz, a nyugati politikai kultúra világához és megnyitja Románia előtt az európai csatlakozás lehetőségét, hanem egy ezzel ellentétes irányú mozgást segített megindítani. 1990 tavaszától kezdve egészen az 1996-os újabb politikai fordulatig, nagyon sok szinten helyreállították a korábbi, a diktatúrát támogató hagyományos hatalmat.

Ez volt a márciusi marosvásárhelyi provokációnak a mögöttes értelme is. Erről nekem eléggé közvetlen tapasztalataim vannak, ugyanis jelen voltam azon a magyar–román párbeszédn, amelyet a Ferenczy Alapítvány szervezett. Itt Budapesten, a Szabadság hegyen, a Külügyminisztérium vendégházában zajlott. Erről személy-es emlékeim vannak. Nagyon jól haladtak a megbeszélések, hiszen kiváló román delegáció volt jelen Gabriel Liiceanu vezetésével, kiváló román barátaink: Mircea Dinescu, Alin Teodorescu, Smaranda Enache, Marius Tabacu és mások. Nagyon közel voltunk egy stratégiai együttműködéshez elvezető megegyezéshez, már szó volt arról, hogy a román barátaink is támogatják a kolozsvári magyar egyetem helyreállítását. Akkor fölkertek néhányunkat, úgy emlékszem, talán Dinescut és Teodorescut román részről, a magyarok közül Konrád Györgyöt, Köteles Pált és engem, és erdélyi magyar részről pedig Gálfalvy Zsoltot, hogy egy közös közlemény szövegét dolgozzák ki. Félre is vonultunk egy másik szobába, és franciául tárgyalva alakígtattuk ezt a szöveget, melynek volt egy magyar és egy román változata. Visszamentünk a nagyterembe, felolvasták a közös szöveget, amikor egyszer csak megjelent Szokai Imre, a Külügyminisztérium akkori helyettes államtitkára, és szót kért és bejelentette, hogy Marosvásárhelyen etnikai konfliktus tört ki. Ez a bejelentés teljesen elsodorta ezt a kezdeményezést. Érezhető volt, hogy a román tárgyalópartnereink nyomban visszavonultak, én ezt megértettem. Nyilvánvalóan nem tehették meg azt, hogy miközben odahaza, Romániában egy újabb magyarellen-es propagandaakció zajlik, ők még olajat öntenek a tűzre, és egy Budapesten kötött megegyezéssel mennek haza

a zsebükben. Ez a román barátaink bukaresti pozícióját veszélybe sodorta volna. Tehát ezért csalódottak voltunk, de nem haragudtunk, nem is kívántunk felelősségre vonni senkit. Kétségtelen, hogy Ferenczy Alapítvány kezdeményezése, – akkor még a Németh-kormány volt és Horn Gyula volt a külügyminiszter, őneki is nagy szerepe volt ennek a párbeszédnek a létrehozásában, – ez az egész akkori akció zátonyra futott. Igazából egy ilyen jellegű, reprezentatív embereket, szellemi irányokat mozgásba hozó találkozót nem sikerült szerveznünk, bár megpróbáltunk több ehhez hasonlót szervezni. Volt egy ilyen találkozó Bukarestben a Magyar Kulturális Központban, amikor az *Cumpăna* első kötete megjelent, 1993-ban. Majd mi rendeztünk itt a Dunakanyarban egy magyar–román értelmiségi találkozót. (lásd *Épülő hidak* – dokumentumok). Ott a Dunakanyarban jelen volt a román irodalmi élet több jeles személyisége: Laurențiu Ulici, a Román Írószövetség elnöke, Geo Șerban, aki akkor a *Secolul XX* szerkesztője, Gabriela Adameșteanu, a 22. szerkesztője. Az erdélyiek közül Lászlóffy Aladár, Gálfalvy Zsolt, Kántor Lajos, a magyarországiak közül Konrád György, Balassa Péter. Göncz Árpád tartotta a bevezető előadást. Kétségtelen, hogy azok a román résztvevők, akik ott voltak a román politikai élet peremén helyezkedtek el.

– *A magyar–román kiegyezés lehetősége és feltételei a választások után* (Korunk, 1977/1. sz.) című írásában olvasható, hogy: „mintha a magyaroknak a románság, a románoknak pedig a magyarság volna történelmi végzete... Mindazonáltal léteznek olyan történelmi és kulturális tényezők, amelyek hídszerepet tölthetnének be a magyar és a román nemzet, a két politikai kultúra, a két értelmiség között.” Majd rendre felsorolja lehetséges hidakat. Az első, mindkét nép etnikai és kulturális mássága a régióban. E gondolat szószólója – írja Ön – Wesselényi Miklós a Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében (1844) melyben sürgeti a dunai román államok egyesülését.

– Azt hiszem, hogy mind a román, mind a magyar történelem arra tanít, és ezt Magyarországon először Wesselényi Miklósnak említett Szózata fogalmazta meg, hogy a két népnek hosszú távon és stratégiai értelemben meg kell találnia egymás kezét. Hiszen Wesselényi arra hivatkozott, hogy a román és a magyar az egyetlen nem szláv népe ennek a közép-európai régiónak, ezért a közös önvédelem érdekében össze kell fogniuk. Különösen olyankor, amikor a pánszláv veszély réme felerősödött, például a múlt század második felében, majd 1945 után a Szovjetunió részéről is volt ilyen veszély. Tehát ennek a két nem szláv népnek valamilyen stratégiai meg egyezésre kellett volna eljutnia. Véleményem szerint a történelem egyik csapdája és tragédiája, hogy ezt a stratégiai szövetséget nem sikerült megkötni. Azt a szövetséget, amit még Wesselényi kezdeményezett még 1848 előtt, amire Kossuth Lajos és Nicolae Bălcescu eljutott 1849-ben, igaz, hogy túl későn, és amit olyan magyar politikusok és írók kezdeményeztek a századforduló után, mint Jászi Oszkár és Ady Endre, amit az erdélyi irodalom, a „transzilvanizmusisták” is megpróbáltak a 20-as években létrehozni, mind megfeneklettek. Ezt a két nép történelme nagyon szomorú fejleményének tartom, mert azt hiszem, sokkal jobb lett volna mindkét nép számára, ha sikerül megegyezni.

Meggyőződésem, hogy ennek a megegyezésnek lehetnek azonos támpontjai. Az egyik, éppen az, amiről az előbb beszéltem a két nép régióbeli mássága, tehát nem szláv volta következtében lenne jó, ha össze tudna fogni. A másik maga a latin kultúra, a latinitás is lehet ilyen híd, hiszen mind a két népnek a történelmi tudatában a latinitás jelen van. 1997 szeptemberében Moldáviában, Kisinyovban jártam, és ott román írókkal nagyon sokat beszélgettem és ezt a gondolatot ott is felvettem, amit mindenki helyeselt, hogy a szláv tengerben a latin hagyományt magáénak tartó románok és a nyugati latin kulturális örökséggel rendelkező magyarok, akiknek kultúrája a nyugati világhoz kötődik és nem a keletihez, tehát ezen az alapon is folytathatnának egymással párbeszédet. Végül is a kiengesztelődésnek a tere lehetne akár Erdély is, hiszen Erdély hagyományosan multikulturális terület volt, a maga három kultúrájával egy virtuális Közép-Európát, virtuális Európát is jelenthetett. Nagyon hiányolom, hogy a német kultúra megszűnőben van Erdélyben. Erdélynek és szellemiségének, sőt gazdasági életének és polgárosodásának nagy vesztesége, hogy a németeket „kiiktatták”. Ugyanígy, ha az erdélyi magyarokat sikerülne történelmileg kiiktatni Erdély világából, akkor a megmaradó románok is nagyon sokat veszítenének, ugyanis Erdély ma az a régió Romániában, amely szellemi, gazdasági, politikai hidat jelenthet a nyugati civilizáció irányában. Erről ma már, úgy veszem észre, az erdélyi románok egy része is kezd meggyőződni, hiszen létezik egy román Pro-Transzilvanizmus-mozgalom Kolozsvárott. Éppen most hallottam, hogy perbe fogták Sabin Ghermant. Tehát Románia számára, mely jelenleg olyan helyzetbe került, hogy szellemileg ingadozik Nyugat-Európa és a Balkán, a nyugati és a keleti vagy dél-keleti civilizáció között, nagyon fontos lenne, hogy a nyugati csatlakozás pozíciói erősödjének meg Románián belül és ezzel erdélyi magyarság szerepe is. Ugyanilyen a görög katolikus egyház helyzete, mely most kezd valamennyire talpra állni. Ugyanilyen pozíciót

jelent a román kultúrának a nyugati elkötelezettsége és vonatkozási rendszere, az hogy a XIX. és XX. századi román kultúrát rengeteg szál fűzi a francia irodalomhoz. Tehát ezek olyan pozíciók, amelyek segíthetik Romániát abban, hogy a jelenleg is ingadozó kocka nyugat felé billenjen és ne kelet felé. Ugyanakkor tudom azt, hogy nagyon sok olyan erő működik, amely ezt a labilis helyzetet keleti irányba akarja mozdítani, tehát mindenekelőtt a régi kommunista párt, szekuritáté, sajtó stb. maffiáknak a világa, amelyek Románia életére ma is rányomják a bélyegüket. Romániában ezek a fajta politikai, főképpen kommunista háttérű maffiák sokkal hatékonyabban és erőteljesebben működnek, mint Magyarországon, Csehországban, vagy Lengyelországban.

– *Magyarország milyen szerepet vihet Románia nyugati orientációjában?*

– Nagyon fontos szerepet, több tekintetben is úgy, hogy Magyarország szabad utat enged a román törekvéseknek nyugat felé, oly módon, hogy átjárhatóvá teszi a határokat, hogy egyfajta hidat képez, előszobát vagy átjáró folyosót a nyugati világ, az atlanti világ és Románia között. Szerepe lehet úgyis, hogy támogatja azokat a román értelmiségi pozíciókat, amelyek a nyugathoz való csatlakozást szolgálják, tehát a román irodalomban, a román egyházakban, a román értelmiségi szervezetekben. És természetesen ez együtt jár azzal, hogy Magyarországnak már csak román érdekből is – lehet, hogy paradoxonnak hangzik, de meggyőződésem, hogy így van –, román érdekből is kell támogatni az erdélyi magyarokat, fennmaradásuk, kulturális identitásuk megőrzése érdekében, mert ez olyan erőt jelent, amely Romániát a nyugati világhoz kötheti. A helyzet, ismétlem, nagyon ingatag, nem dőlt el. Nem lehet azt mondani, hogy Románia megindult a nyugat irányába és napról-napra, évről-évre közelebb került hozzá. Nem ez a helyzet. Románia ingadozik, és amilyen mértékben történik egy lépés nyugati irányban, másnap történik egy lépés keleti irányban. Nagyon veszélyes a helyzet, előfordulhat az, hogy Románia visszazuhan egy balkáni, sőt közel-keleti politikai kultúra világába. Hiszen Romániában erősödnek azok a politikai erők, amelyek le akarják váltani a jelenlegi európai orientációt követő kormányzatot. Sőt a jelenlegi ellenzéken, az Európa-ellenes, magyarellenes, antiliberalis és integrációellenes ellenzéken belül éppen a szélsőséges csoportok erősödnek.

– *Térjünk vissza a „transzszilván gondolathoz”, hiszen a transzilvanizmus értelmezése az Ön munkásságának egyik fontos területe. 1983-ban Transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája című könyvében átfogóan vizsgálja a transzilvanizmus ideológiai alapjait, Kós Károly, Kuncz Aladár és a „marosvécsi irodalmi parlament” szerepét. Egyaránt fontos a regionalizmus és európaiság szerves kapcsolatának elemzése, mert a regionális erdélyi tudat az „országhatárok fölött átívelő európai szellemiség gondozója” is. Ez a szellemiség alkotja a sajátos erdélyiség gondolatát, mely szerves része az egyetemes magyar irodalomnak, de sajátos jegyei révén történelmi egységet alkot.*

– Én továbbra is úgy gondolom, hogy ennek a gondolatnak van jövője, bár már nagyon sokan eltemették az erdélyi gondolatot. Ez az erdélyi gondolat a 20-as években a történelemnek olyan kérdéseire próbált választ adni, amelyeket nem tudnak megoldani. Az erdélyi történelemből fakadó szituáció az, hogy Erdély multikulturális, több etnikumra épülő társadalmat hozott létre. Erre lehet adni egy román választ és egy magyar választ, de egyik válasz sem vált be, mert nem felel meg a másik félnek. Tehát érvényes és korszerű választ kell találni. Már ha egyáltalán az erdélyi magyarság fennmarad, és Romániában nem következik be olyan politikai változás, amely az erdélyi magyarságot szétverné, mert sajnos ez nem tartozik a történelem képtelenségei közé. Ami nem azt jelenti, hogy Auschwitzot csinálnak Erdélyben. Viszont megfélemlítik őket, tömeges asszimilációra kényszerülnek, illetve elmenekülnek. Hacsak nem történik egy ilyen szélsőséges megoldás, és remélem, nem történik akkor az erdélyi társadalomnak a hagyományos dilemmáit továbbra is csak a transzilvanizmus próbálta megválaszolni úgy, hogy az egyik fél se járjon rosszul. Végül is a transzilvanizmus lényege egy szellemi Svájc létrehozása, tehát mind a két, sőt mind a három etnokultúrának a fennmaradása és együttműködése tudná megoldani az erdélyi helyzetet és erre valóban a transzilvanizmus vázolt föl egy elfogadható koncepciót. A transzilvanizmusnak ezért van jövője.

– *Létezik-e román válasz a transzilvanizmusra?*

– Legújabbban az említet a Gherman-csoport megpróbál román választ adni erre, mint ahogy a 20-as években is volt ilyen próbálkozás. A Helikonnak, Marosvécsnek voltak összeköttetései a románokkal. Az más kérdés, hogy a 30-as években a román politikai életből eltűntek, illetve háttérbe szorultak azok, akik egy hiteles román választ tudtak volna adni. Olyan politikus is, mint Alexandru Vaida-Voievod, megpróbált valamilyen módon az erdélyi kérdésekre választ adni, de ekkor már Románia jobboldali irányt vett, ezért egy területvédő nacionalista politika belekergette Romániát abba az irányba, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta az erdélyi realitásokat.

– Egy másik összekötő híd az 56-os forradalom, amely nagyon sok magyar és román értelmiségi és egyszerű ember életét változtatta meg Romániában. 1956-ot követő időszakban, Alexandru Zub, román történész szerint, románok és magyarok ezreit zárták el az 1958–1959-es letartóztatási hullámban, mely egészen 1962–63-ig tartott.

– Erről már sokan írtak, tulajdonképpen egy könyvet is ki kellene róla adni. Például a kolozsvári Szabadságban Gál Mária, a lap munkatársa feldolgozta azt, hogy miként reagált a román értelmiség a magyar 56-ra és a hatalom miként bánt el a román értelmiséggel. Én magam is találkoztam olyan románokkal, például az előbb említett Al. Zubbal is, akik 56-ban szerepet vállaltak, akiket hosszú évekre börtönbe csuktak. A kommunista elnyomásnak ebben a szörnyű világában, ha valahol egy kis rés támadt a kommunista rendszer monolit tömbjén, a szomszédos ország értelmisége rögtön megpróbált oda behatolni. 1968-ban, Magyarországon egy elég masszív csehellenes hangulat uralkodott, már történelmileg is, nemcsak Trianon óta, hanem a múlt század közepe óta. Ennek ellenére 68-ban lelkesen cseh-barátok voltunk, nagyon odafigyeltünk a csehekre, és kialakult egy nagyon erős értelmiségi szolidaritás a csehek iránt. Azt hiszem, hogy ez természetes dolog, hogy a román értelmiségben is megnyílt a szolidaritás a magyarok iránt 56-ban, és ez olyan hagyomány, amire a jövőben támaszkodni is kell. Ezért gondolok arra, hogy a magyar közvéleménnyel meg kellene ismertetni azoknak a román értelmiségieknek a mozgalmát és az életútját, akik 56-ban mellénk álltak. Az a véleményem, és ezt le is írtam többször: azokat a románokat kellene Magyarországon megismertetni, akiknek a gondolkodásában nyílnak lehetőségek az összefogásra. Tehát nem Gheorghe Funárt kellene folyton-folyvást idézni. Remélem, hogy Funar provizórikus személyiség a román közéletben. Sok román esszéíró, költő, író, ezzel ellentétben, európai kultúrában gondolkodik. Legutóbb Kántor Lajosék adtak ki egy román esszégyűjteményt *Szegényeknek – palotta* címmel, amely a magyar értelmiséget ismertette meg azokkal a román gondolkodókkal, akik hitelesen képviselik a román kultúrát. Nagyon hasznos volna, hogy az ilyen román értelmiségiek és írók folyamatosan jelen legyenek a magyarországi szellemi életben: meghívásokat kapjanak és kiadják műveiket magyarul.

– Több évtizede foglalkozik magyar–román irodalmi kapcsolatok történetével is, például Octavian Goga és Ady Endre kapcsolatával. Tanulmányából, amely először a Magyar Nemzetben, majd egy esszékötetben is megjelent, kiderül, hogy Ady erőfeszítéseinek dacára Goga végül is durván elutasította a magyar költő közeledési szándékát. Elég talán, ha csak a New York kávéházi találkozót említjük. Miért fontos napjainkban tisztázni a különféle írói magatartásokat?

– Elégé ismert, ennek a kapcsolatnak a története. Valóban úgy gondolom, hogy két, egymást kizáró nézet és gondolkodás állt szemben egymással. Ady tulajdonképpen föderalista gondolatot képviselt. Az akkori magyarországi népek föderációjában gondolkodott, vagyis egy közép-európai konföderációnak a hagyománya szerint. Ugyanezt tette Kossuth vagy Jászi Oszkár, román oldalon például Nicolae Bălcescu és Aurel Popovici. Goga viszont a román nemzetállam koncepciójában gondolkodott. Goga addig volt Ady szövetségese, ameddig a magyar költő fellépett a magyarországi románok jogai mellett. Viszont már nem lehetett Ady szövetségese, amikor a föderalizmust képviselte, amelyben magyarok és románok egyenrangúan vettek volna részt, és ez már nem fért össze Goga nacionalizmusával. Ennek a barátságnak meg kellett szakadnia, ezt Ady meg is írta: *Octavian Gogával többé nem foghatok kezét* kezdetű írásában. Az más kérdés, hogy Gogában azért élt egy magyar irodalmi élmény. Erre utal *Az ember tragédiájának* a fordítása. Az, hogy a húszas években, Erdélyben kialakulhatott az Ady-kultusz, az nagymértékben Gogának köszönhető. Azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy Gogának felelőssége van abban, hogy Románia szélsőjobboldalra sodródott.

– Köztudottan sok román íróbarátja van. Legutóbb Bukarestben, a román Írószövetség székházában részt vett a román nyelven megjelent Budapest-antológia bemutatóján, majd itthon, a Román Kulturális Központban Mircea Martin egyetemi tanár, az Európai Füzetek (*Caiete europene*) sorozat kiadója, amelyben az antológia is napvilágot látott, és Geo Șerban a kötet szerkesztője társaságában méltatta a gyűjtemény fontosságát. Miért fontos Ön számára az említett rendezvényeken való részvétel?

– Nekem valóban mindig voltak román barátaim. Az első román barátom Nicolae Balotă volt, akivel még a hatvanas években Budapesten, Jékely Zoltánnál ismerkedtem össze. Nagyszerűen tudott magyarul, és mindig tartottuk a kapcsolatot. Időnként telefonon beszélünk egymással. Sok könyvem van tőle, szinte mind dedikációkkal. Később is szövődtek ilyen barátságok, Geo Șerbannal leginkább, akivel közösen dolgoztunk az említett köteten. Ezt eredetileg a *Secolul XX* folyóirat próbálta megjelentetni. Bedolgoztam a kötetbe, ugyanis összeállítottam azt a részt, amely a Nyugat íróinak a nyilatkozatait, véleményeit, esszéírásait foglalja magába Babits Mihálytól Ottlik Gézáig. Ehhez írtam egy bevezetőt is, és nagyon örülök, hogy a könyv megjelent. Ott

voltam Bukarestben a bemutatón. Nagyon szeretném, ha mi is viszonzhatnánk ezt. Készülök is rá, de hát még egyelőre nem látszik biztosnak. Kezdeményeztem, hogy egy hasonló kötet jelenjen meg magyarul a mai román szerzők munkáiból. Azt hiszem, hogy ezek a könyvek kölcsönösen nagyon sokat jelenthetnek a kien-gesztelődés, az együttműködés megteremtésében.

– *A Frankfurti Könyvvásáron jelen lesz néhány román fordítás is. Bibó István és Gergely Jenő tanulmányainak a fordításairól van szó.*

– Tagja voltam annak a kuratóriumnak, amely a pályázatokat meghirdette. Arra törekedtünk, hogy ne csak angolul, németül, franciául jelenjenek meg magyar könyvek, hanem románul, szerbül, szlovákul, lengyelül is, tehát bekerültek ilyen közép-kelet-európai nyelvű fordítások is. Ezek között valóban nagyon fontos a Bibó István *A Kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmánya, amely a két világháború közötti helyzet és a második világháború tanulságait elemzi, közös történelmi törekvéseket és gondokat világít meg. Fontosnak tartom, hogy megismerkedjék vele a román olvasó.

– *Az 1848-as forradalom 150-ik évfordulóján és az 56-os forradalom szellemi örökségének a jegyében 1998-ban a Magyar Írószövetség meghirdette a szövetség 12 pontját. A 8-ik pont „Európai integrációt a nemzeti értékek és érdekek erősítésének”. Hogyan értelmezi Ön a két irány egybehangolását, ugyanis egyesek nemzetfélést, mások csak látszateurópaiságot vélnek kiolvasni ebből.*

– Tavaly adtuk ki ezt a 12 pontot, azzal, hogy az 1848-as tizenkét pontot megpróbáljuk lefordítani a mai idők nyelvére. Emlékeztet a 12-ik pont, hiszen mindenki tudja, ez volt az unió Erdéllyel. Hadd emlékeztessenek arra, hogy 1992-ben engem kért fel a Demokratikus Charta, hogy beszédet mondjak március 14-én, az ünnep előes-téjén tartott tömeggyűlésen a Batthyányi örökmécsesnél. Kitértem akkor a 12-ik pontra, és azt mondtam, hogy az *uniót*, de most már nemcsak uniót Erdéllyel, hanem uniót egész Európával, benne Erdéllyel is. Azt hiszem, hogy az erdélyi kérdést is akkor lehetne megnyugtatóan rendezni, hogyha az európai integrációban jelen lesz Erdély és jelen lesz és természetesen Románia is.

„Velünk ér véget a modern kor...”

Párizsi beszélgetés Nicolae Balotă íróval, irodalomkritikussal

– Ön kelet-európai, romániai, pontosabban fogalmazva erdélyi irodalomtörténész, majd nyugat-európai alkotó-értelmiségi. Sorsa, mint oly sok írótársáé a közép-kelet-európai régióban, nem egyedi: a meghatározó kolozsvári és nagy-szebeni iskolai-egyetemi évek után következett a kilenc éves börtönbüntetés, később szerkesztő lett Nagyváradon, kutató és egyetemi tanár Bukarestben. A 1980-as évek elején disszidált, Münchenben és a franciaországi Tours-ban tanított összehasonlító irodalmat, a SZER munkatársa volt. Több mint húsz könyv és számtalan tanulmány szerzője. Élete és munkássága két részből áll: egy 1981 előttiből és az azt követő időszakból. Mennyire tekinthető összefüggőnek e két szakasz?

– Előljáróban talán a munkásságom igazi kiindulópontjáról szólnék. Amint a kérdésben is elhangzott, ez a kiindulópont Erdély, pontosabban Cluj, Kolozsvár, Klausenburg, ahol megszülettem, ahol szüleim éltek, ahol tanulmányaim egy részét végeztem, mindenekelőtt az emlékeimben élő világ, amely meghatározta életemet. Erdélyben különböző népek, vallások és nyelvek hosszú évszázadokon keresztül érintkeztek egymással. Habár ezek a nyelvek különböznek egymástól, „életrajzomban” nagyon közel állnak egymáshoz. Anyanyelvem magyar. Apám nyelve román, ugyanis román volt. Születésemkor, édesanyám még nem tudott románul, így ott-hon magyarul folyt a társalgás. Eszerint igazi kétnyelvű vagyok, de az iskolában nem tanultam magyarul. Kis-koromtól kezdve egyformán beszéltem mindkét nyelvet.

– Először Kolozsvárott járt iskolába?

– Igen, 1940-ig itt jártam általános iskolába és gimnáziumba, ezt követően Nagyszebenbe költöztünk. 1943-ban érettségiztem, és beiratkoztam a bölcsészkarra, és az egyetemet az 1945-ös visszaköltözést követően 1947-ben fejeztem be. Az egyetemen francia tanári oklevelet szereztem, és filozófiából Lucian Blaga professzornál szakvizsgáztam szellemtörténetből. Miután „bizonyos” események más irányba terelték életemet, a stúdiumokat jóval később fejezhettem be. A kolozsvári egyetemen Liviu Rusu irányításával szereztem doktori címet. Említettem, hogy kétnyelvű vagyok gyermekkorom óta. A két nyelv még kiegészült a némettel, amelyet a családban vagy a barátaink beszéltek. A három nyelv sajátos gondolkodásmódot is hordozott. Apám, mint mondtam, román volt, de anyámmal magyarul beszélt, egyik nagyanyámmal pedig németül. Akárcsak az erdélyi románok előző nemzedéke: apám az első világháború előtt, román gimnáziumba és teológiára járt, de magyar egyetemen is tanult.

– Édesapja hol végezte a teológiai tanulmányait?

– Balázsfalván. Ő görög katolikus volt, anyám pedig római katolikus. Majd a jogot magyarul kezdte, és 1918 után szerzett jogi doktorátust a kolozsvári román egyetemen. Bennem a román, magyar, német szavak több szálon kötődnek a különféle gondolkodásmódhoz és kultúrához. Otthon a családban vagy a rokonokkal, gyermekkori barátaimmal együtt (a két világháború között) nemcsak egyetértésben éltünk, ami első hallásra talán felszínesnek tűnhet, hanem nyelvi, kulturális, mondhatnám mély lelki közösségben is. Ezt a közösséget soha semmi – a földrész, a világ, a kelet-európai országok „kis” vagy „nagy” történelmében történt változások – sem tudta megtörni bennem és a közeli rokonságomban.

Nos, drága barátom, jóval később, a börtöneveim alatt, amikor erdélyi református és római katolikus, vagy erdélyi román görög katolikus papokkal találkoztam, a napnál világosabbá vált számomra, hogy a kommunista börtönökben átélt megpróbáltatások alatt, minden felekezeti különbség ellenére, milyen erős szálak fűztek egymáshoz. E kapcsolatok túlmutattak a vallásokon, mert reformátuson és katolikuson kívül találkoztam ott román ortodox vallásúakkal is, – igaz ők kevesebben voltak –, vagy tatár hodzsával. Most az erdélyi közösségről beszélek, olyan lelki közösségről, amelyet gyermekfejjel, vagy jóval később, a nehéz börtönevek alatt megtapasztaltam.

– E lelki közösség alapján létezik-e egyfajta román transzilvanizmus, mint például a romániai magyarok két világháború közötti transzilvanizmusa, amely a sajátos kulturális és szellemi identitáskeresés kényszere volt az 1920 utáni román államkeretek között?

– Véleményem szerint létezik, habár irodalomtörténészeink és történészeink – *tout court*, mondja a francia – nem óhajtják ezt a vonást hangsúlyozni, vagy nem nagyon beszélnek róla. Ezt a tényt viszont nem lehet megkerülni. A kiváló történész, Nicolae Iorga és az irodalomtörténész George Călinescu viszont felfigyelt az erdélyi identitásra. Egyes írók, korszakok történeti-kritikai elemzésénél lehetetlen nem észrevenni ún. „transzilván” sajátosságokat. A román irodalomban természetesen nem alakult ki a magyar irodalom egy bizonyos szakaszához hasonló ideológiai és elméleti megalapozású transzilvanizmus. Könyvemben nagy lelkesedéssel írtam az erdélyi magyar írókról, és itt elemeztem a magyar írók transzilvanizmus-eszméjét.

– Ez a *Romániai magyar írók* (Scriitori maghiari din România) című könyv. Mikor jelent meg?

– Kevéssel azután, hogy még román állampolgárként külföldre távoztam, vagyis 1981-ben. Ez volt a száműzetésem előtt megjelent utolsó könyvem, és ebben is foglalkoztam a transzilvanizmussal. Nem állítom, hogy a két világháború közötti egész erdélyi magyar irodalom, vagy minden, amit a háború előtti vagy utáni Erdélyben írtak, az a transzilvanizmus jegyeit hordozná. Létezik egy természetes folytonosság, illetve nem kell minden áron megteremtünk valamiféle regionalizmust, mint például az osztrák Josef Nadler, aki ún. regionális német irodalomtörténetet írt, hiszen ez bizonyos értelemben elzárkózást jelent. Az erdélyi magyar és román irodalom nem választható el a tágabb értelemben vett magyar, illetve román irodalomtól. A sajátos jegyeket viszont érdemes előtérbe állítani, különösen manapság, amikor a XX. század végén érzékenyen reagálunk két, látszólag ellentmondó irányzatra: egyfelől nemzetközi szinten az európai egységre törekszünk, és ez nagyszerű eszmény; másfelől pedig egyfajta regionális vagy helyi jellegű tudatformák újjáébredésének vagyunk a tanúi. Nemcsak haszontalannak, helyinek, valamiféle megvetéssel népiesnek tartott értékrendszerrel állunk szemben, hiszen a rendszer egy-egy régió ősi hagyományait tükrözi. Például Franciaországban miért olyan válságos a korzikai helyzet? Meggyőződésem, hogy ami Korzikán történik, egyrészt gazdasági és politikai okokra vezethető vissza, másrészt a konfliktus mögött kulturális feszültségek rejlenek. Itt felértékelődik a nyelv és Korzika kulturális hagyományrendszere. Sajnos, a jakobinus, egységesítő és uniformizáló Franciaország e regionális és helyi hagyományok jó részét megsemmisítette. Ez történt Bretagne-ban, Provence-ban, Languedoc-ban vagy Korzikán.

Erdélyre gondolva, gyakran elképzelem magamban, hogy a közép- és kelet-európai régióban, a történelmi-politikai megoldás – Magyarország és Románia esetében – az egyesítés, vagy legalábbis a konföderáció lehetne, azaz egyfajta Dunai Konföderáció, mely szélesre tárná a kapukat és eltűnnének a határok és a sorompók. Az egységes Európában egyének és értékek szabadon közlekedhetnének velük együtt az eszmék és az áruk. Eszményi megoldás!

Visszatérve az előző gondolatmenethez, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a regionális vagy helyi sajátosságokat, habár nem szeretem a szót, mert a román esszéírók túl sokat emlegetik. Nem lenne szabad elherdálnunk Erdély hagyományos értékeit. Az igazsághoz tartozik, hogy az évezred vége egy adott korszak végét is jelzi. *Velünk véget ér a modern kor, a válság kora, és kezdődik az átmenet egy újabb szellemi korba.*

Erdélynek, mint régióknak a jövőjét szélesebb politikai-közigazgatási integrációs folyamatban képzelem el. Meg kell őrizni, és tovább kell fejleszteni Erdély sajátos magyar, román és német hagyományait. Nagy szomorúsággal tölt el, amikor évente hazautazom Romániába, és látom, hogy a fenséges városok, mint Nagyszeben, Brassó, Segesvár és a csodálatos szász-német falvak elveszítették szász lakosaikat. Eltűnt a régi, soknemzetiségű Erdély, ahogy eltűnt a keleti judaizmus is. Talán nem is tudatosult bennünk, hogy Európa keleti felén ezzel egy kulturális földrész süllyedt el. Túlzás nélkül állítom, hogy egyfajta Atlantisz veszett el. Az elit kultúrával, a vallási kultúrával, a haszidizmussal együtt eltűnt a judaizmus, a keleti zsidóság kulturális hagyománya. Szomorúsággal tölt el, hogy a régi, többnemzetiségű, többnyelvű Erdély többé már nem a változatos, bámulatos és sajátos mozaik, amely gyermekkoromat bearanyozta. Ma már sok romos épületet látni, de hál' Istennek, még látni ép műemlékeket is.

Erdélyen kívül, Európában hol található még ugyanabban a városban gyönyörű gótikus vagy az azt megelőző korból származó, román stílusú templom, bizánci, görögkeleti templommal együtt? Ezek élő műemlékek, nemcsak elveszett kultúrák relikviái, hanem egymás mellett élő különféle felekezetek műemlékei. Erdélyt, általában, a gótika és a barokk legkeletibb határának tekintik. Ezen kívül van néhány sziget Moldvában is. Talán

azon utolsó erdélyiek közé tartozom, akik még ízlelgetik és élvezik a kultúráknak ezt a fajta együttesét. Be kell vallanom, hogy e kultúrák romjai fölött sírás fojtogatja a torkomat. De sietve teszem hozzá: Erdély nem csupán romokból áll, és nem kell okvetlenül búslakodnunk azon, hogy a jövőben minden megváltozik.

– Meggyőződésem, hogy jelenleg Romániában a szász-német etnikum hiánya jelentős, mert a századok során Erdélyben egyfajta egyensúlyozó szerepet játszott. Hatalmas civilizáció részeként ez az etnikum összekötő kapocs volt. Az erdélyi civilizáció fejlődése a három etnikum – magyarok, szászok és románok – közötti versenyszellemnek is tekinthető. A városalapító szászok, akik könyveket nyomtattak, színházakat alapítottak, újságokat adtak ki, új mezőgazdasági szemléletmódot honosítottak meg, mindezt tették a Közép-Európából hozott tapasztalatokkal és fegyelemmel, ami természetesen pezsdítően hatott a magyarokra és a románokra is. Erdély három különféle civilizációt magába foglaló régió, és ez évszázadokon át kialakult versenyszellem határozta meg az erdélyi kultúra sajátos jegyeit.

– Ez valóban így van. Főleg a XIX. század végén és a XX. század elején figyelhetjük meg, hogy a németiség indította el a nemes vetélkedést. Én még hozzátennék egy fogalmat, ami ezt a jelenséget még jobban megvilágítja: a francia kultúra általában maradandóan rányomja bélyegét egy másik kultúrára, ezzel sajátos kultúra létrejöttéhez vezet. A német szellem talán nem hat olyan mélységben, mint a francia kultúra vagy a francia nyelv, viszont a német kultúra „ösztönző” hatású, hatékony katalizátorként működik. Csak néhány példát említenék: az erdélyi szászok alapították a régi városokat, Nagyszeben, Brassót és több kisebb-nagyobb várost. De megfigyelhető, hogy a XIX. században Nagyszeben a román kultúra egyik központja lett, holott a századfordulón a várost nagy többségben szászok lakták. A XIX. században, Nagyszebenben született meg a román kultúra egyik legrégebb intézményesített szervezete, az ASTRA¹⁰.

A német katalizátor-szellemiség a románság szervezkedésére hatott. A románnak, mint etnikumnak nincs különösebb hajlama a szervezkedésre, semmi esetre sem olyan, mint a németé. A könyvtárak, különféle egyletek, szervezetek ebben a kedvező dél-erdélyi német környezetben jöttek létre. Vagy miért éppen Brassóban van a Fekete templom, a reformáció e nevezetes központjában, ahol Johannes Honterus, Friedrich Teutsch és Stephan Ludwig Roth élt? S egyúttal itt található a bolgárszegi Szent Miklós templom, amely a román kultúra egyik legrégebb központja. Mindannyian jól tudjuk, milyen jelentős szerepet vittek a reformáció, a huszitizmus, az északról, Máramarosból indult mozgalmak, majd később az evangélikus és kálvinista vallás a román bibliafordítás-irodalomban, az első írásos emlékek és nyomtatványok megjelenésében. Irodalmunk és kultúránk történetében ez a hatás széles körben ismeretes.

– *Térjünk vissza az iskolai évekhez!*

– Mint mondtam, román iskolákba jártam, sajnos magyar iskolába nem. Az én „magyar iskolám” magyar versekkel, Petőfi és Arany verseivel kezdődött. Ezeket anyám szavalta nekem, amikor még nem tudtam írni-olvasni. Az iskola később magyar nyelvű irodalmi olvasmányaimmal bővült.

– *A román és német irodalommal párhuzamba állított, esszé formájában megírt erdélyi magyar irodalom története ma is élvezetes olvasmány.*

– Ezt a könyvet az 1970-es évek vége felé írtam. A könyv kapcsán személyes vallomással tartozom: miért láttam neki ennek a munkának? Bár számos esszét, monográfiát írtam Argheziről, Philippidéről, a román és nemzetközi avantgárdról, Urmuzról, összehasonlító irodalomról, a XX. századi költészetről, de nem írtam például román irodalomtörténetet. És mégis belevágtam az erdélyi magyar irodalom feldolgozásába. Egyfajta érzelmi indíttatású kötelességemnek tartottam, mindenekelőtt anyámmal, illetve barátaimmal, családom barátaival, rokonaimmal (nagybányai Fóris nevű magyartanár nagybátyámmal) szemben, akik gyermek- és ifjúkoromban érdeklődésemet a magyar irodalmi alkotások, nemcsak erdélyi, hanem a XIX. századbeli magyar

¹⁰ 1861-ben alakult meg az Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român (Erdélyi Egyesület a Román Irodalomért és a Román Nép Kultúrájáért) elnevezésű román irodalmi és kulturális egyesület. I. Ferenc József császár azzal a feltétellel hagyta jóvá az egyesület létrejöttét, hogy az nem fogadhat el politikai nyilatkozatokat, amit természetesen nem tartottak be. Az egyesület szellemi irányítói: Andrei Șaguna ortodox püspök, Alexandru Sterca-Șuluțiu görögkatolikus püspök, Ioan Rațiu, Ioan Pușcariu, George Bariț és Timotei Cipariu, aki 1862-es a következőket nyilatkozta: „Adja az Isten, hogy – mivel mindannyian egy vérből származunk, és mindannyiunkat ugyanazon édes szavakkal édesítettek meg anyánk keblén, akármennyire is elválasztanak a hegyek és völgyek, akármennyire is szétválasztanak a politikai és felekezeti viszonyok – egyetlen egyek legyünk, egy nemzet, egy nyelv, egy irodalom. És hogyha más téren a románok szét vannak darabolva, és külön utakon járnak, néha teljesen ellentéteseken, legalább az irodalomban, a kultúra felé tett lépésekben legyünk egyetlen test és egyetlen lélek. Akkor pedig, bármilyen politikai, társadalmi vagy vallási megosztottság választ is el, a nemzeti szellem és a román géniusz kiterjeszti szárnyát Trajanus összes fia fölé, és összekötve tartja őket a béke, testvériség és nemzeti egység kötelékével. Így legyen mindörökké! Ámen.”

klasszikusok felé irányították. Az erdélyi irodalomtörténeten kívül 1966-tól kezdve, a börtönből való szabadulásom után, már megjelenhettek írásaim. Mivel jól tudtam magyarul, és érdekelt is a magyar irodalom, felkérésre több előszót, bevezető tanulmányt írtam Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond és több más magyar író románul megjelent könyveihez. Egyfelől érzelmi kötelességnek tartottam, másrészt pedig olyan éveket éltünk, amikor a román író, a német vagy a magyar íróval együtt – aki még Erdélyben élt – a kommunista rezsim egyazon elnyomásának volt kitéve.

– Önt miért tartóztatták le?

– 1955 végén tartóztattak le, mert felfedték, hogy néhány közeli barátommal, a Boilă-testvérekkel (Iuliu Maniu unokaöccsei voltak) a régi erdélyi hagyományok szellemében memorandumot írtunk, és Nyugatra akartuk kijuttatni. Ez arról szólt, hogy Romániában nincsenek szabadságjogok, és megsértik az emberi jogokat. Nekem a kultúrát, vallást és egyházat ért romániai jogtiprást kellett bemutatnom. A szöveg a hatóságok kezébe került, és letartóztattak, majd börtönbüntetésre ítélték. A memorandum nem jutott ki Nyugatra. Az eredmény: hét év börtön és két év kényszerlakhely. Harmincéves voltam, amikor letartóztattak, és harminckilenc, amikor a büntetőeljárás megszűnt ellenem. 1964-ben, az általános közkegyelmi rendelet után szabadultam. Kezdetben írásaimat nem közölhettem, de sokat dolgoztam a fióknak. Az 1960-as évek második felében, az ún. „romániai tavasz” idején, amikor valamicskét enyhült a légkör, elkezdtem publikálni, majd ismét alkalmaztak a George Călinescu Irodalomtörténeti Intézetben, az Akadémián, és ismét tanítottam az egyetemen. Így megjelenhettek a könyveim, tanulmányaim és cikkeim.

– Kikkel találkozott a börtönben?

– Főleg az 1956-os forradalom után sok magyar és román ifjú került a börtönbe.

– Köztük Ștefan Augustin Doinaș is.

– Igen, ő is, a régi barátom. A letartóztatottak között voltak, mint már említettem, románok, magyarok is. Abban a közösségi kötődésben éltünk, amiről már szoltam az előbbieken. Ismét személyes, életrajzi indíttatású dologról beszélek. Bevallom, hogy a 1970-es évek végén különösen azok a szerzők foglalkoztattak leginkább, akik többé-kevésbé kiváltották a rezsim nemtetszését, habár ez messze nem tekinthető lázadásnak, azon egyszerű oknál fogva, hogy írásban, legalábbis a közlésre szánt írásokban nem lehetett lázadozni. Például amikor az avantgárd irodalomról, Urmuz szövegeiről vagy az abszurd irodalomról írtam (a könyv magyar fordításban is megjelent, címe *Abszurd irodalom*, Ford. Zirkuli Péter, Gondolat, Budapest, 1979), az adott erőt, hogy ezekre a szövegekre nem lehetett ráhúzni a marxista esztétikai és ideológiai kaptafát. Az abszurdról írott könyvem 1971-ben jelent meg Romániában, amikor 1971 késő tavaszán kínai látogatását követően Ceaușescu meghirdette kulturális „miniforradalmát”, ami egy csapásra dermesztő légkört teremtett az országban. A könyvemet már kinyomtatták, s hogy megjelenhessen, mert arról is szó volt, hogy bezúzzák, a bukaresti Univers Könyvkiadó akkori igazgatója ravasz cselhez folyamodott. (Ez volt az egyetlen alkalom, amikor elfogadtam a módosítást, azért, hogy a könyvem megjelenhessen.) Az igazgató tehát *Abszurd irodalom* helyett *Harc az abszurdal* (Lupta cu absurdul) címet adta a könyvnek. Annak, aki nem értett a témához, a cím az abszurd elleni harcot érzékeltette, valójában az esszé az abszurd irodalomról szól.

– Ezek a témák zavarba hozták a cenzúra és a rezsim embereit?

– Igen. De, gondolom, az 1970-es évek végén az erdélyi magyar irodalomról írott könyvem sem nyerte el a rezsim tetszését. Sajnos, a Ceaușescuhoz közel álló etnikai színezetű és elvadult nacionalista propaganda képviselői egyre nagyobb teret kaptak. Viszont el kell mondanom, hogy én nem tartoztam a lázongók közé, de kedvemem leltem abban, hogy olyasmit írjak, ami zavarba ejtette a hatalom képviselőit.

– Volt-e olyan író vagy irodalomkritikus, aki megjegyzést vagy kommentárt fűzött volna az erdélyi magyar írókról szóló könyvéhez?

– A könyv csak néhány hónappal elutazásom után látott napvilágot. A román kritika, ha jól tudom, elhallgatta a művet. Az esszékötetet a bukaresti Kriterion Kiadó adta ki Domokos Géza igazgató támogatásával. Mivel neki szilárd politikai háttere volt, a legkisebb változtatás nélkül jelentette meg. Szerettem volna, ha a könyv visszhangra talál, de ennek ellenkezője történt. Magyarországon viszont nem válhatott ismertté, mert románul írtam, talán más lett volna a helyzet, ha lefordítják magyarra, mint az abszurdokról szóló könyvet. A budapesti Gondolat Kiadóval tárgyaltam egy másik esszékötet fordításáról, és hosszú levelezést folytattunk erről, de közben *disszidáltam* – ahogy a magyarok mondják –, és politikai menedékért folyamodtam a francia államhoz, és így budapesti tervünk is dugába dőlt.

– *Ami a cenzúrát illeti a román–magyar testvériség tökéletesen működött.*
– Igen. Így mondtak le Budapesten az erdélyi irodalomról írott művem és a másik esszékötetem fordításáról is.

– *Habár az Ön tanulmányainak és esszéinek témái igen változatosak, az egységes kritikai szemlélet, az esszé formai elemei és főként az összehasonlító irodalmi szempontok egységessé teszik az életművet.*

– Az én életemben is meghatározóak voltak a történelmi cezúrák. Szellemi fejlődésemre kezdetben a filozófus-költő Lucian Blaga hatott, másfelől adottságaim szerint inkább a filozófia, a teológiai gondolkodás, sőt a vallásosság vonzott, de az irodalmat is szenvedélyesen szerettem, hiszen a francia irodalmon és a német gondolkodók művein nőttem fel. E két „kontinensen” sokat bolyongtam! Más viszonyok között, én is alighanem más utat választottam volna. 1955-ig sokat írtam a fiókomnak, ámde ismét börtönbe kerültem. Ezzel lezárult a kolozsvári egyetemi oktatói pályafutásom. A „proletkult” idején nem akartam egyetlen sort sem közölni. Irodalmi jelentkezésem 1944–45 tájára tehető Ion Negoitescu, Radu Stanca, Cornel Regman és Ștefan Augustin Doinaș ifjú költőkkel és írókkal együtt a Nagyszebeni Irodalom Kör lapjában (*Revista Cercului Literar*, 1945., 1–6. sz.) Az irodalmi körben már körvonalazódott egy számomra meghatározó esztétikai-művészeti felfogás, habár fejlődésem más történelmi széljárásban más irányt vett volna. Amikor a fiókomnak dolgoztam, főleg Aquinói Szent Tamás kommentárjairól, a XVI. századi spanyol és a XVII. századi francia misztikusokról írtam, de álomban sem gondoltam, hogy valaha is megjelennek nyomtatásban. A kéziratok jórészt elvesztek. Ami megmaradt, azt némi átdolgozás után szeretném kiadni. 1964-ben szabadulásom után enyhülés következett a politikában, és írásaim lassan kezdtek megjelenni. Írásvágyamnak a börtön szabott határt, kilenc éven át nem láttam nyomtatott betűt. Úgy írtunk, hogy a szappanra rovarméreg port (DDT) hintettünk, és abba karcoltuk néhány filozófus nevét, akiről éppen beszéltem cellatársaimnak, vagy néhány francia szót, amikor francia nyelvleckét tartottam, vagy amikor héberül tanultam.

Egy alkalommal meg is büntettek, mert szappanra írtunk. Nem csoda tehát, hogy a börtönből való szabadulásom után hatalmas szellemi szomjúság hajtott. De hajtott a megjelenés vágyálma is. Hogy mivel állhattam elő? Akkor a bölcséleti vagy vallástörténeti téma tabu volt, a filozófia egyenlő volt a marxizmussal, ami távol állt tőlem. Viszont a műbírálókatba, esztétikai írásokba, poétikai tanulmányokba be lehetett csempészni filozófiai eszméket is. Például az *Euphorion* (1969) című esszékötetemben vagy más írásaiban a műveltebb olvasó felfedezhette Aquinói Szent Tamás, Szent Ágoston, Avilai Szent Teréz gondolatait. Ez utóbbit a „szentet” elhagyva Avilai Terézként idéztem. Ismétlem, számomra a műbíráló ürügy volt. Távozásomig, 1981-ig főképpen francia, német és román összehasonlító irodalmi témákkal foglalkoztam. Hitem szerint sajátos szellemi és kulturális álláspontot képviseltem, de az írásaimból, ma már bevallom, hiányzott a politikai szándék. Például első cikkemet James Joyce-ról írtam, amit egy bukaresti lap közölt. Majd esszéket és tanulmányokat Paul Claudelről, Marcel Proustról. Úgy gondoltam, hogy e nagy írók bemutatása révén valamelyest gyarapodik szellemi szabadságunk. Igaz, hogy akkoriban már nem kellett tartani attól, hogy e nevek említése büntetéssel jár, mint az 1948–1952 közötti időszakban. Akkor még André Breton és Joyce nevének vagy a „dekadens irodalomnak” a pusztta említése is veszéllyel járt. 1965 után az, hogy írhattunk, és az irodalomban mind messzebb elmerészkedhettünk, bizonyos szabadságérzéssel töltött el bennünket, és saját kultúránk „élettere” is bővült. Akkoriban ez a meggyőződéseim irányította írásaimat.

– *Hogyan élte meg a teljes szabadságot, miután 1981-ben elhagyta Romániát?*

– Valójában 1979-ben kerültem ki Németországba, abba az országba, melynek katonái Hitlerrel az élen a háborúban leigázták Franciaországot, s ezért gyermekkoromban gyűlöltem őket. De a németeknek köszönhetem, hogy elhagyhattam Romániát. A franciákat nem érdekelte különösebben, ha egy egyetemi tanár vagy esszéíró sok tanulmányt közölt irodalmukról, ezzel szemben a németek fölfigyeltek már az első róluk írott és Romániában megjelent esszéimre. 1970-től kezdve évente különféle egyesületektől kaptam meghívást vagy ösztöndíjakat. Fontos volt számukra a német kultúra terjesztése és a helyi közművelődés támogatása. Végül 1977-ben „Gast-professor”-i státust kaptam a müncheni egyetemen. Még két évet kellett várnom, amíg 1979-ben elfoglalhattam ezt az állást. 1981-ig itt dolgoztam. Közben pályázattal elnyertem a tours-i François Rabelais Tudományegyetem összehasonlító irodalomtanári állását. Először egy évre kaptam meghívást, majd a nyugdíjazásomig ott tanítottam.

– *Az összehasonlító irodalomról áttért a nemzetközi és román vallásos jelenségek vizsgálatára.*

– Ez számomra természetes, mert vallásos családban nőttem fel. Közelről ismertem a vallásos életet. 1940–1941 között a balázsfalvi Úr Házában tanultam, ahol Ágoston-rendi és asszumpcionista szerzetesek¹¹ tanítottak. Tehát vallásos nevelésben is részesültem, vallásosságom nem valamiféle késői megtérésre vezethető vissza. Ilyen értelemben számomra a börtönévek meghatározóak voltak. Ott és akkor mindentől megfosztanak, többé nincs társadalmi státuszod, egy senki vagy, kultúrád csupán belső szellemi táplálék, amit nem gyakorolhatsz; és nem írhatod meg, legjobb esetben a szóval élhetsz, ha éppen másokat akarsz tanítani, vagy mesélsz nekik, hogy könnyebben teljenek a hosszú nappalok és éjszakák. Nos, amikor senki és semmi vagy, egyetlen dolog marad számodra: a hit. Ha valakinek hite volt, legyen az akár katolikus, református, akár tatár hodzsza (gyakran szerény műveltségű falusi papok, de mindannyian rendkívüli emberek), az a börtönben különös lelkierővel viselte el a megpróbáltatásokat.

– Talán így jobban érthető Nicolae Steinhardt megtérése a börtönben.

– Nicu Steinhardt-tal¹² a jilavai börtönben ismerkedtem meg. Könyvében, *Napló a boldogságról* című könyvében írt kapcsolatunkról. Én tanítottam meg neki a latin nyelvű és keleti liturgiát. Közismert jóságával könyvében elmondja, hogy mit kapott tőlem, de arról nem szól, hogy ő mit adott nekem. Steinhardt öt-hat évvel később került a börtönbe, mint én. Többek között olvasta Eugène Ionesco színműveit, én viszont csak a *Nem* (Nu) című írását ismertem. Friss olvasmányélményei alapján pazar megjelenítő erővel adta elő a Ionesco-szövegeket, hallatlan szellemességgel, fergetes humorral, amiből nem hiányzott a zsidó játékoság sem. Felejthetlen előadás volt. Ha jól emlékszem, a Gallimard Kiadónál megjelent két kötetet olvashatta, de ő sem látta színpadon a darabokat, mert Romániában akkoriban még nem játszották a francia-román szerző műveit. Steinhardt ismerte *A kopasz énekesnőt*, *A magánórát*, *A bértelen gyilkost*, jól emlékezett a darabok szereplőire és a szövegekre. Megvallom, soha ilyen mélyen nem hatottak rám a Ionesco-darabok, mint ennek a szent embernek a börtönelőadásai, noha láttam sok nagy Ionesco-előadást, a Jean-Louis Barrault-ét és másokét.

Ismétlem, a börtönben megélt mély vallásos élmény tartotta sokunkban az erőt. A börtönből kikerülve hosszú éveken át nem foglalkoztam ezzel a gondolattal. 1981 után ismét az igazi irodalom és az esztétikum jegyében alkothattam. Ezeket az írásokat a *Parisul e o carte* (Párizs – egy könyv) című esszékötetben gyűjtöttem össze. Itt található a hitről szóló több elmélkedés is. Jelenleg egy nagyobb lélegzetű, régebbi és újabb írásaimat tartalmazó könyvön dolgozom, melynek témája a misztikusok hitelmélete.

– Cioran esszéi mennyire segítették Önt a vallásos jelenség megértésében?

– Mondhatom: igen is, nem is. Cioran egészen különös eset. Ő maga is szeretett volna írni egy könyvet a misztikusokról. Sok mindent összeolvasott a témáról. Később lemondott tervéről. Miért? Néhány évvel ez előtt nekifogtam egy Cioran-esszének, most újból elővettem, és bevallom, most sem találtam kellő magyarázatot arra, hogy a filozófus miért nem folytatta könyvét a szentekről. De értem az indítékait. Nem állítom, hogy a szentekről csak egy hívő ember írhat. Egyáltalán nem. Vagy például a XVI. századi katolikus spanyol misztikusokról csak egy katolikus írhatna? Például Szent Ferencről egy protestáns írta az egyik legjobb könyvet. Ha valakiben annyira mélyen gyökerezik a – mondhatnám – kizárólagos Úr, a Semmi tudata, amely magában hordozza a létező, a „das Sein” tagadását, – ez Cioran esete – annak a nemlétről való okoskodása zátonyra fut, és itt már nincs helye a misztérium-tudatnak. Ha valaki szerint a misztikusok közvetlen vallásos élményei csak a semmibe és az abszurdumba torkollanak, az nem tud könyvet írni a szentekről. Ciorannak kétséget kizáróan volt hajlama arra, hogy megértse például Keresztes Szent János és mások szenvedéstörténetét és vívódásait. Tudta, hogy mit jelent Meister Eckhardt „abgeschiedenheit”-je, a magától való leválás. Rendkívüli tehetség-

¹¹ A Mária Mennybevételéről Nevezett Ágostonos Kongregációt 1845-ben alapította örökös fogadalmas kongregációként Emmanuel Joseph d'Alzon atya Nîmes-ben a katolikus tanítás terjesztésére.

¹² Nicolae Steinhardt (1912–1989), román író. Nagypolgári zsidó családból származott. Első kötete *În genul tinerilor* (Az ifjak modorában) 1934-ben jelent meg. 1936-ban szerzett doktorátust. 1936-ban adta ki Emanuel Neumannal együtt az *Essai sur une conception catholique du Judaïsme* (Esszé a judaizmus katolikus szempontú megközelítéséről) és 1937-ben az *Illusions et réalités juives* (Zsidó illúziók és valós tények) című könyvet. 1959-ben a Costantin Noica filozófus elleni koncepció perben őt is elítélik. Börtönbüntetése idején a jilavai fogházban egy szerzetespap megkeresztelte az ortodox rítus szerint. Steinhardt számára a börtön „akadémia és oltár volt” – írja róla Virgil Ierunca, a Párizsban élő román kritikus. Krisztussal való boldog találkozásáról szól a *Jurnalul fericii* (Napló a boldogságról) című 1991-ben, halála után megjelent regénye. 1964-től műfordítói munkát végzett, majd 1973-ban szerzetesként, Nicolae atya néven élt a máramarosi Rohia kolostorban. Halála után prédikációiból több válogatást adtak ki. Ebből részletek jelentek meg magyarul *A gyümölcs ideje* című kötetben (Ford. Láng Zsolt, 2000). 1998-ban adták ki a *Primejdia măturisirii* (A vallomás kockázata) című a szerzőnek Ioan Pinteával 1984–1988 között folytatott beszélgetéseit.

gel megáldott gondolkodó volt, de ahhoz, hogy a szentekhez közelebb kerüljön, más is kellett volna: hit a „das Sein” létezésében.

– *Cioran tartott volna a hittől?*

– Igen, talán volt benne valami félelem. Ő minden bizonnyal tagadta volna. Nem mintha elutasított volna bármi félelemérzetet. Ellenkezőleg. Ő nem így tette volna föl a kérdést. Magam is hajlok arra, hogy feltételezzek nála egy bizonyos félelmet. Egyszóval tartott attól a gondolattól, hogy közelebb kerülhet ahhoz, amit ő gyarló gyengeségnek tekintett, akárcsak Nietzsche, akit habár megtadagott, egy életen át követett. Sohasem fogadta volna el azt, ha valakinek hite van, azt az adományt, mely sokkal több felelősséggel és megpróbáltatással jár, mint a hitetlenség. Cioran képtelen volt így gondolkodni, talán attól tartott, hogy ezzel meggyengülne szellemi bátyája, csatát veszítene, és meg kellene tagadnia egész életművét.

(Először a kolozsvári *Tribuna* című folyóirat 1996/50, 51–52. számában, majd *A régi, soknemzetiségű Erdély* című részlet a *Korunk*, 1997/1. számában jelent meg.)

Nicolae Balotă Erdélyisége.
Egy román író magyar nyelvű vallomása
Megjelent a *Magyar Nemzet* c. lapban (1997)

– Mit jelent az Ön számára a magyar nyelv, a magyarság, és mindez miképpen hatott pályájára, tudományos munkásságára, emberi kapcsolataira?

– A magyar nyelv az anyanyelvem. Édesapám román volt, és én román iskolába jártam. Magyar nyelvem nemcsak az édesanyám nyelve volt, hanem gyermekkoromé is, később olvasmányaim nyelve lett. Sajnos, az utóbbi időben, amióta magyar barátaim elhunytak, itt Párizsban nagyon ritkán használom a magyart. Pár évvel ezelőtt édesanyámat is elveszítettem. Vele mindig magyarul leveleztem. De amióta mindez nincs, csupán néhány magyar könyvben találok meg édesanyám és gyermekkori olvasmányélményeim nyelvét. Sokat foglalkoztam a magyar irodalommal. Néhány évtizeddel ezelőtt, romániai éveim alatt jó néhány tanulmányt, esszét írtam a romániai magyar irodalomról. A *Romániai magyar írók* volt a címe, románul *Scritori maghiari din România*. Azért választottam ezt a címet, mert az utóbbi időben nemcsak Erdélyben éltek magyar írók, hanem több romániai városban, főleg Bukarestben. Létezett tehát egy romániai magyar irodalom, amely természetesen a nagy magyar irodalom szerves része. Az erdélyi magyar irodalom nagyon közel állt hozzám. A szó embe-rének tartom magam, a *verbum*, szó, *logosz* egész életem meghatározója. Számomra azok a nyelvek, amelyeket ismerek – francia, német, angol –, de elsősorban a román és a magyar, nem csupán eszközök, hanem szerves részei lényemnek.

– Ön hogyan értelmezi az erdélyiséget, amiről annyi szó esik mostanában?

– Erdélynek megvan a hídverő szerepe, ami nemcsak a magyarság és a románság között létezik, hanem tágabb értelemben Kelet és Nyugat között. Sokszor elmondtam már, hogy kizárólag Erdélyben található ugyanabban a kisvárosban vagy faluhelyen egy ortodox, vagyis görögkeleti templom, nem messze tőle pedig egy ősrégi, európai gótikus vagy gyönyörű barokk katolikus vagy más felekezeti templom. Itt találkozik Nyugat és Kelet egyszerre több vallása, nyelve és kultúrája.

– Az utóbbi időben azonban a szászok eltávozásával változott a helyzet. Pedig az erdélyi civilizációban a szász-ság-németség mondhatni húzóelemnek számított.

– A német kultúra jelenléte Erdélyben ma már csak a fennmaradt épületekre korlátozódik. A németek kivándorlását súlyos veszteségként értük meg. De az új helyzetben – hogy az ellensúlyozás fogalmát is említsem – még jobban felértékelődött az erdélyi románság és magyarság közötti egyetértés távlata és szükséges volta. Most, hogy már csupán mi, románok és magyarok maradtunk, sokkal nagyobb a felelősségünk, mert vigyáznunk kell arra, hogy egyik kultúra se kerüljön monopolhelyzetbe, egyikük se ignorálja a másikat. Erdély sorsa szorosan kötődik e két nemzet sorsához, e két kultúra kapcsolatához.

– Az alapvető kérdés az, hogy miként kell viszonyulnia a többségnek a kisebbséghez és fordítva. Hiszen feszültségek voltak és vannak ma is.

– Ezt nem lehet tagadni. Azonban őszintén bevallom, ez a két szó, többség és kisebbség engem nagyon zavar. Mit is jelent ez? Politikai jelentése nyilvánvaló. De nekünk arra kell törekednünk, hogy a jelenlegi új Európában új kapcsolatot teremtsünk egymás között. A németek és a franciák 1870–1944 között három alkalommal háborúztak egymással, de állíthatom, – én, aki Párizs és München között sokat ingáztam, mert vendégprofesszorként több német egyetemen is dolgoztam –, hogy hallgatóim, tanártársaim, ismerőseim között nem volt és most sincs semmiféle ellentét, ellenségeskedés. Jelenleg Európában e két nemzet között talán a legszorosabb a kapcsolat. Kérdezem én: lehetséges-e ilyesfajta kapcsolat magyarok és románok között? Lehetséges-e, hogy Erdélyben többé ne beszéljünk kisebbségről és többségről, és hogy olyan politikai, társadalmi és elsősorban kulturális kapcsolatrendszer jöjjön létre, amelyben értelmét veszítené a többség-kisebbség szembeállítás? Meggyőződésem, hogy van erre lehetőség, akár a közeljövőben is.

(Magyar Nemzet, 1997)

III. ERDÉLYISÉG ÉS A NAGYSZEBENI IRODALMI KÖR

Identitás és nemzedéki tudat.

Budapesti beszélgetés Ștefan Augustin Doinașsal

és Ion Negoițescuval (1990. március 4.)

két héttel a marosvásárhelyi véres események előtt

Megjelent a *Jurnalul literar*-ban (1997. március–április; május–június)

– Tisztelt Ștefan Augustin Doinaș, kihasználok a ritka alkalmat, hogy Budapesten tartózkodik a Németországban élő barátjával együtt, az irodalomtörténész Ion Negoițescuval. Eddig még soha nem nyilatkoztak közösen a nyilvánosság előtt. Először is arra kérném mindkettőjüket, határozzák meg saját helyüket a román irodalomban.

– (Ștefan Augustin Doinaș) Fogas kérdés, de megpróbálok válaszolni rá. Fogas kérdés, ha magam próbálom kijelölni a helyemet a mai román irodalomban, és könnyű, ha mindazt elismétlem, amit a kritika állít rólam. Köztudott, hogy a költők nem nagyon kedvelik a kritikusok címkéit. Rám is sok címkét aggattak, és szakadatlanul és változatlanul ismételték azokat. Talán innen ered a kritikusokkal szemben táplált egyfajta elégedetlenségem. De szeretném, ha senki sem értene félre, hiszen az ítéskor szabadon választhatja meg eszközeit és mondhat értékítéletet. A kritikus felelősséggel tartozik azért, amit leír. Nem a költő feladata tehát, hogy beleártsa magát a róla alkotott értékítéletekbe. A költő viszont minősítheti az irodalomkritikus véleményét, akár egyetért vele, akár nem. Én például a *klasszikus szellemiségű alkotó* címkét kaptam, olyan költőét, aki nagyrészt a hagyományos költészetet műveli, a balladaköltészettől a lírai hangvételű versekig, a 60-as évekbeli lírai parabolákig, később is, a himnikus és orákulum-versekig, vagyis a Hölderlin-hatás idején írottakig. Nem tudom, hogy Ion Negoițescu, aki évek óta távol él hazájától, olvasta-e újabb vagy legújabb versesköteteimet. A hazai irodalomkritika kevésbé foglalkozott ez utóbbiakkal. E kötetek valamelyest, vagy talán alaposabban is módosíthatják a rólam alkotott képet. Nem csupán udvariasságból mondom és nem is a hozzá fűzött mély barátság miatt, hogy Ion Negoițescu volt az, aki jó tizenöt éve, a mai napig a legpontosabban és rendkívüli lényeglátással vizsgálta költői világomat. Ilyen értelemben, eddig még nem született ehhez fogható írás, mint Negoițescu cikke...

– (Ion Negoițescu) Az nem cikk, hanem esszé volt!...

– (Ș. A. D.) Hát jó, legyen esszé..., amely költészetem mélystruktúráit elemzi, és nem a felszínen kutatja a különféle szakaszokban megnyilvánuló hatásokat. A román irodalomban elfoglalt helyem, ha egyáltalán megengedhetem magamnak a birtokos ragot, csak most, a többlepcsős lírai fejlődésemet követően határozható meg, amiről az irodalomkritika, mondhatnám, nem vett tudomást. A tény a legkevésbé sem zavart, hiszen azt hangoztatták, hogy akárcsak Athéné, teljes harci fegyverzetben pattantam ki Zeusz fejéből. Ennél fogva költészetemben nincs és nem is lehet fejlődés. Az utóbbi években, költői munkásságom kétségtelenül lényeges fordulatot vett. A hagyományos költészettől kiindulva jutottam el a versről való gondolkodásig...

– (I. N.) ...a hagyományos, neoromantikus költészettől...

– (Ș. A. D.) Igen, a klasszicizmushoz szorosan kötődő neoromantikus költészettől. Áttértem tehát a lírai meditációra, mely a költői nyelvet és lehetőségeit vizsgálja. Ugyanis a modern líra nem más, mint a költészet költészete.

– Doinaș úr, Ön egyik esszéjében azt írja, hogy a költészet a nyelvről való elmélkedés tudománya, egyben lételméleti kérdés is. Ebben az értelemben Ön folytatja a Lucian Blaga és Tudor Arghezi által képviselt hagyományt.

– (Ș. A. D.) Igen. Minden bizonnyal. Az utóbbi időben született verseimben csökkent Blaga és Arghezi hatása. Igaz, viszont, hogy különböző periódusokban mindkettő jelen volt költészetemben. Képességeimhez mérten, most már egyedül – több-kevesebb derűvel, illetve mély szkepszissel a lelkemben – fogtam hozzá a nyelvről való gondolkodásnak, a nyelv kritikájának. Legutóbb Nicolae Manolescu irodalomkritikus fölfigyelt arra, hogy lírámm „tarkább” lett, ez már nem a tiszta költészet, mert verseimben egyre gyakrabban fölbukkannak a mindennapi élet nyomai, a társadalmi-politikai gondok és az évek óta bennünket foglalkoztató etikai kérdések. Amint a bukaresti Cartea Românească Kiadónál megjelent *Egy költemény belső világa* (Interiorul unui poem) kötetemből kiderül, verseim a jelenre utalnak, de eltérő módon, mint az 1960-as években írott lírai parabolákban. Akkor is szembe kellett néznem a kor problémáival. Azt a hangulatot mitikus lényekkel és helyzetekkel, a mítosz fogalomvilágával érzékeltettem. Ma már viszont verseimben nyilvánvalóbb a prózához közelebb álló lí-

rai nyelv, és közvetlenebb a kérdésfeltevés is, bizonyos ponton az etikai és politikai jellegű kérdések hangsúlyosabban jelentkeznek.

– *Lássuk Ion Negoïtescu véleményét írótlársáról, barátjáról és helyéről a román irodalomban!*

– (I. N.) A már említett írásomban, és azelőtt is, Doinaş „modern költőnek” neveztem. Kezdetben költészetében valóban volt egy intenzív lírai, neoromantikus szakasz; az erőteljesen erotikus versek termékeny képzeletvilágra vallanak, színben és képekben meglepően telítettek. Ez a romantika vonzásköre. Lírájában viszont jelen vannak a klasszicizmus jegyei is, erről az ímént ő maga szólt. A klasszikus Goethe például fölismerhető Doinaş egy bizonyos költői szakaszában. (Egyébiránt Doinaş Romániában hírneves Faust-fordító is.) Az általam ismert utolsó költői szakasza kimondottan elvont. A képzelet kisebb szerephez jut, anélkül, hogy lecsupaszított költészet lenne. Inkább bölcséleti, és nem érzelmi költészetnek nevezném. Doinaş a költészetet át-lényegítette a bölcsélet világába, és ebben az értelemben tekintem modern költőnek. Nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy nála modernebb költőt nem ismerek Romániában.

– *A kortárs egyetemes irodalomban Doinaş lírája hasonlítható-e valamely költőhöz?*

– (I. N.) Általában a kortárs nemzetközi költészet az elvontság felé halad, és elveti a költői emelkedettséget. Ez a fajta elutasítás a modern román irodalomban jól körülhatárolható mozgalomra rímel, és az idő múlásával egyre kézenfekvőbb, hogy századunk igen életerős irányzata – akárcsak a romantika a múlt században –, ez pedig a szürrealizmus. Mélységeiben felforgatta és forradalmasította századunk költészetet, hatása máig érezhető a költészetben és Doinaşnál is, akinek képzeletvilága nem gazdagodott, ami nem a leegyszerűsödő líra jele, hanem az elvontságé. Költői világa sokkal ellentmondásosabb. A sokszínűséget az *ellentmondás*, a *paradoxon* váltotta föl. Erről a Münchenben írt esszémről Doinaş, kerülő úton, arról értesített, hogy nem ért velem egyet, és dühösen reagált. Szerintem érvelésem őt erősítette meg, hiszem igazolta Doinaş költői fejlődését és annak távlatait, kiváltképp bölcséleti írásainak lírai jellegét. Ezt egy régebbi verséről írtam, amely ismét megjelent egy gyűjteményes kötetben....

– *A Kíéhezve az egyre (Foamea de unu) című kötetéről van szó?*

– (I. N.) Már nem emlékszem.

– (Ş. A. D.) Nem, ez a *Poeme* (Költemények) című kötet, és a végén szerepelt tíz régebbi vers, amiről Negoïtescu értekezett, az az *Oidipusz* és a *Szfinx* című költemény.

– (I. N.) Így van. Doinaş értelmezése rendkívül érdekes, nem tudom, mennyire tudatos, talán nem is számít, hogy tudatos, vagy sem. Én pedig lírai értelmezését vizsgáltam, amit ő nem vett jó néven. Modern felfogásnak találtam a Freudtól átvett, de Freudot meghaladó gondolatát, vagyis Doinaş azt sejteti, hogy a szfinx Iokaszté.

– (Ş. A. D.) Nem értem, hogy miért nem vettem volna észre...

– (I. N.) A költők nem értik saját magukat. A kritikusnak kell megmagyaráznia, hogy valójában ők miért érdekesek és nagy költők...

– *Ehhez mit szól a költő?*

– (Ş. A. D.) Fölöttébb érdekes mindaz, amit a kritikusok fölfedeznek műveinkben, és amire mi nem is gondoltunk. Nem is beszélve arról, hogy nem volt szándékomban ez a fajta megközelítés. De nekik is joguk van a képzelgésre, nemde? Végtére a műbíráló nem a versolvasás másodlagos terméke, hanem az elemzendő vers bemutatása, értelmezése vagy egyszerű hermeneutikája. Köztudott, hogy a kritikus is alkotó szeretne lenni, és mi sem természetesebb, hogy szabadjára engedje fantáziáját. El kell ismerni, hogy ezek az interpretációk gyakran új lehetőségek távlatait nyitják meg. Az igazsághoz tartozik, hogy nem voltam dühös, de kissé meglepett Negoïtescu véleménye. Hiszem, hogy ha figyelembe vette volna más verseimet is, azonnal szembetűnik, hogy ami akkor hangsúlyosabb volt költészetemben, nem tekinthető új formai jegynek. Nem is tudnám megmondani, hogy ez a modernség jele vagy sem. Csupán költészetem egyik összetevőjének, bizonyos barokk vonásoknak az előtérbe állításáról van szó. Az utóbbi időben költészetem egyre barokkosabb, ilyen értelemben a klasszicizmussal szembeni álláspontomat tükrözi. Hiszen elutasítja a modellértéket és a bevett költői formavilágot, ami egyúttal a romanticizmussal szembeni állásfoglalás is, mert elveti a gátlástalanul túlradó költői érzelmeket. Negoïtescu szürrealizmusról beszélt, és ebben nincs olyan nagy ellentmondás, mert Gustav Hocke a német barokkot „parókás szürrealizmusnak” nevezte... Hocke kifejezése hallatlanul szemléletes, mert jelzi a barokk költő énjében végbement törést. A német esztéta szerint innen kerülnek felszínre az oximoronnak nevezett ellentmondások és paradoxonok. Meggyőződésem, hogy költészetem ilyen értelemben megváltozott. Az, hogy a XX. század végi költészetben egy a XVII. században divatos költői kifejezőmód érezteti hatását, egyszerre

tekinthető modernnek, vagy idejét múltnak, attól függően, hogy a költő mit tudott kihozni belőle. De nem vagyok arra hivatott...

– (I. N.) Mivel „tudós költőről” van szó, a román irodalomkritikusok tévesen ítélik meg Doinaş életművét. Hatalmas irodalmi műveltségét és más művészeti ágakban szerzett jártasságát nemcsak kiváló esszéi tükrözik – Doinaş kiváló esszéíró –, hanem költészete is. Ha világirodalmi megfelelőjét keressük, mint *poeta doctus*-ét, de csak ebben az értelemben T. S. Eliothoz hasonlíthatjuk, aki verseiben gyakran merít a kultúra minden területéről. Eliot köztudottan idézetekkel is dolgozik, hiszen híres arról, ahogyan átvette az idézeteket a különböző kultúrákból... Doinaş nem építkezik idézetekből, az ő költészetében a kultúra magában a műben található.

– *Mintegy újjáteremti azt.*

– (I. N.) Műveltsége folytán képzelete újjáteremti a kultúra elemeit.

– *Az intertextualitás kevésbé nyilvánvaló, mert föloldódik a vers szerkezetében.*

– (Ş. A. D.) Magam inkább elfedem, hogy úgy mondjam, nem hozom felszínre szellemi életrajzomat, és ez nem is nagyon érzékelhető, mert talán nem vagyok elég őszinte az olvasóhoz.

– *Miután beszéltünk költészetének egyetemes vonásairól, Doinaş úr, melyek költészetének és gondolkodásának sajátosan román vonásai?*

– (Ş. A. D.) Nagyon nehéz válaszolnom erre a kérdésre, nem is tudom, hogy beszélhetünk-e ilyesmiről, vagy, hogy költészetemnek van-e sajátosan román vonása. Mindabból, amit a kritika rólam mond, az következik, hogy életművem a román költészetet ért hatások találkozási pontja.

– (I. N.) Ebből az derül ki, hogy a hatásokat valamiképp összehangoló, „szinkretikus”¹³ költő lennél. Szerintem ez nem igaz. Azt hiszem, *kozmpolita költő* vagy. Nem szinkretikus, a hatásokat egyeztető, hanem *kozmpolita költő*.

– (Ş. A. D.) Ebben az értelemben is talán Blaga és Arghezi találkozási pontja lennék, az *ethos* és a román szellemiség égisze alatt. De ha igaz, amit Negoîtescu állít, hogy rám nem a szinkretizmus, hanem ellenkezőleg, a kozmpolita jelző illik, akkor talán olyan vagyok, mint a többi modern költő: kevésbé sajátosan román. Meggyőződésem, hogy a modern román költészet igyekszik lazítani ezen a megszorításon. Végül is kifejezésre jutnak a román líra mélyreható gyökerei. Én azonban egyelőre olyan költőnek tartom magam, akiben kifejezetten nem érvényesül a nemzeti sajátosság. Talán *meg kellett volna* jelennie lírámban, s annak hatása is, hogy falun születtem, és gyermekkoromat falun töltöttem. Nálam nincs nyoma például a népköltészetnek sem. Nem jelentkezik akár még...

– (I. N.) ...irónia formájában sem...

– (Ş. A. D.) Iróniaként? De költőileg átlényegített, elvont formában sem, mint például a rendkívül kifinomult és modern költő, Emil Botta esetében, aki gyakran nyúlt a népköltészet eszköztárához.

– *Akárcsak Ion Barbu.*

– (Ş. A. D.) Igen, Ion Barbu. Nálam ez hiányzik, és még egyszer hangsúlyozom: nem tudom, hogy költészetemben milyen mértékben nyilvánvaló a román sajátosság.

– *Miként vélekedik erről Ion Negoîtescu?*

– (I. N.) Úgy érzem, hogy Doinaş, aki minden tekintetben kiváló és felkészült irodalomkritikus és esszéíró – az egyetemen filozófiát hallgatott – helyes értékelést adott saját életművéről.

– *Ştefan Augustin Doinaş irodalmi gondolkodásmódjában létezik-e egyfajta erdélyi sajátosság vagy szellemiség? Kérdésem a szinkretizmusra vonatkozik, hatásokra, kultúrára és vallási formákra, melyek a XIX. századtól felkeltek a Nyugat érdeklődését Erdély és népei iránt. Gondolok itt a kultúráknak a szellemi és társadalmi életet átható együttélésére, katolicizmus és ortodoxia, Nyugat és Kelet együttes hatására.*

– (Ş. A. D.) Költészetemben az előbb már oly kevés kapcsolatot találtam a román sajátossággal, és Ön most arra kér, hogy egy még jobban behatárolt sajátosságot, az erdélyiséget kutassam. Nem hiszem, hogy beszélhetnénk sajátosan erdélyi vonásokról. Talán arról, hogy erdélyi gyökereim miatt lelkemben megőriztem valamit abból, amit szellemi fejlődésem első éveiben kaptam, vagyis lírai reflexióim általános hangulatát; a költészetről szóló írásaim és verseim hangnemeváltásait, illetve abból a Negoîtescu által is említett kozmopolitizmusból, amit közép-európai kozmopolitizmusnak nevezhetnék. Ebben az értelemben, például, beszélhetünk Lucian Blaga és a költészetem közötti közös vonásokról. Tudor Arghezihez kizárólag a versművészet

¹³ Szinkretikus/szinkretizmus: eltérő művelődési elemek egyesítése műalkotásban; különböző művészeti formák közvetlen összekapcsolása.

köt, és nem a költészet mélyebb rétegei, sokkal inkább az a képesség, amely a költészet mennyiségi egységeinek a mozgatásához szükségeltetik. Talán a kolozsvári Tudományegyetemen elsajátított filozófia és esztétika hagyott nyomot költészetemben. A lehető legjobb értelemben vett balkanizmus és bizantinizmus, íme, ez a két stílusjegy mindenestül hiányzik költészetemből, ami amellet szól, hogy verseimben erőteljesen megjelenik Közép-Európa, vagyis Erdély megállapodott és kiegyensúlyozott kultúrája. Hasonlóképp a népköltészeti formák hiánya is, hogy úgy mondjam, az urbánusságomat erősíti. Az erdélyi románokat szerintem mindig is jobban áthatotta az urbánus jelleg, amit a kimondottan erdélyi románok által képviselt történelmen és kultúrán kívüli világ képvisel. Ugyanis kialakult egy régebbi, urbánus jellegű civilizáció és kultúra, mely nem a románoké volt, hiszen egy bizonyos ideig a román civilizáció és kultúra kizárólag rurális jellegű volt. Gondolom, hogy ezek a tények, talán éreztetik hatásukat, de inkább a költészettel kapcsolatos esszéimben és bizonyos esztétikai kérdések iránti érdeklődésemben.

– *Ion Negoitescu, Ön hogyan vélekedik az erdélyiségről?*

– (I. N.) Én a saját példámat említeném. Ifjúkoromtól, az egyetemi tanulmányokat megelőző időből, mindig kozmopolitának tartottam magam. Vonzott a három meghatározó (román, magyar és német) nép alkototta erdélyi civilizáció. A vonzalmat fölerősítette az is, hogy apám Havasalföldről, az ókirályságból származott. Anyám erdélyi volt. Így lelkem legmélyén a kozmopolitizmus állt legközelebb hozzám, ezt én jellegzetesen erdélyi vonásnak tartom. Ez a helyhez kötött világpolgári gondolkodás kétségkívül átment egy sokkal általánosabb, európai világpolgár-érzésbe, ami mindig is döntően befolyásolta szellemiségemet. Írásaimban, műbíráltaimban tudatosan hirdetem a kozmopolita értékeket, és mindig tudatában voltam annak, hogy a vonzalom erdélyi származásomnak tulajdonítható.

– *Az utóbbi hónapokban vagy talán években Európának ezen a részén, Közép- és Kelet-Európában látványos változások tanúi vagyunk. Önök hogyan ítélik meg az író, a gondolkodó felelősségét ebben a változó világban? Köztudott, hogy négy évtized alatt bűnös hallgatás után, most, amikor megszabadultunk e korlátoktól és akadályoktól, a különféle – lengyel, magyar, román, cseh, bolgár vagy orosz – társadalmakban egész sor új, súlyos kérdés tevődik fel: a hovatarozás, nemzet, nemzetiségek és nacionalizmus.*

– (I. N.) Egész Kelet-Európa egy csapásra az eddigiektől eltérő, új korszakba lépett át, amit a forrongó szabadság korszakának neveznék. Bizonyíték erre az, hogy a forradalmat követő Romániában (talán ez így van Magyarországon is) számtalan újság jelent meg, és állandóan újak látnak napvilágot. Bárki szabadon kiadhat újságot vagy folyóiratot. A szabadságvágy eme szenvedélyes érzése és varázsa teszi olyannyira harciassá ezeket a publikációkat. Ez a szellemiség szabadon bontakozik ki, innen ered a hihetetlen pezsgés a publicisztikában.

– *Romániában nyelvi szinten is alapos változás észlelhető. Ha csak az irodalmi folyóiratokat vesszük figyelembe a változás szembejövő. Egyszerűen fölszabadult a nyelv is. Másképpen szól cikk és a vers nyelvezete is. Mivel magyarázható ez a változás?*

– (I. N.) Főleg azzal, hogy megszűnt vagy legnagyobb részt megszűnt a belső cenzúra...

– (Ş. A. D.) Az öncenzúra...

– (I. N.) Mert a kívülről gyakorolt cenzúránál mindig is súlyosabb volt a belső cenzúra, melyet az írók tudatosan vagy öntudatlanul magukra erőszakoltak azért, hogy megjelentessék műveiket. Ha egy írásmű megjelent, a szerzőnek kompromisszumot kellett kötnie saját magával, nem kimondottan politikait, hanem jóval inkább gondolatit.

– *Ez azért érdekes, mert mostanában a magyar irodalmi folyóiratok hasábjain heves vita alakult ki az öncenzúráról: hogyan értelmezhető az öncenzúra az elmúlt negyven év alatt és mit képvisel most a változást követően, ugyanis bizonyos formái működnek még ma is.*

– (I. N.) Nyomai valóban ma is léteznek, mert behatoltak az egyén tudattalanjába, ezt pedig nem lehet megváltoztatni egyik napról a másikra. Ami az öncenzúrát illeti, világos számunkra, hogy a szabadság mind jobban megerősödik, és az öncenzúra lassan megszűnik. A romániai sajtónak, és gondolom, hogy más kelet-európai államokban is így van, a szabad világ, vagyis a Nyugat gondolkodásához kell igazodnia. Egyelőre ez furcsa formában ölt testet, ami a román lapokban érezhető; nem tudom, hogy a magyar sajtóban ugyanez a helyzet tapasztalható-e?

– *Csak részben hasonlít, hiszen itt más értékrendszer alakult ki.*

– (I. N.) Ugyanis az átmenet legfőképpen Romániában (Magyarországon kevésbé volt érezhető) váratlanul történt, hiszen nálunk alakult ki a legszigorúbb sztálini diktatúra Kelet-Európa egészét tekintve (még a Szovjetunióban is fokozatosan történt az átmenet). Egyszer csak teljes szabadságra ébredtünk...

– (Ş. A. D.) ...sajtószabadságra.

– *Hogyan látja ezt a folyamatot Ştefan Augustin Doinaş?*

– (Ş. A. D.) Szerintem a román értelmiségnek a forradalmat követő nyomasztó helyzete abból ered, hogy nem tudja kihasználni a teljes szabadság adta lehetőségeket. Szeretném leszögezni, hogy értelmiségiekről beszélek, ugyanis abból, amit eddig Romániában, a politikai életből észlelhettünk, világosan kitűnik, hogy a széles tömeg továbbra is a Ceauşescu korszakból fennmaradt változatlan formákban gondolkodik. Ezzel magyarázható a politikai pártok elutasítása, mely lényegében elveti a véleménykülönbséget. Az emberek még nem érzékelik az új helyzetet, számukra még mindig értéknek számít a rend és az egyöntetűség, s ez lehet akár önmagában vett érték is. Nekünk viszont túl nagy árat kellett ezért fizetnünk, ugyanis az egyöntetűség kedvéért senkinek nem volt többé egyéni véleménye (nem volt szabad!), a rend kedvéért pedig korlátoztak bennünket, és csak azt tehettük, amit a hivatalos közeg megengedett. A tömegben még nem tudatosodott, hogy milyen korlátoktól szabadult meg, ezért hajlamos a túlzásokra: vagy elutasítja mai helyzetet. Nem lát mást, csak a túlzásokat, hiszen bárki megjelenhet a médiában, bemutatkozik, és elmondja saját véleményét, vagy pártot alapíthat. Ugyanakkor a tömegnek eddig számára negatív előjelű politikai intézkedéseknek kell alávetnie magát, és olyan politikai fogalmakat kell elsajátítania, mint az „idegen tőke”, „munkanélküliség”, „kölcsonök”, „magántulajdon”. Az emberek nehezen értik meg, hogy hirtelen mibe is csöppentek. Ez pedig széles néprétegeket érint, főként a munkásságot – a parasztság helyzetét nem ismerem. Ebből következik, hogy az értelmiség szerepe természetesen rendkívül felértékelődik az adott helyzetben.

– *De ez az értelmiség nem állt hivatása magaslatán!*

– (Ş. A. D.) Sokszor leírták, hogy a Ceauşescu-korszakban román értelmiségi nem állt a hivatása magaslatán. Hát lássuk, most sikerül-e felküzdenie magát, vagy sem! Ugyanis elfogadom, hogy a román értelmiség Ceauşescu alatt nem tette meg azt, amit megtehetett volna. Ma sem tudom, hogy megcselekszi-e azt, amit tőle elvárnak. Mindenesetre az értelmiség hatalma – hogy Havel szavát idézzem – „a hatalom nélküliek hatalma”. Vagyis a politikai küzdelmekbe is derűlátással kell belevágni. A gondolkodónak tudnia kell, hogy a legapróbb munkája, jelentéktelennek tűnő szava, meggyőző érve, csatlakozása, értelmezése is nagy hatást fejthet ki. Tehát optimistának kell lennünk, és igent mondani. „Szóltál valamiről” – rögtön érkezik a válasz: „számomra az nem jelent semmit” –, válaszolj eképpen: „de igenis jelent”. Hinni kell abban, amit az ember mond. Másrészt az alkotó értelmiségit állandóan szorongatja az életmű kényszere és csapdája. A Ceauşescu-rezsim idején sokan közülünk azzal érveltek, hogy azért nem politizálnak, mert saját műveiket kell megírniuk, erre ma is lehetne hivatkozni. Vagyis mitévők legyünk? Belevágunk, fejest ugrunk a politikai küzdelmek kellős közepébe, amelyeket gyakran alantas elvek mozgatnak, főként napjainkban, vagy pedig félrehúzódva, nyugodtan szemléljük a dolgok menetét, és csak most, a megvívott teljes szabadság árnyékában írjuk azt, amit írnunk adatott? Meggyőződésem, hogy értelmiségünk java még bizonytalan. Sőt, azok is, akik az első pillanatokban a forradalom győzelmének örömmámorában feladatokat vállaltak, lelépnek a politikai porondról, mert kiábrándultak a politikai acsarkodásokból. Több emberre gondolok, aki például a Nemzeti Megmentési Front tagja volt, és most kilépett, mert nem ért egyet az új intézkedésekkel. Miután visszavonult, képtelen az NMF elleni politikai harcra, távol tartja magát, és azt mondja: „nem avatkozom bele, úgy sincs semmi értelme!”

– *Ön milyen szerepet szán saját magának ebben a helyzetben?*

– (Ş. A. D.) Megvallom, hogy még én sem tudom mitévő legyek, mert alkatilag a tehetetlenség kényszere elutasítja velem a politikát, és inkább az íróasztalommal bátyázom körül magam. Több ember, akivel találkozom, főképpen barátaim, köztük Negoitescu barátom – aki velem mindig hajthatatlan volt –, jó néhány éve azt mondják nekem: „Csak semmi tehetetlenség! Az értelmiség feladata az, hogy levonuljon a politikai arénába, és ott minden lehető eszközzel elveket tisztázzon, magatartásformát határozzon meg stb. Miért gondold, hogy nem ezt kell tenned, miért hiszed, hogy bármely tettered jelentéktelen?” Ha mindezt nemcsak elméletben vagy szóban fogadom el, hanem a cselekvés szintjén, akkor ki kellene tépnem magam az írói munkára jellemző áldásos hangulatból, melybe örömmel belevettem magam. De számolni kell a korommal járó lelki gondokkal is. Hozzánk valóban megérkezett a forradalom, ami hatalmas diadal. Hozzám viszont hamarabb kopogta-

tott be az időskor. Nem tudni, hogy érdemes-e, – amíg árnyékot vethetek a földnek, a Jóisten akarata szerint, – olyan dolgokkal foglalkozni, amiket...

– (I. N.) ...mulandónak tekintesz.

– (Ş. A. D.) Igen. Hiszen befolyásunk mértékét igencsak szűkre szabottnak érezzük, vagy épp ellenkezőleg, a műhöz visszatérve, arról ábrándozunk, hogy egyszer mi is elmondhatjuk Goethével együtt: „most már mindennek vége, mátol minden nap az istenek ajándéka”, és ezt az ajándékot országunk politikai színterére viszszük. De én még nem írtam meg a *Faustomat*-ot.

– *A Nyugaton élő alkotó, Negoitescu hogyan vélekedik erről a kérdésről?*

– (I. N.) Nem tudnám megmondani, milyen jövő vár a román emigráns értelmiségre, az emigrációban élő íróra. Személy szerint szeretnék visszatérni Romániába, hogy ott folytassam munkámat. Nyugaton is, ahol több mint tíz éve élek, a román irodalommal foglalkoztam. Ha valaki irodalomkritikus és -történész, talán kézenfekvőbb, ha a román irodalommal Romániában foglalkozik, és nem külföldön, ahol hiányoznak a szükséges eszközök. Ott lehet alkotni, ott, abban a sajátos légkörben, minél közelebb a tűzhez. Ami Romániát illeti, én földrajzilag messziről, Nyugatról kíséreltem meg közvetett módon részt vállalni az irodalmi életből, hogy az otthoniak magukénak érezzenek. Ha hallgatták adásaimat, követték állandó rádiós tevékenységemet, úgy érzem, közöttük voltam. Tudatában voltam, hogy *hozzájuk* szólok, *értük* ügyködöm. A emigrációban élő író – hiszen a történelmi helyzet folytán a román emigráció értelemszerűen sokkal népesebb, mint bármikor, mert az utóbbi tíz évben jelentősen felduzzadt – az adott értelmiségi emigráció része. Néhány író közülük lefordítottak európai nyelvekre, egyesek az adott nyelven kezdtek írni. Például az egyik igen izgalmas regényírónk (Romániában érdemtelenül mellőzik), a háborút követő időszak talán egyik legérdekesebb prózaírója, Dumitru Țepeneag¹⁴, akinek több könyvét kiadták Franciaországban, de sikere inkább az értelmiségi és irodalmi elit köreiben volt, mert prózája nem könnyű lektűr. Románul írta regényeit és ezek francia fordításban jelentek meg. Utolsó két regényét viszont francia nyelven írta. Például az egyiket románul kezdte, majd hol franciául, hol románul folytatta, végül franciául fejezte be. Ez a könyv eddig csak Franciaországban jelent meg, a román részeket Alain Paruit¹⁵ fordította franciára. Utolsó regényét franciául írta. Mások, akik még nem írnak idegen nyelveken, de fordítások révén már jelen vannak az Egyesült Államokban és Franciaországban. Idővel talán ők is a befogadó ország nyelvén írnak. Ha többé nem alkotnak anyanyelvükön a román irodalom számára veszteségként könyvelhetők el. Nem tudom, hogy milyen hasznot hoznak az egyetemes irodalom számára, de kétségtelenül, irodalmunk számára mindannyian veszteség oldalra írandók.

– *Engedjenek meg egy utolsó kérdést. Az utóbbi hónapokban mind Magyarországon, mind Romániában egyre több szó esik a két nép, a két irodalom, a két gondolkodásmód közötti közeledés esélyeiről. A XX. század végén páratlan lehetőség nyílt a több száz éves vitás kérdések tisztázására. Hogyan értékeli a magyar–román kapcsolatokat?*

– (I. N.) Népeinket sokkal több kapocs köti össze, mint bármikor. Mindenekelőtt azért, mert együtt szenvedtünk. Évtizedeken át ugyanaz a rendszer igazott le bennünket, románokat és magyarokat egyaránt, – csak róluk beszélek, és nem a többi kelet-európai országról –, ami a tudatalattinkba vésődött sorsközösséget hozott létre, és ez erőt ad ahhoz, hogy immáron tudatosan éltessek a lelkünk mélyén kialakult sorsközösséget: a közös sors, közös szenvedés kapocsként megjelenő érzését. Tapasztalataink azonosak. A történelem során először éltük meg közösen a minket mélyen összekötő tapasztalatokat. Ebből tanulnunk kell. Másrészt céljaink is közősek, hogy ismét betagolódjunk Európába. Ez is újabb kapocs. Okulni kell egymás tapasztalataiból. Húzzunk hasznot abból, ami ma Magyarországon történik! Habár szívemhez közelebb áll mindaz, ami Magyarországon végbemegy, de hitem szerint a mi hibáinkból is lehet tanulni! Becsüljük meg a magyarok érdemeit, és ők is értékeljék jó tulajdonságainkat. A legfontosabb, hogy tegyük ezt tiszta lelkiismerettel. Büszkén mondom, hogy ebben mindig kitartóan hittem. Azt vallottam, hogy kölcsönös tisztelet alapján lehet kapcsolatot teremteni más népekkel. Erdélyiként ismertem és különösen érdekelt az, hogy közelebbről megismerjem a magyarokat és németeket (most főképpen a magyarokról beszélek) és tiszteltem őket. Már korán megtanultam méltányol-

¹⁴ A Párizsban élő román regényíró, Dumitru Țepeneag *Le mot sablier* („Homokóra szó”) regényéről van szó. Románul *Cuvîntul nisipărită* címen jelent meg 1994-ben. (Lásd bővebben a Függelékben.)

¹⁵ Alain Paruit Párizsban élő, magyar-francia származású író és fordító, aki közel ötven román regényt és esszét ültetett át francia nyelvre. Anyja francia, apja az erdélyi Herskovits Tibor volt, aki Párizsban szerzett orvosi oklevelet, majd innen 1947-ben kémkedés vádjával kiutasították Franciaországból. Bukarestben telepedett le, ahol néhány évig a Belügyminisztériumban, majd később kórházigazgatóként működött. Az apa halála utána a család, az ötvenes években visszatért Franciaországba.

ni mind a magyarországi, mind az erdélyi magyarok által képviselt értékeket. Mindig is tisztában voltam a magyarok jelentős szerepével, amit Erdély történetében, Erdély civilizációjának megteremtésében vittek. Valójában az erdélyi civilizációt – és ezt soha nem áttallottam kimondani –, amennyire urbánus jellegű, és nem rurális civilizáció volt, mint a románoké, a magyarok teremtették meg, a németekkel együtt, ezt pedig tiszteletben kell tartanunk. Mindig becsültem és nagyra tartottam a magyarok teljesítményét Erdélyben. Ebből az alapálásból kell kiindulnunk, és értékeinket kölcsönösen kell el- és megismernünk. E nélkül románok és magyarok között nem jöhet létre valós egyetértés, amely – mindannyian tudatában kell lennünk – feltétlenül szükség-szerű. Mivel nem vagyok romániai lakos, nagyon szeretném, ha minél több román belátná: örömmel kell nyugtáznunk azt a tényt, hogy a román nép mellett Erdélyben egy ilyen figyelemreméltó nép él, mint a magyarok. Lelkesednünk kell tehát, és azzal hogy együtt élünk, gyarapítanunk kell közös civilizációnkat. Másképpen az együttélést nem lehet megvalósítani, csak ha a románok, minél több, európai értelemben vett jogot biztosítanak a magyaroknak. Példaként szolgáljon a tiroli német ajkú lakosság iránti magatartás. Még akkor is, ha a tiroli németek nincsenek teljesen megelégedve helyzetükkel. Még ha elégedetlenek is, nagyon civilizált és nagyon európai módon bánnak velük. Ehhez hasonlóan kell eljárni Erdélyben is, hiszen Románia határaitól van szó. A románoknak ilyenformán még bőkezűbben, még nagyobb megértéssel és szeretettel kell biztosítaniuk a magyarok által igényelt jogokat.

– *Hibákat valóban elkövettek mindkét részről.*

– (I. N.) Ami emberi dolog.

– *Történelmi vétségek, amelyek 1945 után is megismétlődtek. Viszont szomszédok vagyunk, és csak egymás segítségével léphetünk be a most újjáalakuló Európába. Hogyan vélekedik erről a kérdésről Ștefan Augustin Doinaș?*

– (Ș. A. D.) Szerintem is most igen kedvező pillanatokat élünk, amikor rendezni lehet a két nemzet között évszázadok óta fennálló vitás kérdéseket. Arra gondolok, amit Negoitescu is említett, hogy együtt szenvedtünk. Azokat a román állampolgárokat, akik már nem tudták elviselni Ceaușescu üldöztetéseit, és a zöld határon keresztül menekültek, a magyar hatóságok hallatlan megértéssel fogadták. Volt olyan időszak, amikor a román (született román) menekültek tízezrei találtak együttérzésre a magyaroknál, a magyar hazában. A vitás kérdésekre egyedüli válasz: a tolerancia, a türelem. Teljes mértékben egyetértek tehát barátommal abban, hogy a két fél közötti egyetértést csakis ez a fajta türelem szolgálhatja. Sajnálattal veszem tudomásul a türelmetlenségből fakadó mindkét fél részéről megnyilvánuló túlzásokat. Hiszen, mostanában Erdélyben túlzásokra került sor. Meggyőződésem szerint az erdélyi értelmiségi szerepe felértékelődött. Az erdélyi román és magyar értelmiségnek az egyszerű embereket a kölcsönös megértés felé kell irányítania. A magyarnak meg kell szabadulnia a felsőbbrendűségi tudatától, a románnak a kisebbségétől. Attól a pillanattól kezdve, amikor mindegyik tiszta lelkiismerettel állhat a másik elé – minden érzelmi töltet nélkül, ami miatt egymásnak feszülnek – akkor nyílik alkalom a valós egyetértésre. Az értelmiség szerepe felértékelődött, például, most főként a közoktatás terén. Az oktatási miniszter, a valóban felvilágosult Mihai Șora az erdélyi iskoláknak telexen elhíresült mondatot küldött: „Válgatok szét!” Ezután Erdélyben, a magyar lakosság túlzásokra ragadtatta el magát, mert a szétválást azonnalinak és mindenütt alkalmazandónak tekintette. Erre a románok azzal reagáltak, hogy megalapították a Vatra Românească szervezetet, és azt mondják: „Egyetértünk a szétválással, de mit teszünk, szétválasztjuk a kórházakat, vendéglőket, egyesek az egyik járdán közlekednek, mások a szemközti.” Habár a feltett kérdések propagandaízűek, jogosak. Ugyanakkor megértéssel kell fogadnunk a magyarok türelmetlenségét is abban, hogy valóra váltsák az oly régóta dédelgetett álmaikat. A román értelmiségnek meg kell győznie még az erdélyi románokat, beleértve az értelmiséget is, hogy a romániai magyarság számára Magyarországról érkező jelentős könyvbehozatal magától értetődő dolog. Hiszen, kezdve történelmüktől az anatómiáig és a különböző tudományokig, mindent meg kell ismerniük. Az, hogy onnan könyvek érkeznek, még nem jelenti azt, hogy a magyarok hatalmukba kerítik Erdélyt, amint azt valakitől hallottam. De Mallarmé mondása is igaz, miszerint nincs hatásosabb bomba, mint a könyv. A könyv valóban lehet kivételesen fontos, de ezek tankönyvek. Amilyen mértékben tehát mindkét fél megszabadul az évszázadok során kialakult konfliktus-sorozat miatt beléjük ivódott komplexusoktól, akkor hozzáláthatunk gyermekeink, ifjúságunk neveléséhez, mert innen kell kiindulnunk. Úgy kell őket nevelnünk, hogy távol álljanak a leghalványabb idegengyűlölettől. A fent elmondottakról nyilatkozom, de ugyanakkor határozottan szólok a romániai magyar kisebbséggel szembeni tolerancia, illetve a Negoitescu említette, kölcsönös tisztelet ügyében. Minthogy itt Budapesten beszélgetünk, kertelés nélkül megvallom, hogy a város lenyűgözött. Ezen kívül egyszer voltam Budapesten. A történelem és

a kultúra megszámlálhatatlan nyomát látni itt, és az ember magától értetődő vágyat érez, hogy barátságot kössön azzal a néppel, amely ezt a történelmet és kultúrát létrehozta. Közöttünk nem lehet csak *fair play* vetélkedésről szó, melyben mindannyian megmutathatjuk erényeinket, és ebből nem hiányozhat a tolerancia, a nagylelkűség. Őszintén szólok, amikor azt állítom, hogy mélyen átérzem a helyzetet, és meggyőződésem szerint a közvetlen kapcsolatok oldhatják fel a közöttünk meglévő feszültségeket. Már többször elmondottam, hogy nagyon kevés azon erdélyi (habár egész Romániáról kellene beszélnünk) értelmiségiek száma, akik mélységében ismernék a magyar nyelvet, a magyar kultúrát, történelmet, civilizációt. Amikor mi, a Nagyszebeni Irodalmi Kör ifjú tagjai Kolozsvárról elköltöztünk Bukarestbe, egy idősebb régi barátunk, a nagy műveltségű Ion Chinezu¹⁶ (aki a magyar megszállás alatt Budapesten és Kolozsvárott volt diplomáciai szolgálatban) azt mondta nekünk: „Menjete vissza Kolozsvárra, ott a ti helyetek!” és hozzátette: „Ti, erdélyiek, hogyan nőhettetek fel, anélkül, hogy ismernétek a magyar nyelvet? Hogyan akartok ti kapcsolatot teremteni ezzel a lakossággal, kultúrájával, civilizációjával?” Meggyőződésem tehát, hogy meg kell találnunk magunkban azt a képességet, hogy figyeljünk a másik erényeire. Ha csak a hibákat firtatjuk, elvesztünk.

– Köszönöm a beszélgetést és remélem, hogy újra találkozunk ugyanitt, ebben a felállásban.

¹⁶ Nagyszebeni Irodalmi Kör 1943-ban alakult meg és ma is a román irodalomtörténet legmodernebb irányzatai közé sorolják. A bécsi döntést követően, az 1940-ben Nagyszebenbe átköltözött kolozsvári román egyetem hallgatói (I. Negoîtescu, Radu Stanca, Regman, Șt. Aug. Doinaș, Eugen Todoran, Victor Iancu, Radu Enescu, Eugen Todoran, Ovidiu Drimba, majd később N. Balotă, Ovidiu Cotruș, Ion. D. Sirbu) a háború kellős közepén látványosan szembefordultak az erdélyi román nacionalista gondolkodással, a század elején Nicolae Iorga által irányított Sămănătorul (Magvető) című lap szellemiségével és ennek egyre erősödő utóhatásaival. A kör tagjai 1943-ban a bukaresti Viața (Élet) című lapban nyílt levelet intéztek – mely később a Nagyszebeni Irodalmi Kör kiáltványa lett – az akkor már idős és beteg Eugen Lovinescuhoz, a modern román irodalom vezéregyéniségéhez. A lap Esztétikai Erdély címmel közölte a nagyszebeni hallgatók (I. Negoîtescu által megfogalmazott) levelét, amelyet, mint alább a levelekből kiderül, nem Lucian Blaganak, a nagyszebeni egyetem tanárának, az akkor már Európa-hírű filozófusnak és költőnek címeztek, hanem a bukaresti irodalomtörténésznek. Kiáltványukban a nagyszebeni diákok szakítani óhajtottak az állandóan fellángoló erdélyi „nacionalizmussal”, „provinciálizmussal”, „etnikai sajátossággal”. Magukat a Titu Maiorescut követő negyedik nemzedéknek tekintették és védelmezték az „esztétikum autonómiáját”, az „individualizmus és szabadság eszméjét”, élesen elhatárolódtak a román nacionalista politikától. Halála előtt pár hónappal, 1943. május 28-án a beteg Lovinescu a Viața c. lap hasábjain nyílt levélben válaszolt a nagyszebeni ifjak felhívására. Örömmel üdvözölte az erdélyi ifjak esztétikai programját, és mérhetetlen fájdalommal vallott azokról a támadásokról, amelyek Európája miatt egész életében végigkísérték. Az idős mestert a vasgárdisták szerint „mint irodalmunk más veszélyes vezetőit a falhoz kellene állítani és agyonlőni” majd így folytatta: „Íme, mire számíthattok, azon az úton, amin elindultok” néhány hónappal halála előtt. Lovinescu jóslata hamarosan beteljesedett. Ahogy a szélsőjobb nem tudta elviselni az „európaiakat”, 1947 után a szélsőbal is elbánt velük. Balotă, Sirbu, Cotruș, Doinaș és Negoîtescu politikai perek áldozata lett, börtönbüntetésekkel sújtották. A kör többi tagját eltiltották a közléstől. Először falusi általános iskolákban tanítottak, később könyvtárakban dolgoztak vagy lapot szerkesztettek. Sirbu Craiován színházi irodalmi titkár, Balotă Nagyváradon a Familia című lapnál szerkesztő. (Mindkettőjük anyanyelve a magyar). Ov. Cotruș tizenöt év börtön után került a nagyváradi laphoz. Regman hetente a tengerparti városba, Konstancába ingázott, hogy az egyetemen irodalomtörténetet tanítson. Doinaș a bukaresti Secolul XX (XX. század) című lap szerkesztője. Egyikük sem töltött be bizalmi állást. 1960-as évek közepétől jelentkeztek írásaikkal. Rövid idő alatt a román irodalom egyik legjelentősebb irányzatát képviselték. Maradandót alkottak a költészetben (R. Stanca, Șt. Aug. Doinaș), irodalomkritikában (I. Negoîtescu, C. Regman, N. Balotă, R. Enescu, Ov. Cotruș), prózában (I. D. Sirbu). Hatásuk ma is érezhető. Az erdélyi román irodalmi lapok (a kolozsvári Echinox és Tribuna, a nagyszebeni Euphorion, a nagyváradi Familia, vagy a temesvári Orizont) a Nagyszebeni Irodalmi Kör szellemiségét folytatják. Ovid. S. Crohmălniceanu – Klaus Heitman: Cercul literar de la Sibiu și influența catalitică a culturii germane (A Nagyszebeni Irodalmi Kör és a német kultúra katalitikus harása, 2000) címel jelentős monográfiát közölt.

A költőfejedlem és a balerina utolsó fellépése.

A Doinaş-házaspár emlékére

Megjelent a *Nagyvilág*-ban (2001. október)

Jó évtizede, pontosan 1990. március negyedikén, egy tavaszi délutánon sétálgattunk a budapesti várban, Ștefan Augustin Doinaş, Ion Negoitescu és jómagam. Csak később tudtam meg: „történelmi találkozóra” érkeztek Budapestre. Ők voltak azok, akik 1943-ban néhány társukkal, köztük Cornel Regmannel útjára indították a *Nagyszebeni Irodalmi Kör* elnevezésű irodalmi irányzatot, amelyet a szocreál és kiszolgálói minden eszközzel megpróbáltak elfojtani. Mindkettőjüket börtönre ítélték, Doinaşt egy évre, az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos feljelentés elmulasztása miatt, Negoitescut több évre, koholt vádak alapján. Kelet-európai írórsok. A 60-as évek második felétől hosszú hallgatás után kezdték kiadni verses-, illetve esszéköteteket. Majd a román irodalom élvonalába kerültek. Doinaş több mint egy tucat verses-, közel tíz esszé-, és tíznél is több fordításkötetet adott ki. Negoitescu 1983-ban elhagyta Romániát, ifjúkori barátja Bukarestben maradt. 1989-ben Doinaş is tiltakozott Mircea Dinescu költővel szembeni megtorlás (házi őrizet, állandó megfigyelés) miatt.

A budapesti „történelmi találkozóra” azért volt szükség, hogy megvitassák a Kör tagjainak a magatartását az 1990-es változást követően. Mára már senki sem tudja pontosan, miről vitáztak Budapesten. Annyi viszont kiszívárgott, hogy Doinaşnak az „új hatalomtól” sebtiben kapott akadémiai tagságát a Münchenben élő kritikus nem vette jó néven. De mindketten a politikában való részvétel mellett döntöttek, hiszen addig becsülettel tették a dolgukat. Negoitescu a Szabad Európa Rádió és a BBC műsoraiban szerepelt rendszeresen diktátorelles cikkeivel és kiáltványaival, barátja meg otthon állt helyt a körülményekhez képest jó osztályzattal. Évekig szenátor volt a román parlamentben. Íróként pedig Doinaş bajtársai és ellenfelei is költőfejedlemnek tartották roppant műveltsége és tehetsége jogán.

A két elegáns idős úr meghatottan sétált a budai várban, lenyűgözte őket a történelem, a művészet, a tagadhatatlan európai hangulat. „Milyen furcsa – fordult hozzám Doinaş –, bejártam szinte egész Európát, gyakran voltam Amerikában, de Budapesten talán másodszorra járok. Nem ismerjük eléggé egymás kultúráját.” Majd egy hosszú beszélgetésbe kezdtünk, amely egy bukaresti irodalmi folyóiratban jelent meg.

Majd két nap múlva indultak haza, Negoitescu Németországba, Doinaşék Bukarestbe. Mivel még volt néhány óra a vonatindulásig Doinaş és felesége, ellátogatott hozzánk. A költő felesége, a neves balett-táncosnő, Irinel Liciu magyarul társalgott velünk, hiszen Temesváron nőtt fel.

Majd néhány éve egy bukaresti könyvvásáron találkoztunk utoljára. Irinel, a törékeny asszony aggódva figyelte a beteg férj tétova lépteit. Nagyon meleg volt, szinte valószínűtlenül meleg, mint most, május 28-án, amikor mindkettőjüket hatalmas tömeg búcsúztatta a bukaresti Bellu temetőben. A férje halálát Irinel nem tudta elviselni. Önkezeléssel vetett véget életének. Ez volt utolsó közös fellépésük.

Farkas Jenő

Ion Negoițescu és a magyarok.
Levelek Budapestre magyar–román ügyben
Megjelent a *Jurnalul literar* (1996. július–augusztus)
és a *Hitel* (1997. ápr.) c. folyóiratokban

Ion Negoițescu nevét talán még a szakmabeliek sem hallották, még kevésbé a magyar olvasóközönség. Holott megérdemelné, hiszen kevés ismert román író akad, aki ilyen őszintén szólalt meg a magyarok és románok közötti kapcsolatokról, még az 1990-es évek elején. Ő az, aki kísérletet tett arra, hogy kibeszélje a románoknak a Trianon fölött érzett, számunkra tragikus következményekkel járó örömét, és egyúttal a magyarok számára össznemzeti traumát jelentő veszteséget.

Kolozsváron született 1921-ben, íróként és irodalomtörténészként vagy müncheni emigránsként mindig tisztelettel szólt és írt rólunk és történelmünkről, európai hagyományainkról. Magyar írók részéről Kántor Lajoson kívül senki nem reagált erre a gondolatkísérletre, holott mély politikai és etikai dilemmákat vet föl. Leveleiből, magyarokról szóló hosszabb eszmefuttatásából is kitűnik, hogy nem egyszerű, a végletekig elcsépett, kiüresedett jelentésű hídépítésről beszél. Negoițescu felmenői közül többen tevékenyen részt vettek az erdélyi román nacionalista mozgalmakban, de otthon nem kapott magyarellenés nevelést.

Ion Negoițescu nevéhez fűződik a *Nagyszebeni Irodalmi Kör* (1943) létrehozása, amely a román irodalomtörténet legmodernebb irányzatai közé tartozik. Az 1940-es második bécsi döntés után, Negoițescu menekült/átköltözött kolozsvári román egyetem hallgatói (Ion Negoițescu, Radu Stanca, Cornel Regman, Ștefan Augustin Doinaș, Eugen Todoran, Victor Iancu, Radu Enescu, Eugen Todoran, Ovidiu Drimba, majd később Nicolae Balotă, Ovidiu Cotruș, Ion. D. Sîrbu) a háború kellős közepén látványosan szembefordultak az erdélyi román nacionalista gondolkodással, a század elején, Nicolae Iorga által irányított *Sămănătorul* című lap szellemiségével és ennek egyre erősödő utóhatásaival. A kör tagjai 1943-ban, a bukaresti *Viața* című, Liviu Rebreanu vezette lapban, nyílt levélben fordultak a Bukarestben élő, idős és beteg Eugen Lovinescuhoz, a modern román irodalom vezéregyéniségéhez.

A levelet, amelyet később a *Nagyszebeni Irodalmi Kör* kiáltványaként emlegettek *Esztétikai Erdély* (*Ardealul estetic*) címmel jelent meg. A diákok nem mentoruknak, Lucian Blaganak, a nagyszebeni egyetem professzorának, az akkor már Európa-szerte ismert filozófusnak és költőnek címezték levelüket, hanem a bukaresti irodalomtörténésznek. Kiáltványukban a nagyszebeni diákok szakítani óhajtottak az állandóan fellángoló erdélyi „nacionalizmussal”, „provincializmussal”, „etnikai sajátossággal”. Magukat a Titu Maiorescu utáni negyedik nemzedéknek tekintették. Céljuk az volt, hogy védelmezzék az „esztétikum autonómiáját”, az „individualizmus és szabadság eszméjét”, élesen elhatárolódva a román nacionalista politikától. Tették mindezt, rendkívül bátran, a háború kellős közepén.

Halála előtt pár hónappal, 1943. május 28-án, a beteg Lovinescu az említett lap hasábjain nyílt levélben válaszolt a nagyszebeni diákok felhívására. Örömmel üdvözölte az erdélyi ifjak esztétikai programját és mérhetetlen fájdalommal vallott a honfitársaitól kapott támadásokról, amelyek, európaisága miatt egész életében végigkísérték. Egyik ifjú kritikusa szerint, mint írja, őt, Lovinescut „mint irodalmunk más veszélyes vezetőit falhoz kellene állítani és agyonlőni... Íme, mire számíhattok, azon az úton, amin elindultok”.

Lovinescu jóslata hamarosan beteljesedett. Ahogy a szélsőjobb nem tudta elviselni az „európaiakat”, 1947 után, a szélsőbal is elbánt velük. Balotă, Sîrbu, Cotruș, Doinaș és Negoițescu politikai perek áldozata lett, börtönbüntetésekkel sújtották. A kör többi tagját eltiltották a közléstől. Először falusi általános iskolákban tanítottak, később könyvtárakban dolgoztak vagy lapot szerkesztettek. Sîrbu Craiován színházi irodalmi titkárrá, Balotă Nagyváradon a *Familia* című lapnál szerkesztő. (Mindketten kiválóan beszélték nyelvünket). Ovidiu Cotruș tizenöt év börtön után került ugyanahhoz a laphoz. Regman a tengerparti városba, Konstancába ingázott hetente, hogy irodalomtörténetet adjon elő az ottani egyetemen. Doinaș a bukaresti *Secolul XX* című lap szerkesztője. Egyikük sem töltött be bizalmi állást. Későn, csak 1965-től publikálják tanulmányaikat, verseiket, könyveiket. A csoport, rövid idő alatt, a román irodalom egyik legjelentősebb irányzatává nőtte ki magát. Ma-

radandót alkottak a költészetben (R. Stanca, Ștefan Aug. Doinaș), irodalomkritikában (I. Negoșescu, C. Regman, N. Balotă, R. Enescu, Ovidiu Cotruș), prózában (I. D. Sîrbu). Hatásuk ma is érezhető. Az erdélyi román irodalmi lapok (a kolozsvári *Echinox* és *Tribuna*, a nagyszebeni *Euphorion*, a nagyváradi *Familia*, vagy a temesvári *Orizont*) a Nagyszebeni Irodalmi Kör szellemiségét folytatják.

Ion Negoșescuval 1970-es években ismerkedtem meg Bukarestben. Francia szakos egyetemi hallgatóként gyakran megfordultam Cornel Regman lakásán, mivel felesége révén rokonságban álltam vele. Legtöbbször az Írószövetség vendéglőjében találkoztunk, számos neves íróval együtt. Negoșescu személyiségét, a dandyt, ellenzékiességét, a rendszerrel szembeszegülő politikai állásfoglalásait akkoriban valamiféle nimbusz övezte. A frissen alakult egyetemi klubokban szerepelt. Eminescuról írott monográfiája (*Poezia lui Eminescu*, 1968) a bölcsészhallgatók kézikönyve volt, irodalmi levelezése, a színész-költő Radu Stancával, ritka szellemi élménynek számított. *Homo esteticus*-ként tartották számon, írt hermetikus verseket és fordított német költőkből. Góngorát és Hölderlint tartotta a legnagyobbaknak. „Dekadens prózáját” is jól ismerte az egyetemi ifjúság. 1968-tól tudatosan készült a román irodalomtörténet megírására. Az *Aladin lámpása* (1971) című esszéketetét visszavonták a könyvüzletekből és bezúzták. 1977-ben, a román írók közül egyes-egyedül (ezt a tényt senki sem vallja be szívesen!) Negoșescu csatlakozott Paul Goma 1977-es ellenállási kezdeményezéséhez, aki nyílt levélben fordult Pavel Kohouthoz és csatlakozott a Charta-1977 mozgalomhoz. A Szabad Európa Rádión keresztül „Nyílt levél Paul Gomának” című írásában elítélte a román politikai és kulturális elnyomást. Letartóztatták és homoszexualitás vádjával pert indítottak ellene, majd arra kötelezték, hogy a bukaresti *România literară* című irodalmi hetilap hasábjain megjelentesse *A hazafiságról* című írását, és elítélje a „Romániát lejárató külföldi sajtót”, amely román írók műveit használja fel az ország lejáratására. Paul Goma, a bukaresti 22 c. folyóirat 1993/13. számában így idézi vissza az eseményeket: „Negoșescu 1977 márciusi levele a román értelmiségiek arcán elcsattant pofon volt, azoknak az íróknak az arcán, akik gerinctelen, erkölcstelen és öntudat nélküli árvák, akik mérhetetlenül önző és undorító módon behódoltak.”

Negoșescu több alkalommal öngyilkosságot kísérelt meg, de barátai, Ion Vianu orvos, a neves esztéta, Tudor Vianu fia, mentették meg az életét. A mára már oly hangos demokratikus írónemzedékek, főként az ötvenesek – „nemzetiségre való tekintet nélkül” – mélyen hallgatnak ezekről az évekről! Még romániai tartózkodása alatt Negoșescu híressé vált interjúkat adott külföldi lapoknak, a *Die Welt*nek és a *Journal de Genève*-nek, élesen bírálva az akkori román politikai viszonyokat.

1980-ban elhagyta Romániát, tanított német egyetemeken, majd Münchenben telepedett le. A román kultúra szégyenfoltja, hogy Negoșescu egyike volt München város szegényeinek. Egy lakótelepi lakásban élt, ünnepekkor a város polgármesterétől ajándékot vehetett át. Óriási könyvtára volt, irodalmi lapokat szerkesztett. A müncheni *Dialog* (1990) című román irodalmi folyóiratban jelentette meg *Eminescu magyarul* című tanulmányomat, melyet már 1989 elején elküldtem neki. Többször találkoztunk Budapesten, mert a német hatóságok nem garantálták személyi biztonságát Romániában. (Itt jegyzem meg, hogy akkoriban és most is, egy szerencsétlen paranoiás örült azt állította rólam, hogy ügynök/besúgó voltam és vagyok!).

Negoșescu aktívan részt vett a román diktátor elleni politikai kampányban, állandóan szerepelt a BBC és a Szabad Európa Rádió román adásaiban. Több ízben járt Budapesten. Felkérésemre írt cikket a *Világirodalmi Lexikon*ba is. Legutóbb 1990-ben látogatott el Budapestre és akkor találkozott legjobb barátjával, Ștefan Augustin Doinaș-sal, a neves költővel, aki akkor járt először néhány napos látogatáson Budapesten. Furcsa, mondtotta a román költő, hogy a fél világot bejártam és éppen ezt a várost nem ismerem, holott bánsági felmenői a monarchia alattvalói voltak. Vagy talán éppen ezért!? Hármunk, közel egyórás beszélgetése a magyar rádió irodalmi műsorában hangzott el. A beszélgetés román nyelvű szövegét a bukaresti *Jurnalul literar* című folyóirat közölte 1997-ben, magyarul a *XIII+I párbeszéd a magyar–román kapcsolatokról* című könyvemben látott napvilágot, majd 2014-ben a *Cvadratura cercului* című, Bukarestben kiadott interjúkötetemben.

Az emigrációban írt és 1991-ben megjelent *Román irodalomtörténet I. kötet. (1800–1945)* című munkája egyedülálló teljesítmény. Habár számos kritika érte (főként Eminescu nacionalizmusát elemző tanulmánya, túlzott „esztétizmusa” miatt), a mai román irodalomtörténet egyik legjelentősebb alkotásaként tartják számon. 1993-ban Münchenben hunyt el. *Kortárs írók* c. kötete 1994-ben látott napvilágot kolozsvári Dacia Kiadónál. Ugyanabban az évben adták ki befejezetlen önéletrajzi írását, melynek számos magyar, a levelekben is említett, vonatkozása van.

Budapesti sétáinkon szomorúan mesélt irodalomtörténetének romániai visszhangjáról, igaztalan vádakról, rágalmazásokról és támadásokról. Leveleiből is kiderül, hogy magyar egyetemeken szeretett volna előadássorozatot tartani közép-kelet-európai kérdésekről, a román–magyar megbékélésről.

1988-tól többé-kevésbé rendszeresen leveleztünk 1993-ban bekövetkezett haláláig. Az említett *Jurnalul literar* 1996. július–augusztusi száma közölte először ezeket a leveleket. Később 2014-ben a *Cvadratura cercului*-ban is napvilágot láttak. Az ELTE Román Tanszékének könyvtárában két-három hónaponként, egy-egy ünnepi eseményen megjelentek a román nagykövetség képviselői is, akik élénken vizslatták a könyvtár állományát, de nem gyarapítás céljából, hanem, hogy kiszúrják a nyugatra menekült román írók műveit. A látogatás előtt, az akkori román lektor elkérte a könyvtár kulcsait, és nagy szakértelemmel kiemelte Negoïtescu, Doinaș (éppen tiltás alatt), Paul Goma, Dumitru Țepeneag és mások műveit, majd később visszaadta, mi meg visszahelyeztük azokat a hatalmas üveges könyvszekrényekbe.

München, 1989. január 5.

Kedves Jenő!

Az újévet Bonnban töltöttem, közel a DAAD-hoz¹⁷, úgyhogy közvetlen forrásból számolhatok be, arról amit érdekedben tettem. Megtudtam, hogy az ösztöndíjra vonatkozóan föl kell vened a kapcsolatot két hölgygel, a neveket mellékelten küldöm.

Kérlek, értesíts, hogy mire jutottál ebben az ügyben. Magyarországon szigorúan így kell eljárni, Romániában más a helyzet. Minden ország a maga sajátosságaival!

Boldog újévet és természetesen sok sikert!

Nego

u.i. küldd el a fényképeket Zorinának¹⁸, én nem küldhetem el innen¹⁹

München, 1989. március 21.

Kedves Jenő!

Köszönöm a fénymásolatot²⁰, igazán megörültem neki. Mindig is szerettem a magyarokat, és amikor még odahaza tartózkodtam, sajnálattal vettem tudomásul, hogy a magyar írók részéről nem tapasztaltam semmiféle szimpátiát személyem iránt, habár a szabadságot védelmező állásfoglalásaim (emiatt a sztálinisták állandó üldözésének voltam kitéve) közelebb hozhattak volna bennünket. Szóban mindig is bátran állítottam, hogy a romániai magyarokat jobban elnyomják, mint a románokat, és őszintén fölháborítottak a hatóságok elnemzetietlenítő intézkedései. A budapesti lexikon értékelése megtisztelő számomra. Nem hiszem, hogy valaha is Romániába látogatok (semmiféle vágyat nem érzek, talán csak Kolozsvárra, szüleim sírjához mennék el), viszont Magyarország az a kelet-európai ország, ahová legszívesebben ellátogatnék. Mindig is azt vallottam: a románoknak a legnagyobb hasznát a magyarokkal való igazi barátság jelentené, mert a magyarok európaibbak, a nyugati mentalitás jobban áthatotta őket.

A románoknak soha nem szabadna elfelejteniük, hogy a magyarok milyen nagyarányú és döntő szerepet játszottak az erdélyi civilizáció fejlődésében. Nemcsak a magyarok iránti barátságról van szó tehát, hanem az irántuk tanúsított tiszteletéről is. Ahogy megkapom a német állampolgárságot, ellátogatok Magyarországra,

¹⁷ DAAD Német Felsőoktatási Csereszolgálat.

¹⁸ Bukarestben élő irodalomkritikus, Cornel Regman felesége.

¹⁹ A román rendszert elítélő magatartása miatt Negoïtescu leveleit nem kézbesítették Romániában.

²⁰ 1984-ben a Világirodalmi Lexikon 9. kötetében jelent meg Zirkuli Péter cikke az íróról, akkor, amikor Romániában nevét sem volt szabad kiejteni.

ahol előadásokat szeretnék tartani erről a kérdésről. Természetesen örülnék, ha December 1-ről szóló írásom²¹ ismertté válna Magyarországon (a románok a rádióból szereztek róla tudomást).

Íme, a kért adatok²²: 1980 óta élek Nyugat-Németországban, 1984 óta Münchenben. 1981–1983 között a Münsteri Egyetem román irodalom tanára (Gastprofessor) voltam.

1983-tól mostanáig heti két alkalommal a BBC (román adásában) irodalmi műsort állítok össze. 1986–87-ben a *Curentul literar* című lapot vezettem. 1988-tól a *Dialog* (irodalmi füzetek) című lapot irányítom.

A darmstadti Wissenschaftliche Buchgesellschaft kiadónál jelenik meg *Román irodalomtörténetem*.²³
Ölellek

Nego

München, 1989. április 1.

Kedves Jenő!

Ma kaptam kézhez levlapodat és mindjárt válaszolok, mert holnap reggel indulok Izraelbe, onnan április 16-án jövök vissza. Köszönöm, hogy lefordítottad a cikkemet, és türelmetlenül várom, hogy megjelenjen Magyarországon, ahol, a *Világirodalmi Lexikon* jóvoltából oly kitűnő fogadtatásban volt részem. El tudom képzelni, hogy a jelentős európai szabadságjogok révén, amelyeket ti feltartóztathatatlan erővel és gyorsasággal vívtok ki magatoknak, Magyarországon valódi, ezúttal vér nélküli forradalom mámorában éltek. Szerencsétlen Románia még valahol Ázsia és Afrika... között vesztegel. Ami Magyarországon történik, az a magyarok mély-séges európai hagyományaival magyarázható, pontosan ez az, ami hiányzik a románoknál. Magyarország már nem kommunista rendőrállam, így azt hiszem, hogy ellátogathatok Budapestre. Ezen a nyáron vagy ősszel lehet, hogy elszaladunk egyik barátom kocsijával, ő gyakran jár arra. A németországi törvény nem tiltja, hogy Magyarországra utazzak, de ott-tartózkodásom alatt (a kommunista országokban) nem garantálja biztonságomat. Ebben csak *A román irodalomtörténetével* kapcsolatos munka akadályoz, mert jövő ilyenkorra nyomdába szeretném adni az eredeti román változatot. Német fordítása nemrég elkezdődött. Vajon elküldtem neked az Amerikában megjelenő *Agorát*²⁴, (amelyet Dorin Tudoran szerkeszt)? Eddig három számot adtak ki. A *Dialog* 3. száma májusban jelenik meg és elküldöm neked.

Szeretettel

Nego

u. i. De te mikor jössz Münchenbe?

²¹ Az írás először a müncheni *Dialog* 1988 nov.–dec. számában jelent meg *Az 1918-as egyesülés mai szemmel*. (magyarul a *Hítel* 1989/14. számában, saját fordításomban), majd politikai cikkeiből összeállított *A dolog ismeretében* (1990) című román nyelvű kötetben, amelyet a következőképp dedikált: „Jenőnek örömmel, mert megajándékozhatom első könyvemmel miután egy évtizeden keresztül hiányoztam a román könyvüzletekből. Nego, München 1991. március”.

²² Az adatokat a Világirodalom Lexikon kiegészítő kötetéhez kértem.

²³ Román nyelven, 1991-ben jelent meg a bukaresti Minerva Kiadónál.

²⁴ Az *Agora* 1987 és 1991 között, Philadelphiában megjelenő román „alternatív kulturális folyóirat”. Főszerkesztője Dorin Tudoran, szerkesztői: Paul Goma, Michael Radu és Vladimir Tismăneanu. A szerkesztő bizottság tagjai: Alain Besançon, Eugene Ionesco, Fejtő Ferenc, Ion Negoitescu, Szőcs Géza, majd a második számtól Tamás Gáspár Miklós. Az első szám vezércikkét Ionesco jegyezte, paradox módon, francia nyelven: *Écrivez en roumain!* (Írjatok románul!) A román emigráció talán legjelentősebb irodalmi és politikai folyóiratának tekinthetjük. A folyóirat szerzői között említjük Jean-Francois Revel, Leszek Kolakowski, Václav Havel, Milovan Djilas nevét. Több magyar vonatkozású tanulmány és cikk jelent meg a folyóiratban Fejtő Ferenc, Szőcs Géza, Csordás Gábor, Haraszti Miklós tollából. A folyóiratot nyugati román ismerősöktől vagy Párizsból idelátogató franciáktól (Claude Karnoouh) kaptuk meg. 1988-tól az *Agora* számait rendszeresen bemutattam a budapesti román szakos hallgatóknak.

München, 1989. július 19.

Kedves Jenő!

Megkaptam a *Hitel*-t, köszönöm. Sajnos nem igen találni érdekes könyvet román nyelven. De elküldöm neked Paul Goma legújabb regényét²⁵, amelyet a *Dialog* mellékleteként közöltünk. Durandin-Tomescu könyve²⁶ felületes, sőt pontatlan, legfőképp merőben hiányos. Nyáron franciául megjelenik egy könyv Ionesco-ról, mint román író²⁷ – elküldöm neked.

Ștefăniță²⁸ elutazott Brazíliába.

A legjobbakat

Nego

München, 1989. október 14.

Kedves Jenő!

Az utóbbi időben különféle anyagokat küldtem neked, remélem, megkaptad azokat: verseket (Eminescu), *Journal de Genève* c. lapot, Goma regényét, legutóbb pedig a *Dialog* (irodalmi melléklet 4. számát) és a *Dialog* (politikai számát) amelyben megjelent a Solacoluval folytatott beszélgetésem időszerű román kérdésekről, va-

²⁵ Paul Goma (1935–, Vatici, Besszarábia). 1956-ban diáktársainak fölolvasta regényének egyik részletét, amelyben a hős visszaadta KISZ-könyvét, mert így tiltakozott a magyar 56-os forradalom eltiprása ellen. 1956 novemberében letartóztatták, két éves börtönbüntetése letöltése után a Baraganon kijelölt kényszerlakhelyen élt 1963-ig. 1966-ban jelent meg első írása, 1968-ban első kötete, majd 1971-ben Németországban és Franciaországban az *Ostinato* c. regénye. Ezt követően több regénye (*Die Tür*, *Dans le cercle*, *Garde inverse*, *Chasse-croisé*, *Les chiens de mort*) látott napvilágot nyugaton. 1990 után Romániában minden regényét kiadták. Ellenzéki tevékenysége azzal kezdődött, hogy 1973-ban nyílt levélben fordult Heinrich Böllhöz, amelyben felsorolta a román írók számára szigorúan tiltott témákat. Csatlakozott a Charta '77 mozgalomhoz. Ezt követően letartóztatták, de nemzetközi összefogás eredményeként sikerült kijutnia Párizsba, ahol azóta is él. Az összes romániai író közül egyetlen jelentős személyiség Ion Negoițescu volt, aki nyíltan csatlakozott Goma 1977-es ellenállási mozgalomához. A levélben említett könyv *Din Calidor. O copilărie basarabeană* (A tornácból. Egy besszarábiai gyermekkor, 1983-ban írta) c. regény, amelyet 1987-ben a párizsi Albin Michel kiadó jelentett meg Alain Paruit fordításában. A román változatból részletek jelentek meg az *Agora* c. lapban. A regényt a *Dialog* 1989. január 1. száma közölte.

²⁶ Catherine Durandin és Despina Tomescu *La Roumanie de Ceaușescu* (Ceaușescu Romániája) c. 1988-ban megjelent könyvéről van szó. C. Durandin a párizsi egyetem román tanszékének vezetője, jeles kelet-európai szakértő, több alkalommal járt Magyarországon és tartott előadásokat. 1988 után számos tanulmányt és négy jelentős könyvet adott ki a magyar–román konfliktus, illetve a románok történetéről: *A propos du conflit roumano-hongrois* – A román–magyar konfliktusról (tan.) Temps Modernes, 1990, 522. sz.; *Le système Ceaușescu. Utopie totalitaire et nationalisme insulaire* – Ceaușescu-rendszer. Totalitárius utópia és szigetnacionalizmus, (tan.) Revue XXème siècle, 1990; 1994-ben ő szerkesztette a *L'engagement des intellectuels à l'est. Mémoires et analyses de Roumanie et de Hongrie* – Az értelmiségiek elkötelezettsége Keleten. Romániai és magyarországi tanulmányok és elemzések, 1994; Könyvei: *Révolution à la française ou à la russe?* – Forradalom francia vagy orosz módra?, 1989; *Nicolae Ceaușescu. Vérité et mensonges d'un roi communiste* – N. C. Egy kommunista király igazságai és hazugságai, 1990; *Histoire de la nation roumaine* – A román nemzet története, 1994; *La France contre l'Amérique* – Franciaország Amerika ellen, 1994; és *Histoire des Roumains* – A románok története, 1995, (erről l. Farkas J.: A magyar–román kérdésről francia szemmel, ÉS, 1996/33. sz., ugyanez román nyelven a nagyváradi *Familia* 1996/10. számában) Egyéb munkái: *Une Mort roumaine*, 1988; *Histoire de la nation roumaine*, 1994; *La France contre l'Amérique*, 1994; *Bucarest, mémoires et promenades*, 2000; *Nixon: Le président maudit* (Enigmes & polémiques), 2001; *Roumanie, un piège?* 2001; *La Dynastie des Bush*, 2003; *Perspectives roumaines: Du postcommunisme à l'intégration européenne*, (Magda Cârneci-el együtt, 2004; *Les États-Unis, grande puissance Since 1989* (East European Monograph) Zoe Petrevel együtt, 2008; *La mort des Ceaușescu : La vérité sur un coup d'Etat communiste*, 2009 Douce France, 2012; *Le déclin de l'armée française*, 2013; *La guerre froide: « Que sais-je ? »* n° 4042, 2016; *Les États-Unis, grande puissance européenne*, 2004; *Le vieil homme, Staline et la soprano: Récit*, 2018 (regény).

²⁷ Gelu Ionescu egy 1973-ban írt és Romániában is csak 1991-ben kiadott *Anatomia unei negații* – Egy tagadás anatómiája c. könyvéről van szó. Köztudomású, hogy Eugene Ionesco darabjait 1971 és 1990 között nem adták elő román színpadokon. Ez az oka az említett könyv késői kiadásának is.

²⁸ Ștefăniță – C. Regman fia, aki 1983-ban hagyta el Romániát és Párizsban él.

lamint egy levelemet a román–magyar kérdéssel kapcsolatban.²⁹ Ez utóbbi, remélem, érdekel téged is és másokat is, habár belső ügyeitek a legfontosabbak.

Öllelek

Nego

Nyílt Levél Dinu Zamfirescunak, a *Budapesti Kiáltvány a román–magyar egyetértésről* című dokumentum aláírójának.

Tisztelt Zamfirescu úr!

Régi tisztelője vagyok a magyar nép történelmi és kulturális értékeinek, és mindig is vágytam a románok és magyarok közötti valódi és tartós barátságra, mind nemzetközi szinten, országaink közötti kapcsolatokban, mind nemzeti szinten, vagyis a magyarok jelentős erdélyi jelenlétével kapcsolatos kérdésekben. Született erdélyiként és felmenőim révén, magyarok között éltem, voltak és vannak magyar barátaim, akik körében mindig otthonosan éreztem magam. Hálás vagyok nekik, azért, hogy segítettek e tehetséges és figyelemreméltó nép jobb megismerésében, melynek történelme szorosan kapcsolódik a román történelemhez. Örülök, hogy a jelenlegi, európai civilizáció és kultúra szempontjából oly ígéretes Magyarországon törekvéseim, részint nyilvános elismerésben részesültek. A Világirodalmi Lexikon (Budapest, 1984) kiemeli nézeteim erdélyi vonásait is, és nagyon pontosan meghatározza irodalmi munkásságomat.* Örömmel tölt el az a tény is, hogy Nyugatra távozásom utáni tevékenységemről beszámolt a magyar sajtó, és jelenleg az Erdélyről szóló írásaimat lefordítják és kiadják Budapesten, főképpen akkor, amikor Romániában nevemet ki sem szabad ejteni.*

Minden olyan kezdeményezés, amelyet napjainkban a román–magyar egyetértés és barátság érdekében jön létre, számíthat teljes egyetértésemre és odaadó támogatásomra. Véleményem szerint egy ehhez hasonló barátság és egyetértés számunkra, románok számára előnyös. Magyaroknak nincs más választásuk: meg kell egyezniük a románokkal, mert a sors úgy hozta, hogy Romániában kisebbségként élnek. Nekünk viszont, az erdélyi magyarok és a Magyarországon élő közösségük révén esélyünk van arra, hogy szoros kapcsolatban éljünk együtt egy hagyományokban gazdag és tagadhatatlan európai elhivatottságú néppel. A velünk együtt élő magyarokkal együtt mi is európaiabbak vagyunk. Ápoljuk kapcsolatainkat velük, biztosítsuk őket teljes barátságunk felől! Harcoljunk azért, hogy elismerjék a civilizált világra jellemző, őket megillető jogokat, mely világ civilizációjáért folytatott küzdelmet, nap mint nap, ők példászerű odadással megvívják.

Gratulálok az Ön, illetve román és magyar barátai közös kezdeményezéséhez. Engedje meg, hogy elmondjam Önnek benyomásomat, vagyis azt, hogy kissé elsiették ezt a kezdeményezést: talán jobb lett volna, ha kéri az erdélyiek véleményét is, akiket ugyanazok az érzelmek vezérel.

Nagyrabecsülésem jeléül I. Negoîtescu **München, 1989. augusztus 19.**

Megjelent I. Negoîtescu *În cunoştinţă de cauză* (A dolog ismeretében) 1990-ben c. kötetben

²⁹ Negoîtescu 1989. augusztus 19-én írt leveléről van szó: „Levél Dinu Zamfirescunak (a budapesti *Kiáltvány a román–magyar egyetértésről* c. dokumentum aláírójához).

Kedves Jenő!

Az Irodalmi Körrel következő a helyzet: többen közülünk (R. Stanca³⁰, Doinaş³¹, Balotă³², jómagam és mások) nem azért iratkoztunk be a filozófia szakra, mert különösebb filozófiai elhivatottságot éreztünk volna, hanem csakis Blaga^{****} rendkívüli hírneve (varázsa!) miatt. Mindannyian megtanultuk tőle, hogy miként bővítjük esztétikai látókörünket élő filozófiai műveltség által. Ilyen értelemben, nagy hatása volt – de *könyvei*, révén és nem professzori jelenlétével. Egyikünk sem lett filozófiájának követője. Mint nagy költőt is csodáltuk, de egyikünk sem lett blaga-i költővé. Furcsa dolog! Talán azért mert túl függetlenek voltunk. Habár csak nekem volt hosszabb kapcsolatom Lovinescuval, irodalmi szempontból ő volt a mi igazi mesterünk. Irodalmi Körünk csak azután kezdett működni, miután a jól ismert kiáltványt elküldtük Lovinescunak. Ezen az Irodalmi Körön Blaga gyakran részt vett, de csak *meghívottként*.

Valójában együtt szerencsésnek bizonyult e két befolyás.

Szeretettel

Nego

³⁰ Radu Stanca (1920–1962) költő, színész és rendező. Filozófiát tanult. Drámáit és verseit csak halála után adták ki, (1966-ban *Versek* és 1985-ben *Színművek*). Doinaşsal együtt a ballada megújításának legfőbb képviselője. „Legismertebb lírai alkotásai, balladái egyaránt tanúskodnak a paródiára való hajlamáról, az O. Wilde elbeszéléseire emlékeztető elmésségéről. A halál gondolatának valóságos megszállottja volt. Felfokozott érzékisége valóságos orgiákat álmodtatott vele (‘Orléans-i Johanna sirámai a máglyán’)..” – írta róla Negoïtescu. Kettejük közel két évtizedre terjedő levelezését az 1978-ban adta ki Negoïtescu (*Levélregény*). Ezen kívül még három gyűjteményes kötetét adták ki.

³¹ Stefan Augustin Doinaş (1922–) költő, esszéíró és műfordító. Alapító tagja az Irodalmi Körnek Az 1956-os forradalom utáni romániai tisztogatási hullámban, 1957-ben őt letartóztatják és egy évre elítélték. Első verse 1939-ben jelent meg, 1947-ben kéziratos verskötetét díjazták. Akárcsak Arghezi ő is negyvenöt évesen jelentette meg első verseskötetét. Majd tucatnyi verses-, öt esszé- és közel tíz fordításkötete jelent meg. Több évtizeden keresztül dolgozott a Faust-fordításon. A mester, Lucian Blaga „elég szabadon” értelmezte Goethe verssorait. Negoïtescu szerint ő a kortárs román költészet legmodernebb költője. 1989-ben több társával együtt tiltakozott Mircea Dinescu ellen indított politikai kampány és megtorlás ellen. 1990-től a Román Akadémia tagja, az Írószövetség tiszteletbeli elnöke, a Polgári Szövetség Párt képviselője a Parlamentben. 1990-ben Budapesten járt és itt találkozott Negoïtescuval. Ezt a találkózást történelminek vélik, mert Münchenben élő barát, a nagyszombeni Irodalmi Kör hagyományaihoz híven ellenezte az író politikai szerepvállalását, ami később megtörtént. Kapcsolatuk ezután elhidegült.

³² Nicolae Balotă (1925–2014) Anyanyelve magyar. Gyermekkorától olvassa a magyar irodalmat. Miután elvégezte az egyetemet 1948-ban letartóztatták és kétévi börtönbüntetést szabtak rá. Szabadulása után a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet munkatársa. 1956-ban ismét letartóztatták és hét évre ítélték. Itt ismerkedett meg Nicolae Steinhardt-tal (1912–1989), aki a börtönben vette fel a görög-keleti vallást. Közös fogságuk alatt Balotă tanította meg Steinhardttnak a görög-katolikus egyházi liturgiát. A *Jurnalul fericii* (‘Boldogságom naplója’, 1991, az Unesco kiadásában megjelent fordítás címe: *Journal de la félicité*, 1995) c. könyvében megemlékezik róla. Balotă 1965-től a nagyváradi *Familia* c. lap szerkesztője. 1970-től mintegy húsz irodalomtörténeti és -elméleti könyvet adott ki. 1979-ben hagyta el Romániát. Először német egyetemeken tanított, majd politikai menekültként Párizs mellett telepedett le és a Tours-i Egyetem tanára. 1971-ben Zirkuli Péter fordításában Budapesten jelent meg Az abszurd irodalom c. esszéje A bukaresti Kriterion 1981-ben románul adta ki a *Romániai magyar írók* c. kötetét, amelyet méltatlanul elhallgatott nemcsak a román, de a magyar irodalomkritika is. 1990 után több valláselméleti kötetét látott napvilágot. A közelmúltban a román–magyar közeledés „szükséges voltáról” beszélt: „A német kultúra jelenléte Erdélyben már csak a fennmaradt épületekre korlátozódik. A németek kivándorlását súlyos veszteségként értük meg. De az új helyzetben – hogy az ellensúlyozás fogalmát említsem – még jobban felértékelődött az erdélyi románság és magyarság közötti egyetértés távlatára és szükséges volta. Most, hogy már csupán mi, románok és magyarok maradtunk, sokkal nagyobb a felelősségünk, mert vigyáznunk kell arra, hogy egyik kultúra se kerüljön monopol helyzetbe, egyikük se ignorálja a másikat. Erdély sorsa szorosan kötődik e két nemzet, e két kultúra kapcsolatához” (l. Farkas J.: *Nicolae Balotă erdélyisége, Magyar Nemzet*, 1997. január 4.).

München 1989. december 14.

Kedves Jenő!

Ma kaptam meg az *Eminescuról*³³ írott cikket és a *Dialog* következő számában szeretném megjelentetni (habár késő, a lapszámot ugyanis már lezártuk, de lehet, hogy még sikerül betenni a lapba). Kérlek, írd meg gyorsan, hogy a cikked első közlés vagy sem.

Köszönöm!

Nego

München, 1990. szeptember 13.

Kedves Jenő!

Kérlek, jelentesd meg Doina-sal és a velem készített beszélgetést, ne csinálj belőle különösebb gondot. Ami engem illet, ezen kívül még három fontos beszélgetést folytattam a magyarok iránti, döntően barátságos hangnemben, amelyből talán az is kiolvasható, hogy nagyobbra tartom őket, mint a románokat (ami igaz is): az egyik talán meg is jelent a marosvásárhelyi *Vatrán*ban (semmi köze nincs a „*Vatra românească*”-féle aljas ügyszökhöz³⁴, a másik kettő hamarosan Bukarestben lát majd napvilágot. Ahogy megkapom a lapokat, elküldöm a fénymásolatot.

Az *Eminescuról* szóló cikked senkit sem sértett (hidd el, hogy több értelmes román van, mint ahogy gondoltam). Ha Bukarestbe látogatsz, megadhatom neked néhány érdekes ember címét.

Ölellek

Nego

München, 1991. május 20.

Kedves Jenő!

Szívemből sajnálom, hogy nem tudok Budapestre utazni: régebben az utat és a szállodát a jóságos Țuțu fizette, aki – miként te is tudod – Bukarestbe költözött. Én túlságosan szegény vagyok, ahhoz hogy utazhassak. Kényelmes lakásom van, nem halok éhen: ez minden. Hallom, hogy odahaza a magyar lapok, érveik alátámasztására rám hivatkoznak saját ügyeik védelmében. Hamarosan küldöm a *Dialog* irodalmi mellékletének legújabb számát, amelyben két nagyon fontos anyagom jelenik meg (az idén folytatott két beszélgetésem, és nem tudom, hogy közölték-e Romániában). Leveleket kapok hazulról, amelyekben fölháborodott polgárok próbálnak „meggyőzni”, hogy mi a helyzet a magyarokkal...

³³ A tanulmány címe: *Eminescu în limba maghiară* (Eminescu magyarul) és a *Dialog* 1990 májusi számában jelent meg.

³⁴ A bukaresti 22 c. folyóirat 1990 október 11-i számában megjelent interjúban a szerző így vélekedett erről a szervezetről: „Ez nemcsak kivételesen gyanús szervezet, hanem teljességgel abszurd akkor, amikor a többséget óhajtja védelmezni a kisebbséggel szemben, amely békésen követeli jogait, és akkor, amikor a demokratikus Romániának az a feladata, hogy tiszteletben tartsa és biztosítsa kisebbségek jogait. Ez a szervezet Ceausescu-féle diverzáns gyülekezet, mely veszélyt jelent a társadalmi egyensúlyra nézve. Addig, amíg Erdély és az ország határait senki nem veszélyezteti, a magyar kérdés előtérbe helyezése erkölcstelen, hazafiatlan és sérti Románia érdekeit. Legjobb esetben felelőtlen elképzelésnek tartom. A gyűlölet szítani és táplálni aljas módszer. Nekünk, többségi románoknak azon kell munkálkodnunk, hogy a magyarok jól érezzék magukat, s velünk együtt otthonra találjanak itt, ebben a közös hazában, őseink földjén, mely egyúttal az ő őseik földje is (manapság az elsőbbség kérdése mindenfajta gyakorlati értéket nélkülöz). Erdélyt éppen úgy magukénak mondhatják, mint mi, az egyetlen különbség az számbeli. El kell ismernünk szerepüket Erdély történetének és civilizációjának alakulásában. Értékelnünk kell barátságukat, tekintsük őket hídnak a szomszédos Magyarországgal, s ezzel Közép-Európa felé, amelyhez ők szorosabban kötődnek”.

Rövid időn belül megkapod az *Irodalomtörténetet*, amit már kinyomtattak, de a *Minerva* kiadó még nem terjeszti. A német nyelvű változat csak őszre várható.

Szeretettel

Nego

1990-től az írónak több beszélgetése jelent meg a román sajtóban. A bukaresti *România literară* című irodalmi hetilapban közölt egy beszélgetést I. Negoïtescuval, amelyből az alábbi rész kimaradt, amely 1991. augusztus 24-én a Szabad Európa Rádió adásában hangzott el. Szeptemberben elküldte nekem (a kísérő levél sajnos elveszett) a szöveg javított példányát. Az írást a magyar és román irodalomkritikusok is „történelmi jelentőségűnek” tartják.

A magyarok

Az utóbbi időben a rádióban és a sajtóban általam fölvetett kérdések közül az egyetlen, amelyre levélvisszhang érkezett otthonról: a velünk együtt élő magyarjainkhoz fűződő mostani kapcsolatainkra vonatkozott. Néhány erdélyi levélíró elszomorított az ezzel a témával kapcsolatos értetlenségem, és próbáltak meggyőzni. Hogyan akartak meggyőzni? Egyrészt a történelmi múltra, azokra a szenvedésekre hivatkoztak, amelyeket az elmúlt századokban, az 1918-as egyesülésig terjedő időszakban az erdélyi románoknak kellett elszenvedniük az uralkodó magyarok részéről, másrészt a közvetlen valóságból merített etnikai konfliktusokról szóló tudósításokra, meg arra, hogy elutasítják az erdélyi magyarok jelenlegi nemzeti, társadalmi és kulturális követeléseit, mivel azokat túlzottaknak tartanak.

Anyám révén magam is erdélyi vagyok és erdélyi tudat él bennem, mivel Erdélyben születtem és nőttem fel, és ma is mélyen ragaszkodom a több száz éves erdélyi civilizációhoz, amely része Közép-Európának. Ennek a civilizációnak a kialakulásához magyarok és szászok döntően hozzájárultak. Mi, románok ezt a civilizációt megörököltük és a két világháború között ennek a továbbfolytatására törekedtünk, természetesen etnikai és kulturális hagyományainkra alapozva valódi sikereket értünk el. Bár görög-keleti vallású családban születtem, az erdélyi szellemi hagyományokból jómagam különösen nagyra tartottam az 1700-as Rómával való „egyesülést”, (a román görög-katolikus egyház megalakulását: *F.J. megj.*), amely szellemi síkon elért eredményével valóságos *mutációt* eredményezett a román nép kultúrájában. A görög-katolikus egyház erkölcsi értékét legfőképp mártírsága tárta föl számunkra, az a sors, amely a kommunista börtönökben megkínzott és meggyilkolt mártír főpapjaikat sújtotta.

Családom történetéből is jól ismertem az erdélyi románok történelmi szenvedéseinek és küzdelmeinek múltját. Nagyapám görög-keleti papként memorandista³⁵ volt, és a villongások miatt annyira gyűlölte a magyarokat, hogy nem tanulta meg nyelvüket, annak az államnak a nyelvét, amelynek honpolgára volt. Nagyanyám apját, aki Naszódon és Balázsfalván tanult, megakadályozták, hogy vágyainak megfelelően közigazgatási pályára lépjen, mert elutasította nevének magyarosítását. Mégsem nőttem fel sovíniszta légkörben. Szüleim és nagyszüleim, a múltból szóló beszámolót csak történelmi tájékoztatásnak szánták és nem mérgezett szellemi útmutatónak. Ők nem múltba, hanem előre tekintettek a jövőbe, amelyben Erdély más, immár román csillagzat alatt ugyanaz maradt: románok, magyarok, szászok és zsidók közös hazája. Amikor azonban a budapesti hatalmi körök által szított magyar irredentizmus felerősödött és kétségtelenül veszélyeztette az ország határait és a nagy egyesülést, amelynek égisze alatt születtem, természetesen: visszautasítottam és küzdöttem ellene, de tudtam, hogy az igazi ellenség Románián kívül és belül van. Nem tartom borzalmasnak azt, hogy az erdélyi magyarok, a hatalom volt birtokosai, nosztalgiával gondoltak uralkodó múltjukra és nemzeti dicsőségükre. Próbáltam megérteni őket, helyükbe képzelni magam, álmaik világába, a valóságtól elrugaszkodott álmaik

³⁵ Utalás az 1892-es memorandum-mozgalomra, mely során az erdélyi románok *Memorandum*-ban fordultak I. Ferenc József uralkodóhoz, melyben széleskörű nemzetiségi jogokat kértek és követelték az elmagyarosítási kísérletek megszüntetését. Szellemi vezetőik Ioan Rațiu, Gheorghe Pop de Băsești, Eugen Brode, Aurel Popovici, és Vasile Lucaci voltak. Az uralkodó visszautasította a memorandumot, és a mozgalom európai visszhangot keltő sajtóperrel végződött 1895-ben. Az ítéleteket az uralkodó felülbírált és amnesztiát hirdetett. A Memorandum-akció ugyan kudarcba fulladt, de nagyban hozzájárult az erdélyi román nemzeti-nacionalista mozgalom megerősödéséhez. (*F.J.*)

világába. Nem gyűlöltem őket. Voltak magyar társaim, akikkel jó barátságban voltam, anélkül, hogy valaha is beszélünk volna e fájdalmas és kényes kérdésekről, amelyek sérthették volna közös érzelmeinket. Később, miután visszatértünk Kolozsvárra, szeretettel láttuk viszont egymást Kolozsváron. Újabb, számomra szellemileg nagyon értékes magyar barátságokat kötöttem. Természetemnél fogva kozmopolita voltam (vagyis valódi erdélyi), ily módon mélyítettem el és bővítettem kozmopolitizmusomat.

A szászok távozása Erdélyből, o egyetemi éveim alatt, a nagyszebeni menekülés³⁶ idején ismertem meg őket alaposabban – mély fájdalommal töltötte el szívemet és nagy nemzeti tragédiának tartom. Szorongó szívvel gondolkodom a gyönyörű szász városokra és falvakra, amelyeket szorgalmas, európai módon civilizált lakói elhagytak és a sírás környékez. Ha a magyarok is elhagynák ezt a tájat, Erdély többé nem létezne, és én román voltomban is megkárosítva, kifosztottan és megkisebbitve érezném magam. Hasonlóképpen, román irodalomtörténészként nagyon jól tudom, mit jelentett a zsidóság modern román irodalomunkban, hány és milyen jelentős alkotót adott nekünk, alkotó ösztönzése révén milyen mértékben hatott etnikumunkra. A zsidók nélkül a román irodalom kisebb lánggal haladna az értékteremtő jövő felé.

Olyan kiadványok, mint a *România mare* és olyan tömegszervezetek, mint a *Vatra românească*, amelyeket az ország, a Ceaușescu-féle gondolkodást híven követő jelen vezetői zavartkeltő szándékkal támogatnak, antiszemitizmusuk és fajgyűlöletük miatt szégyent jelentenek a nemzet számára és ugyanakkor borzalmas veszélyt a román lélek számára, mert azt bűnös tollak gyűlöletre és türelmetlenségre buzdítják. Ezek a haladásellenes és felelőtlen politikai alakulatok kétségbeesett próbálkozások képviselői és meg akarnak akadályozni bennünket abban, hogy a demokrácia felé és az európai integráció felé haladjunk, olyan Európába, amelyből a kommunizmus és ceaușizmus kiszakított bennünket.

Nem hiszem, hogy a magyarok ma, elvileg többet követelnének, mint, amit a románok 1918-ban, Gyulafehérvárott nekik följánlottak. Mindenesetre mi, akik Erdélyben a többséget alkotjuk, ezen abszolút többségi alapon, – amely számunkra a Kárpátoktól északra fekvő tartomány fölötti uralom garanciája – azon nemeslelkűséggel kell viseltetnünk a velünk együtt élő magyarok iránt, amely a kisebbség irányában a többség részéről mindig elvárható.

A kisebbségek mindig védelemre és támogatásra szorulnak azért, hogy megőrizhessék nemzeti létüket. Az erdélyi magyarok iránti magatartásunkat a történelmi múltjuk iránti tiszteletre kell alapoznunk, szűkebb értelemben, erdélyi mivoltukban, szélesebb értelemben az egész magyar néphez való tartozásukat tekintve, mely nép jelentős szerepet játszott az európai történelem századaiban. A magyarok történelmi elszántsággal, amelyet illendően értékelnünk kell, ezer évvel ezelőtt betagozódtak Európába, és a jelenkor történelmében pedig abban az 1956-os csodálatos forradalomban mutatták fel képességeiket, amelyhez azokban a napokban a kommunizmus által elnyomott minden nép oly sok reményt fűzött s a nyugati értelmiség szemében is ez a forradalom tette világossá a kommunizmus igazi arcát, természetét.

Az erdélyi magyarokkal való együttélésen alapuló barátságunk a szomszédos Magyarországgal csakis és mindig hasznunkra válna: Milyen csodálatos dolog az, hogy a budapesti társadalmi és kulturális elit oly nagyszámú, erdélyi származású tagja, beszéli nyelvünket és ismeri kultúránkat! Íme, egy sajátosan európai valóság, amit a soknemzetiségű Erdélynek köszönhetünk, teljes és illő figyelemmel kell ápolnunk.

Ha az a román nyelv, amelyet az utóbbi évtizedekben Nyugat-Németországba telepedett több százezer erdélyi szász-német beszél, rövid időn belül, csupán a múlt feledésbe vesző tündérmeséje lesz, akárcsak az Izraelben még most is igen elterjedt és beszélt román nyelv, akkor nem szabad elkövetnünk azt a hibát, hogy elhanyagoljuk az élő, egyetemes kapcsolattartás utolsó, széles hídját-eszközét. Lépünk túl a szűk, helyi jellegű történéseken, ha pillanatnyilag bármennyire is elbizonytalanítana bennünket, tekintsük magasabb szintről a dolgokra, ennek a távlatokat nyitó földrésznek a szintjéről, amely megannyi gazdag és hatalmas értékei révén lett az emberiség büszkesége.

(Lásd a román nyelvű szöveget és az eredeti kéziratot Farkas Jenő *Cvadratura cercului* című Bukarestben, 2014-ben megjelent interjúkötetében)

³⁶ A 1940-es második bécsi döntés értelmében, Észak-Erdély visszacsatolását követően, a kolozsvári román Ferdinánd Tudományegyetem Nagyszebenbe költözött.

München, 1992. február 11.

Kedves Jenő!

Sajnos a professzor³⁷ válasza túl későn érkezett és orvosi kezelést kellett kezdenem. Új időpontot javasoltam 1993 tavaszára (határozzátok meg ti a pontos dátumot és idejében értesítsetek). Úgy látom mindketten hibásan értették, hogy én november 9–15-e között jönnék Budapestre. Én csak 9–15. között, három napot szerettem volna ott tölteni, az általatok megjelölt napokban. Remélem, tavaszi látogatásom sikerülni fog.

Öllelek

Nego

München, 1992. február. 22.

Kedves Jenő!

Örülök a franciaországi, belgiumi és hollandiai utadnak, főként hosszú párizsi tartózkodásodnak: csakis ilyen hosszabb tartózkodás során ismerkedhetsz idegen tájakkal!

Erdély története megvan és (mint igen tiszteletreméltó művet érdeklődéssel és élvezettel) olvastam, így ne fáradj a megszerzésével.

Ugyancsak ma küldöm a *Dialog* irodalmi mellékletét és a politikai lapszámot is (Európa és Kelet között: melyben szerepel Ion Solacoluval készített beszélgetésem és részletesen foglalkozom Erdéllyel, a magyarokkal és a románokkal): kérlek, értesíts, hogy megkaptad-e a küldeményt.

Március 18-án lesz Párizsban, a FNAC könyvüzletben, a román könyv napjai keretében a bukaresti *Minerva* kiadónál megjelent *Irodalomtörténetem* bemutatója.

Öllelek

Nego

³⁷ Az ELTE Román Tanszékének a vezetője.

Erdélyiségről és az irodalomkritikáról.
Utolsó beszélgetés Cornel Regman irodalomkritikussal

– Közel négy évtizede közelebből ismerjük egymást, ugyanis egy kiveszőben lévő és jellemzően erdélyi magyar–román–szász rokonsági kapcsolat révén feleséged, lánynevén Zorina Prodan unokatestvérem*. Itt említeném meg, hogy Nagyenyeden Zorina édesanyjának és Valér nevű nagybátyjának Áprily Lajos volt a tanára. A családi krónika szerint Valér és tanára között különösen jó kapcsolat alakult ki, gyakran jártak együtt kirándulni. Az utolsó éves diák, Prodan Valér tizenennyolc évesen bevonult a magyar hadseregbe, és az olasz fronton, Montecimonében, „hősi halált” halt. Talán kevesen tudnak arról, hogy ez a Valér nevű nagybácsi Áprily Lajos Valér (Tábori lap) című verse révén bekerült a magyar irodalomba. Különbözik te is Dánoson, egy Segesvár melletti szász–román faluban született és gyermekkorodat is ott töltötted. Léteznek-e olyan alapvető „szellemi jegyek”, amelyek meghatározzák egy alkotó ún. erkölcsi-szellemi profilját?

– Sem regényíró, sem költő nem vagyok, hogy hitelesen szólhatnék magát az alkotást meghatározó „szellemi jegyekről”! Egy irodalomkritikus írásaiban nehezen lehet kitapintani a személyiségjegyeket, talán csak fogalmi-elméleti síkon, a költő más, nála tetten érhető, akkor is kevesebbet reflektál az őt ért hatásokra. Ami a kritikust illeti, nyilvánvaló, hogy ez a tényező kevésbé releváns. Tehát a „tényezőt” nyilvánvaló igazságként kell kezelni. Ilyen kézenfekvő igazság például az, hogy régebben az erdélyi falvakban és városokban, főként a vegyes lakosságú vidéken, a románok, magyarok és szászok együttélése kedvezett az összetartozás felerősödésének, így jöttek létre a nagyszámú vegyes családok. Legalábbis a kevésbé hagyománytisztelő városokban jól lehetett érzékelni ezt a jelenséget. A kolozsvári Gheorghe Barițiu gimnáziumban, az én osztályomban közel harminc diák közül hatnak vagy hétnek az egyik szülője magyar volt. Ezen kívül több tősgyökeres magyar és zsidó származású fiú is járt az osztályba. Családomban is, tehát nemcsak a feleségem révén, találni vegyes házasságot. Anyai ágon például nagyapám nagyanyja szász családból származott. Ezek a házasságok nem voltak túl gyakoriak a zárt, kirekesztő szász közösségek miatt. A kölcsönös hatások viszont rövid távon szinte észrevehetetlenek voltak, de időben jól érzékelhető változásokat hoztak. Ilyen értelemben tehát létezik egy sajátos transzilvanizmus.

ÁPRILY LAJOS

Valér
(Tábori lap)

„Haragszol, testvér? Nincs reá okod.
S ha volna: este én már nem leszek.
Békült szívemmel hóba roskadok
S ragyogva néznek rám az Alpeselek.
Gránát szakítja itt a szűz havat
s a sárban füstökádó poklot ás.
Fejem fölött ezernyi gyorsvonal,
Echózva bömböl a hegyóriás.
Indulunk mi is mindjárt messzire,
A poklon túlról nyújts testvérkezet.
Én nem haragszom többé senkire...”
Este roham volt. Este elesett.

– Nicolae Balotă az erdélyi íróknál és kritikusoknál jól kitapintható transzilvanizmusáról beszélt. Egyetértesz ezzel az állítással?

– Nicolae Balotă, 1971-ben az erdélyiek kultúrateremtését meghatározó „gazdaszemletről” beszélt, amely megkülönböztette őket a többi régió alkotóitól. Ez annyit tesz, hogy az erdélyi „gazdaszemlemben értékeli a dolgokat”, „birtoklásakarása” hangsúlyosabb, az irodalomban pedig ez a vonás az „epikus szerkezetben” érhető tetten. Nem vitatom, hogy ez a „gazdaszemlel” valamennyi erdélyi román, magyar és szász ember közös tulajdonsága, ami a románoknál főként a vegyes lakosságú vidékeken észlelhető, s ez valós és jótékony hatás. Ugyanakkor e szellemiség kevésbé szemléletes a kultúrában, és ez így van az irodalomban is. Az igaz, hogy valóban kiforrott „epikai szerkezetet” csak az Erdélyi Iskola képviselőjénél, Ion Budai-Deleanunál *Cigányeposz* című művében találunk, később pedig az erdélyi elbeszélők és regényírók, Ioan Slavici, Ion Agârbiceanu és Liviu Rebreanu írásaiban. Slavici és Agârbiceanu néhány nyilvánvalóan erkölcsi-nevelő szándékú írását leszámítva, az említett írók a sort kiegészíteném Pavel Dannel – epikus hajlama mellett éppolyan fontos a drámaiság egyfajta érzékelése, ami nem tudom, hogy valamely hatásra, vagy egyfajta közös vonásra vezethető vissza, legyen az transzilvanizmus vagy „Mitteleuropa”-iság.

Ami a műbírálatot illeti, nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy az erdélyi kultúra román képviselői 1918-ig a műfajt nem nézték jó szemmel. Erről a Titu Maiorescuval folytatott viták tanúskodnak, és még 1940-ig is, az említésre méltó erdélyi irodalomkritikusok száma rendkívül alacsony. Csak később, a hangsúlyosan modern műbírálat, az Eugen Lovinescu, George Călinescu, Perpessicius, Paul Zarifopol, Șerban Cioculescu, Vladimir Streinu képviselte irányzat felé forduló *Nagyszebeni Irodalmi Kör* hozott gyökeres változást az erdélyi irodalomkritikában és esszéírásban.

– Radu Stanca, Șefan Augustin Doinaș, Ion Negoitescu, Nicolae Balotă, Radu Enescu és magad is, a Kör többi tagjával együtt egyfajta „esztétikai edéliséghöz” tartoztok, vagy egy tágabb értelemben vett irodalmi fejlődésről van szó?

– Annyiban tartozunk egyfajta esztétikai erdélyiséghez, amennyiben arra törekedtünk, hogy elhatároljuk magunkat a helyi, megfeneklett valóságtól, ez volt a közvetlen környezetünkben létrejött irodalom; a megkésett sãmănătorizmustól, a primitív és elavult röghöz kötöttségtől, az irodalomkritikában pedig a hazafiaskodó közepszer langymeleg világtól. Mi képviseljük Erdélyben az első következetesen esztétikai értékeket valló csoportosulást, a legfontosabbat az adott korszakban és a háborús évek alatt, valamint az azt követő időszakban.

– Mivel magyarázható, hogy azok közé az irodalomkritikusok közé tartozol, akiket a legkevésbé fordítottak más nyelvre?

– Az általános értelemben vett műbírálat, tehát a szigorúan vett román kortárs irodalommal foglalkozó kritikai írások, illetve a nagyobb lélegzetű román irodalomtörténeti munkák igen ritkán láttak napvilágot világnyelveken. Mi jelent meg külföldön a két világháború közötti igen jelentős kritikából? Szinte semmi. Jobb fogadtatásban részesültek és részesülnek ma is az irodalomelmélet, az összehasonlító irodalom és a poétika képviselőinek a munkái... Itt olyan egyetemi munkákról van szó, amelyeket a szerzők annak az országnak a nyelvén írtak, ahol letelepedtek. Gondolok Basil Munteanunak, a rangos francia *Panoramas des littératures contemporaines* című sorozatban 1938-ban megjelent román irodalomtörténetére, a világ különböző országaiban élő irodalomkritikusokra, például az egyesült államokbeli Matei Călinescu, Virgil Nemoianu, Toma Pavelre, a franciaországi, olaszországi, spanyolországi és kanadai román diaszpóra képviselőire. Romániában egyedül Adrian Marino az a kortárs kritikus, akinek a műveit gyakran fordították világnyelvekre, és az sem véletlen, hogy egyik könyvét a francia Etienne-ről írta.

– Életműved, az ún. *Opera Omnia* több részből áll? Irodalomtörténeti munkásságod, főként a művek újraértékelése, fontos része. Gondolok itt az 1968-as *Cărți*, autori, tendințe (Könyvek, szerzők, irányzatok) című kötetedre, az Agârbiceanuról (1973) és Ion Creangáról (1995) írott monográfiákra. Pályafutásod során ez a törekvés, a kortárs irodalom műbírálatával párhuzamosan, mindvégig jól érzékelhető.

– Az egyetlen, legádázabb ellenféllel, az imént említett Adrian Marinóval szemben védelmeztem meg „a napi irodalmi műbírálatot”, kritikánk nagy hagyományú műfaját. Köteteim nagy többsége a „napi műbírálatok” gyűjteménye. Többen, helyesen, úgy értelmezték, hogy az én irodalomkritikai írásaim közelebb állnak a műfajértelmezéshez, úgy, ahogy azt az előző nemzedék kritikusai, például Șerban Cioculescu művelték, vagyis a műbírálat inkább tanulmány, vitára ingerlő műbírálat, amelybe mindannyiszor beépül a polemikus hang-

vételű „kritika kritikája” is. Ez nem zárja ki azt, hogy ne kedvelném a rövidebb, kevésbé fajsúlyosabb tárcakritikát, amit jó pár éve örömmel írok, de nem a kapkodó és sommás hírlapírás jegyében.

Az irodalomtörténet a másik olyan terület, amit közel érzek magamhoz. De ez nem a nagyszámú tényeket és ismereteket halmozó, vagy ideológiai indíttatású, az előttem járó nemzedék kritikusai által művelt irodalomtörténet, hanem az a fajta műbíráló, amely gondosan kutatja, és oltalmába veszi az esztétikai értéket. Irodalmunkban ez a fajta kritika igazi forradalomnak számított, főszereplői a hatalmas irodalomtörténeti munkák és monográfiák szerzői voltak, a már említett Eugen Lovinescu és George Călinescu. Lovinescu a *Junimeáról* és Titu Maiorescuról, a másik Eminescuról és Creangáról írt jelentős munkákat. Megvallom, innen az ösztönzés, hogy tető alá hozzam az *Agârbiceanu și demonii* (Agârbiceanu és az ördögök, 1973), *Ion Creangă – o biografie a operei* (Ion Creangă – egy életmű biográfiája, 1995) című monográfiákat.

Később nagy kedvvel állítottam össze tematikus, vagy egy adott műfajt bemutató antológiákat. Így született meg az 1945 és 1980 közötti két román rövid próza, illetve a *Junimeáról* megjelent főbb tanulmányok gyűjteményes kiadása.

– Immár több évtizede és jelenleg is folyamatosan „írod” a napi műbírálataidat. A te korodban az írók egyre kevesebbet olvasnak, a kortársak közül pedig majdnem senkit. Mégis azt látom, hogy a bukaresti Jurnalul literar mindegyik számában jelentkezzel ugyanazokkal az eszközökkel és alapossággal a legfrissebb irodalomról írott „krónikáddal”. A legutóbbi, *Ecovoiuról* szóló tanulmányod sem kevésbé ihletett és leleményesen tréfálkozó, mint az, amit mondjuk a ’60-as nemzedékről írtál (a költőkről, „akik egy helyben járnak”) ezelőtt három évtizeddel.

– Igen, ezekből a „krónikákból” sem hiányzik a játékos kedv, azt is mondhatnám, hogy egyrészt ez a tréfára való hajlam ösztönöz arra, hogy az aktuális irodalom felé forduljak, ezért olvasom a nyolcvanas és kilencvenes nemzedék írásait, éppúgy, mint harminc éve, amikor a „hatvanasokról” értekeztem.

Másrészt a bennem munkáló „építkező” hajlam, s talán a rám jellemző teljességigény (az a bizonyos erdélyi „gazdaszellem”!) miatt egy-egy jelenséget a lehető legalaposabban körüljárok, hogy a jelenségsorozat lényegét ragadjam meg. Ebben a szellemben a *Cică niște cronicari* (Aszondja néhány krónikás, 1970) című kötetembe felvett írásaiban közelebből vizsgáltam a hazai műbírálatot és azt, hogy a kritika miképpen reagál a legfrissebb irodalmi művekre. Magától értetődik, hogy ebből a kötetből sem hiányzik az ironia, vagy, amint mondtad, leleményesen tréfálkozó kedv, ami erre a kötetre talán a legjellemzőbb.

– Mint műfaj a „kritika kritikája” a te nevedhez fűződik. Sok ellenséget szerezte-e magadnak a kritikusok között?

– Mára már nem is tudom, hogy az ironikus stílusom miatt támadt olyan sok ellenségem, vagy az érveléseim helyessége érte kellemetlenül őket. Annyi bizonyos, hogy főként e „társaság” ragasztotta rám a „kíméletlen” jelzőt, amit még a legközelebbi barátaim (például Negoïtescu) sem tudtak mérsékelni. Ennek ellenére nem tekintem magam „keménynek”, csupán elhatárolódom attól a fajta kritikától, amit Paul Zarifopol „jámbornak” nevezett. A francia Edmond Jaloux felfedezte a jámbor elragadtatást. „Ez nagy találmány – mondta ironikusan a román kritikus, majd így folytatta: „ahhoz, hogy évente örömet leld százötvenhat könyvben, elengedhetetlenül ki kell alakítanod magadban a jámbor elragadtatást”, mert egyrészt az elragadtatás „a régi divat szerinti jól eső borzongás és hűv, olyan állapot, amit az ember lelke képtelen nagy adagokban állandóan ébren tartani”, másrészt „ugyanaz a jámbor és jóságos elragadtatás” viszont nem akadályozta meg a francia kritikust abban, hogy itt-ott megfogalmazzon néhány szelíd keresztényi fenntartást.

Kritikáimra hogyan reagált a szakma? Az elhallgatáson kívül egyikük azt kifogásolta, hogy bírálataimat mások véleménye szerint alakítom. Ez úgy néz ki, mintha a „kritika kritikáját” valamiféle sejtésekre lehetne alapozni, s nem a mások műbírálatai szerint kellene megírni...

– Műbírálataidat gyakran úgy tekintik, mintha fájna a fogad a kiszemelt íróra vagy kritikusra. Lelkiismeretes pontossággal, néhol kissé nyersen, aforisztikus készséggel és elsőpró humorral megkomponált szövegeidet nagy élvezettel olvassák.

– Korán rájöttem arra, hogy a csipkelődésben is tisztességesnek és – mint mondtad – lelkiismeretesnek kell lenni. Ehhez jön még az aforizmaszerű gondolkodás, s még egy kis veleszületett tehetség is.

– Mondásaid szállóigévé lettek. Ennek bizonyítéka, hogy a nemrég megjelent aforizmaid egy részét az irodalmi köztudat már ismerte, és gyakran el is fordította. Például itt van ez a lefordíthatatlan aforizma: „a bea Bier cu fugiți-

i”³⁸, amelynek több változatát is hallottam. Aforisme vesele și triste (Vidám és szomorú aforizmak, 1997) című kötet fordulatai fellelhetők műbírálataidban. Ez is a túl merev kánonokkal szembeni védekezés egyik fajtája?

Hadd folytassam a tréfát saját vicceimről. Sajnos aforizmaimat csak a legszorosabb értelemben vett adott nyelvi közegben lehet megérteni. Mondd, melyik francia vagy német érti meg az előbb említett „să bea Bier cu fugiții” szójátékot? Íme, a büntetés, ha valaki lefordíthatatlan szójátékokra ragadtatja magát.

– Melyik volt az a szöveg, amely a legtöbb kellemetlenséget okozta neked?

– Nem egy bizonyos szöveget neveznék meg, hanem egy teljes cikksorozatot, s annak „harapós” hangnemet, a konstancai Tomis (1967–1968) című folyóirat Irodalmi műbírálatok krónikája két éven át megjelenő rovatában és a Cică niște cronicari című kötetben kiadott írások.

– Hogyan működik a rokonszenv, például egy műbírálat megírásakor?

– A rokonszenv, vagy jobban mondva bizonyos művek iránti vonzalom természetesen befolyásolhatja a kritikus választását. Határozottan vonzottak például Agârbiceanu, Creangă, Nicolae Velea írásai, vagy Mircea Cărtărescu *Levantul* (A levantei világ) című verseskötete, a művek varázsa, az olvasásuk keltette ígézet. Még akkor is, ha a mű szerzője (gondolok a kortárs írókra) közömbös vagy számomra teljesen ismeretlen.

– Van olyan román író, akiről azt mondhatod, hogy a te felfedeztetted?

– Ha cinikus lennék, azt mondanám, hogy kritikusként az „értéknek” vélt álarc mögött inkább tehetségteleneket „fedeztem föl”. A valóság az, hogy a kritikusnak nevezett „személy” a „neofiták” felkenésének szertartásaira gyakorta utolsóként érkezik. A kezdő több rostán esik át a kritikus felé vezető úton. A sikert vagy sikertelenséget a lapszerkesztők válaszcsoportjai, az irodalmi körökben való részvétel, az olvasószervezők véleményei döntenek el. A kritikus viszont megerősítheti az ígéretes tehetség felbukkanásának tényét, de nem egyetlen kritikus véleménye hozza meg az „ítéletet”, hanem egy olyan országban, ahol annyi a kritikus, mint nálunk, az elismerést több műbírálat összehatása adja. Egészen másfajta kritikusi tevékenység viszont egy adott író újrafelfedezése, az életmű ártérkékelése, amelyben meghatározó a kritikusi álláspont. Tulajdonképpen az lenne a műbírálat egyik feladata, hogy felfrissítse az olvasó számára az életműről vagy a szerzőről alkotott képet, hiszen nem igaz, hogy „mindent megírtak és elmondtak már róla”. Pályám egy részét ez a tevékenység jellemzi.

– A kortárs irodalomról írott műbírálataidban milyen „baklövéseket” követtél el? Eszembe jut például a Tomisban megjelent cikk Alexandru Ivasiuc *A madarak* című művéről.

– Először is a helyzet az, hogy *A madarak*ról nem írtam. Viszont írtam Ivasiuc többi regényéről, a *Vestibultól* (Előcsarnok) kezdve egészen a *Raculig* (A rák). A Tomisban az első három regényről – *Vestibul*, *Interval* (Világos pillanatok), *Cunoaștere de noapte* (Éjszakai ismeretség) – jelent meg cikkem, az *Apa* (A víz) című könyvről pedig Al. Protopopescuval folytatott párbeszédünkben szóltam. Nem hiszem, hogy „bakot lőttem volna” azzal, hogy elmondtam a szerzőről azt, amit gondolok. Műbírálataim, a regény értékei szerint, hullámzóak. Nagyon szerettem volna, ha Ivasiuc, a „szuperintelligens” regényíró, – egyébiránt ő mindig nagyon magasra állította a mércét – művészileg is hiánytalanul lenyűgözött volna. Olykor-olykor sikerült is neki, amikor a dialektika, sőt a tézis egy kicsit elszenderedett a regényben, vagy amikor az író érzelmektől meddővé silányult nyelvezete, ami valódi, de kevésbé vonzó értelmiségi zsargonná lett, alább hagyott a történetben, mint például az *Apa* című regényben. Egyes műbírálataim címe eléggé világosan utalt a szerző állandóan ismétlődő stílusjegyeire: *Ismét a régi Alexandru Ivasiuc* vagy *A tévedés neve Miguel*.

– Lassan elérkezünk a „merev kánonokhoz”, egy olyan időszakhoz, mely egyre „ködösebbé” válik mostanság, amikor egyre-másra jelennek meg az ún. post mortem írások. Gondolok I. D. Sîrbura, A. E. Baconskyra, akik eltérő módon, de közvetlenül támadnak téged. Mások is, mint például a bukaresti Akadémiai Könyvtár egyik alkalmazottja, egy „jóakaród”, nemrég azt súgta nekem bizalmasan: „Tudod, hogy Regman is elkövetett néhány nagyon elkötelezett cikket... álnéven”.

– Azokban a sötét időkben, a rezsim kemény térdhajtó testmozdulatokat követelt minden alattvalójától, és ekkor én sem tudtam menekülni a „kánonoktól”. A „jóakaród” viszont nem tudja, hogy az álnevet büntetésként

³⁸ Szó szerint: „Sört isznak a menekültekkel”, vagyis a Romániából főleg Németországba látogatók sörözgettek menekült honfitársaikkal. Regman a román szólásból kiindulva – *a da bir cu fugiții* (kereket old, elillan) – a *bir* (adó) szót németesíti (*Bier*), és így rendkívül szemléletes és találó aforizma kerekedik ki egy régi, hagyományos román szólás-mondásból. Egy másik példa a regmani aforizmaalkotásra: „*Românului îi lipsesc cei șapte sute de ani de acasă*. A román mondás (*n-are cei șapte ani de acasă* – szó szerint „nincs meg az otthoni hét éve”) magyar megfelelője: „nem volt gyerekszobája”. A szerző a „hét évet”, „hét százra” bővíti, és a mondás: „*a románnak nincs meg az otthoni hétszáz éve*” már történelmi távlatba vetíti az európai vagy közép-európai népektől való fájdalmas lemaradásérzetet.

kellett használnom, és hogy az a néhány „nagyon elkötelezett cikkem” tulajdonképpen egyenruhaként működött, mert mindenki magára öltötte, hogy részt vegyen a „kulturális forradalomban”, és mindannyian ezt tettük a szocialista realizmus és a vulgáris szociológia jegyében. Nálunk ezt az időszakot „lidércnyomások évtizedeként” („obsedantul deceniu”) emlegetik. Ugyanis nincs olyan „elkötelezett” író, akit ne „gyötörne” az, amit akkor papírra vetett... Legalábbis én így értelmezem ezt a szöveg szerkezetét. Íme, ezeket a sorokat írtam 1983-ban az 1947–1955 közötti időszakról, a proletkultizmusban való részvételemről: „...az akkori és a későbbi évek alatti tevékenységem jórészt a kényszerű ideologizálás terhére viseli magán. A csúcsot 1949-ben értem el az egyik csodálatos cikkemmel, amely a kolozsvári Almanahul literarban (Irodalmi Évkönyv) jelent meg címe: Nacionalizmus és kozmopolitizmus a román kultúrában ... A dolog többé nem ismétlődött meg, mert a neofita buzgóságomat elég hamar felváltotta egyfajta tisztánlátás, mely megvédett attól, hogy többé ne keverjem össze a műbírálattal a jelszavakkal. Túlzott kritikai álláspontom miatt viszont az illetékes hatóság gyakran nemtetszésének adott hangot”.

– 1946-ban beléptél a pártba, hogy megjelentessétek az Irodalmi Kör lapját, emiatt is kaptál a „barátaidtól” néhány övön aluli ütést...

– Ahhoz, hogy valakit üldözzenek vagy kirekesszenek, a kommunisták számos és igen változatos eszközhöz folyamodtak. 1946 végén többen is beléptünk a pártba, mert azzal hitegettek, hogy irodalmi lapokat indíthatunk, de az írástól hamar kijózanodtunk! Kezdetben, 1947–1949 körül az RKP-tagságom valamelyest még megóvott a támadásoktól, majd a pártból való kizárásom után mindenféle zaklatás és gyanúsítgatás következett. Ez utóbbi „az állásból való felmentés” formájában öltött testet, de akkor értem a „tetőfokra” – életem kolozsvári szakaszában –, amikor 1955-ben menesztettek a *Steaua* című folyóirattól, ahol 1951-től szerkesztőként dolgoztam. Kolozsvárt is el kellett hagynom. Mindez azért történt, a Securitate közbelépésére, mert nem akartam besúgó lenni. Ekkor a „hivatal” azzal gyanúsított, hogy „ügynök” vagyok, és az Irodalmi Kör embereként „befurakodtam” a *Steaua* szerkesztőségébe. Egyébiránt a pártból való kizárásom egyik fő indítéka a rosszindulatú informátorok adatai alapján az volt, hogy részt vettem az Irodalmi Körben, amit egyfajta „Cosa nostra-ként” kezeltek.

– Mivel magyarázható, hogy a Nagyszebeni Irodalmi Körnek oly sok rajongója és ellensége volt, és van ma is?

– „Ellenségről” éppenséggel nem beszélnék. Kivéve a kommunista rezsim ideológusait, akik valóban rettenthetetlen ellenségnek tekintettek minket, majd 1965 után, miután a kényszerítő körülmények valamelyest enyhültek, továbbra is megfigyelés alatt tartották a csoportot, általában mindenkit, aki valamit csinált. Ellenben a tájékozott olvasók egyre nagyobb tisztelettel és rajongással követték az éppen csak szárnyaikat bontogató „körösök” tevékenységét. A hatvanas évek kritikuszemzedékének egyik nem túl jóindulatú tagja, tartva a váratlan konkurenciától, azt írta rólunk, hogy „csapatostul rontottunk be” az irodalomba. A „beilleszkedés” lassú volt, majd később csak néhány esetben volt látványosabb, amikor a fiókban őrzött írások napvilágot láttak. Ez áll I. D. Sîrbura, akinek halála után megjelent regényei, naplói és levelezése 1990-től hatalmas meglepetést szereztek, és ez érvényes I. Negoîtescurea is, akinek a politikai publicisztikája, önéletrajzi regénye, levelezése és főként *Istoria literaturii române*, I. (A román irodalom története, I., 1991) című munkája vált híressé, s végül Nicolae Băloțara, aki a nemrég kiadott *Caietul albastru* (Kék füzet, 1999) című ifjúkori naplójában elemzi az 1954–1956-os évek felemás „valóságát”. 1965-től kezdve ugyanezek és a körhöz tartozó más szerzők művei (versek, prózai írások, színművek, műbírálatok és esszék) esetenként jó két évtizednyi késéssel kezdtek napvilágot látni.

– Mai szemmel miként tudnád fölvázolni ennek az irodalmi csoportosulásnak a fontosságát?

– Az Irodalmi Kör egyöntetű és viszonylag népes csoport irodalmi mozgalmaként lépett színre Nagyszebenben, a menekülés³⁹ alatt. A Kör mindenekelőtt a szellemi barátságok iskolája volt. Ugyanis lelkünkben makulátlan láng égett, hogy a román irodalom gyarapodásának ügyét a leghitelesebben szolgáljuk. Kezdetben ellenfelünk a vidékre oly jellemző tunyaság volt, az újra feltámadt sãmănãtorizmus⁴⁰ a maga differenciálatlan érzelmeivel, s ezek sohasem szültek valódi alkotásokat. Az Irodalmi Kör viszont felkészült egy összetettebb és egyben korszerűbb kultúra befogadására, és helyesen „dekódolta” az európai kultúra szakadatlan jeladásait. Eladdig Erdélyben mindez csak egyéni szinten valósult meg. Az igazi sokkhatást a Kör „Kiáltványa” váltotta ki,

³⁹ Menekülés: 1940–1944 között, a bécsi döntést követően, a kolozsvári Román Egyetem Nagyszebenbe költözött át.

⁴⁰ Sãmãnãtorizmus: a *Sãmãnãtorul* című lap köré csoportosult főként erdélyi származású és túlfűtött nemzeti érzelmű, közepes tehetségű írók.

amelyet ötvenhat éve tettünk közzé. Kiáltványunk igazolja a kettős célkitűzésünket: lovinescui szóhasználatával élve, az európai és a hazai kultúra közötti egyidejűség megteremtését („szinkronizációt”) és a helyes megkülönböztetést („differenciálást”). Habár a nagyszebeni ifjak szükségét érezték az európai *modellátvételnél*, soha nem tévesztették szem elől a megreformálandó valóságot. Például a megkülönböztetés egyik bizonyítéka volt az akkoriban divatos „előkelő” irodalmi purizmussal szembeni ellenérzésünk, hiszen ők meg akarták „tisztítani” a művészetet minden fajta külső... szennyezéstől. „Szennyezésnek” minősítették nemcsak az alkotásban megjelenő különféle természetű értékeket, hanem a verselésnek bizonyos formáit is, mint például a lírai, epikus és drámai elemek egy versen belüli „keveredését”, amely az *Irodalmi Kör* költőinek – Radu Stanca, Ștefan Augustin Doinaș, Ioanichie Olteanu, majd később Eta Boeriu és Dominic Stanca – balladáira volt jellemző. A *Kör* esztétikai programja nem feneklett meg a szorosán vett esztétizmusban, ellenkezőleg, programunk az alkotást meghatározó esztétikai mércével mért értékeket hirdette, és fel tudta venni a harcot valamennyi erőszakos tannal szemben, mintegy utat nyitva a bonyolultabb szellemi magaslatok felé.

Talán nem tévedek, ha a kolozsvári *Echinox*⁴¹ című folyóirat köré csoportosult ifjakat, a negyedszázaddal később megjelent egyetemi lapot említem, és ha azt állítom, hogy a *Kört* és az *Echinoxot* szoros rokoni szálak kötik egymáshoz.

– *Milyen szerepet játszott Lucian Blaga a Nagyszebeni Kör tevékenységében?*

– Lucian Blaga volt a kolozsvári egyetem legkiemelkedőbb személyisége. Tekintélyének köszönhetően a nagyszebeni évek alatt őt nemcsak tanárunknak, hanem mértékadó gondolkodónak és példaképünknek is tekintettük. Talán ezzel magyarázható az, hogy első irodalmi próbálkozásainkat saját folyóiratunkban jelentettük meg. Kezdetben az *Irodalmi Kör* az Octavian Goga költő nevet viselte és az egyetem keretében működött együtt sok más diákcsoporttal. Elnökük maga Blaga volt. A *Körhöz* tartozó ifjak nagy része filozófiát hallgatott, így a mentorral való találkozás sem maradhatott el. Később 1943-ban, amikor a filozófus létrehozta nagyszebeni *Saeculum* című folyóiratát, buzgó munkatársai között ott voltak az ugyancsak 1943-ban létrejött *Nagyszebeni Irodalmi Kör* független csoportosulásba tömörült diákok is. Példaképünktől bizonyos mértékben eltávolodtunk azzal, hogy a kör „Kiáltványát” Eugen Lovinescuhoz címeztük, amit a bukaresti irodalomtudós előtti tisztelgésnek szántunk. A körösök irodalma, különösen az ifjú nemzedék versei eltértek Blaga metafizikus gondolatiságától. De éreztük, hogy fiatalos lendületünk és alkotásvágyunk örömmel tölti el őt, hiszen részt vett összejövedeteinken, és írt is az 1945-ben elindított *Revista Cercului literar* (Az *Irodalmi Kör* lapja) című lapunkba. Később, amikor egy-egy szerzőnk irodalmi életműve kezdett kialakulni, nyomon lehetett követni bizonyos blagai stilisztikai-morfológiai jegyeket; főleg a színművei hatottak Radu Stancára és I. D. Sîrbu egyes darabjaira, esszéi pedig Ștefan Augustin Doinașra és Ovidiu Cotrușra.

– *Eugen Lovinescu az Irodalmi Kör Kiáltványára írt válaszában – személyes és fájdalmas tapasztalatainak köszönhetően – figyelmeztetett benneteket azokra az akadályokra, amelyekkel a román társadalomban szembesülnötök kell. Szinte megjósolta a Kör tagjai által később megtapasztalt megpróbáltatásokat: a börtönbüntetést, elhallgattatást, rágalmakat, lejáratást.*

– Valóban, Eugen Lovinescu, a *Kör* nyílt levelét nem tekintette csupán tisztelgésnek, hanem felelősségteljes, sőt kockázatot (a bennünket ért támadások a sajtó, az Akadémia és az egyetem részéről őt igazolták) vállaló kezdeményezésként fogta föl. Levelünket „kiáltványként” értelmezte, és neki köszönhetően meg is őrizte a *Kiáltvány* nevet. „Levelük – írja válaszában Lovinescu – kiáltvány, amely olyan komoly és jelentékeny magatartásra utal, hogy megérdemli a nyilvánosságot”. Meglepetés és öröm volt, hogy ilyen üzenetet kapott több „ifjú, számomra még ismeretlen publicistától, és Erdély olyan részéből, ahol oly nagy a szellemi bizonytalanság, amely ellen Titu Maiorescu vette fel a harcot hetven évvel ezelőtt – írta az idős Lovinescu. „Jómagam negyven éve küzdök ellene; ez a tétovázás mélyen beivódott az emberek lelkébe, és a múltban hangzatos történelmi magyarázatokra lehetett visszavezetni. De ez a helyzet a pillanat szülte igényeken túl, nem jogosult a fennmaradásra, és nem teszi szükségessé, hogy az esztétikumot az etnikum és a kultúra fogalomkörébe iktassák”. A kiáltvány az ország olyan részéből érkezik, „amely még tájjellegűnek, sāmānātoristának, nacionalistának, a kultúra és az esztétikum szempontjából pedig elkötelezettnek vallja magát”. A súlyosan beteg Lovinescu, halálos ágyán (két hónappal később hunyt el) annak a reményének adott hangot, hogy a negyedik, Maiorescu utáni negyedik nemzedék születésének tanúja.

⁴¹ Utalás a román avantgárd író, Urmuz versének a címére Méliusz József fordításában. Lásd Urmuz összes költői művei és fennmaradt jegyzetei, valamint levelei, 1987.

– Nagyszebenben diákoskodtatok azon a Ferdinand Egyetemen, amely Kolozsvárról költözött át 1940-ben az ismert körülmények között. Miként élted meg ezeket az eseményeket? A politikai konjunktúra hozzájárult-e valamelyest a bölcsészek együvé tartozás- és azonosságtudatának a kialakulásához?

– Az 1940-es meneküléssel, a bécsi döntést követően Nagyszeben váratlanul jelentős egyetemi központtá vált, a kolozsvári egyetemből pedig egy kisebb egyetem lett. Az egyetlen nyereség a tanárok és a hallgatók közötti fokozott összetartásban és abban fedezhető fel, hogy az ifjak közelebb kerültek egymáshoz; mindez serkentőleg hatott az *Irodalmi Kör* megszületésére, amire nem nyílt volna lehetőség olyan nagyvárosban, mint amilyen Kolozsvár volt 1936 és 1940 között, ahol erőteljes kulturális élet folyt, és ahol a kapcsolatok is kötetlenebbek voltak. Tudnunk kell ugyanakkor, hogy a Természettudományi Kar, majd a Konzervatórium, a Nemzeti Színház és az Opera átkerült Temesvárra, a Kereskedelmi Akadémia pedig Brassóba költözött. Maga a Bölcsészettudományi Kar is szegényebb lett (elsősorban az idegen nyelv szakok és a filozófia), mivel nem voltak magyar és zsidó hallgatók. A diákság fokozatosan olyan feladatokat vállalt, amelyek azelőtt természetszerűleg intézmények hatáskörébe tartoztak. Ilyen volt például a két szintársulat, egy szimfonikus zenekar, heti előadássorozatok, egyetemi lap, közvetlen kapcsolat a helyi sajtóval, a már létező három nagyszebeni folyóirattal (*Transilvania*, *Saeculum* és *Lucafărul*), valamint a *Kör* tagjai által alapított két lap: *Curțile dorului* (1941) és *Revista Cercului literar* (1945).

– Visszatérve a Nagyszebeni Kör múltjára, mindannyian ígéretes egyetemi és írói pálya előtt álltatok. A folyóirat megjelenése után a „körösök” neve aránylag gyorsan bekerült az irodalmi köztudatba, majd következett a drámainak nevezhető cezúra. Ovidiu Cotruș, Nicolae Balotă, I. D. Șirbu, Ștefan Augustin Doinaș, Ion Negoitescu börtönbe került. A többiek, köztük te is, elég hamar elhagytátok Kolozsvárt.

– Azért ez nem ment olyan gyorsan. Az esemény 1954–1955 körül zajlott, tíz évvel az egyetemnek a menekülésből való visszatérése után, amikor elhatároztuk, illetve arra kényszerültünk, hogy elköltözzünk Bukarestbe, Temesvárra vagy Nagyváradra. Előbb-utóbb Kolozsvárott minden ajtó bezárult előttünk: az egyetemi tanszékek, még a gimnáziumok is, természetesen a kiadók és szerkesztőségek, illetve egyéb kulturális intézmények is. Egyébiránt Bukarestben sem volt kedvezőbb a légkör. 1956-tól kezdve a magyarországi forradalmat követően elkezdődött a hosszú letartóztatási hullám, az értelmiség üldözése. Azokat pedig, akik még szabadlábon voltak, elhallgattatták, eltiltották a közléstől. Ebből nekem is kijutott: egy évtizeden át, pontosan 1965-ig a könyveim nem jelenhettek meg.

– Majd különféle szerkesztőségekbe, kiadókhöz kerültél, később egy irodalomtanszéken tanítottál, messze a fővárostól, a tengerparti Konstancán, ahová hosszú évekig ingáztál. Érezhetően mellőztek, némi rendszeresség is volt ebben a marginalizációban.

– Tudor Arghezihez hasonlóan 47 éves koromban jelent meg első kötetem. Irodalmi pályafutásunk közös vonása nagyjából ezzel ki is merül. 1966-ban megjelent *Confluente literare* (Irodalmi találkozások) című esszé-kötet, amit az agresszív „proletkult” idejéből való, a kor jegyeit is magán viselő hosszabb-rövidebb tanulmányokból állítottam össze. A következő kötetnek: *Cărți autori, tendințe*, (Könyvek, szerzők, irányzatok, 1968) már nagyobb visszhangja volt, ugyanis megszabadultam áldatlan „korhű koloncaimtól”. Az 1970-es *Cică niște cornicari* (Aszondja néhány krónikás)⁴² című kötettel beléptem az érdeklődés középpontjába, és ezzel nemcsak elismerést, hanem tartós ellenségeket is szereztem magamnak. A kötet azonban még, hogy úgy mondjam, nem hozta a „legjobb formámat”. Végül a sikert az 1976-os *Colocvial* (Eszmék vonzásában) és leginkább az 1978-as *Explorări în actualitatea imediată* (Vizsgálódások a kortárs irodalomban) című kötetek aratták. Főleg a *Viața Românească*-ban – itt 1974-től kezdve szerkesztőként dolgoztam – közölt nagyobb ívű esszék és tanulmányok kerültek be a két kötetbe. Végül is több szerkesztőséget és várost (Kolozsvár, Bukarest, Konstanca) megjárva jutottam el eddig.

– Következett tehát a *Viața Românească*-korszakod⁴³, amely a viszonylagos nyugalom és aktív alkotói munka időszaka volt.

– Ez volt az a légkör, amire mindig is vágytam, és ahol képességeimet jobban mozgósíthattam, viszont a forrongó irodalmi élet kísértései miatt terveimet csak részben válthattam valóra. Maga a kor sem volt a szabad megnyilatkozás, vagyis a korlátlan szellemi fejlődés korszaka. A Ceaușescu-féle cenzúra bekeményített, és a til-

⁴² Lásd a kisebb esszének beillő *Viața Românească* szócikket a *Világirodalmi Lexikon* 16. kötetében Cornel Regman tollából. 703–704. o.

⁴³ Magyar származású amerikai nyelvész.

tások között minden pillanatban „szlalomozni” kellett, természetesen eleget téve a „belső cenzúra” követelményeinek is. Ez volt a szóra és gondolatra szerelt fékpofás-korszak. A tiltásnak ebben a sajátos légkörében dolgoztam „mandátumom” lejártáig, 1989-ig, nyugdíjazásomig, amikor is a diktatúra megdőlt.

– *Hogyan értelmezed az „ellenállást a kultúra révén” fogalmat, amelyről egyik interjúban beszéltél?*

– Irodalmi berkeinkben jó ideje a teória szintjén sokan igyekeztek értelmezni és meghatározni azt a „mérték” vagy „fokozatot”, melynek valamelyik fokán a „szellemiség elkötelezettjei”, de nemcsak ők, elhatárolták magukat a diktatórikus rezsimtől és a korlátolt Ceaușescu-szabta kormányzástól akkor, amikor más, hozzánk hasonló kommunista rezsimek valamivel nyitottabbak voltak, és reformokat hajtottak végre. A „hivatalos vonalhoz” közel állók, a személyi kultusz hajbókolói dicshimnuszai vagy akár kevésbé látványos szolgáltatásaik fejében megkapták a kellő támogatást a hatóságoktól. A „disszidensek” az országban tartózkodó személyek voltak, ők nyíltan tiltakoztak a „nagy kormányos” diktálta egyik-másik intézkedés ellen. De milyen „nyíltan”? Itt is volt bizonyos „fokozat” vagy „mérték”, következésképp egy bizonyos hierarchia, melynek csúcsán az író Paul Goma állt. Végül voltak az ún. magukat elsáncolók, akik hivatásuk barikádárnyékában szolgáltak a hűség jegyében. Vagyis akik „ellenálltak a kultúra révén”. Ez sok vagy kevés? Az elkötelezettség bizonyos formája volt, hiszen elutasította a bénító elidegenedést. Az igazsághoz tartozik: ez az állásfoglalás néha a hatóságok beleegezésével történt, akik jól tudták, hogy „meddig” lehet elmenni a korlátozásban. Nálunk az adott időszakban létrejött maradandó alkotások legfőképpen a korlátok „játékának” tulajdoníthatók.

– *Hiszel az irodalomkritikus meggyőző erejében?*

– A közvetlen meggyőző erő egyfajta műbírálatnak a jellemzője. Ezt nevezem én folyóirat- vagy tárcakritikának, az éppen előttünk zajló irodalmi élet kritikájának. Az irodalomkritikus ugyanazt a feladatot látja el, mint a (képzőművészeti, zenei, színházi stb.) műkritikus akkor is, ha a kritikus stílusbeli erői még vonzóbbá tehetik a szerző mondandóját. A kritikus meggyőző erejét az olvasónak vagy a nézőnek a szakértő szépérzékébe és véleményébe vetett hite adja, vagyis az a hit, hogy a szakmabeli őt az értelmezés helyes útjára tereli.

Tágabb értelemben az irodalomkritikus akkor is, ha gyűjteményes kötetet állít össze vagy irodalomtörténeti, illetve -elméleti munkát ír, az olvasó bizalmára épít, hiszen, ha az olvasó *tanulni vágyik*, az adott témában számára a kritikus *szakmai tekintély*.

Az előző korok román publicisztikájában olyan kritikusok, mint Perpessicius (a költészetben), Pompiliu Constantinescu vagy Șerban Cioculescu azzal szereztek maguknak hírnevet, hogy a lapokban, folyóiratokban megjelent írásaikkal bizonyos mércét, fogódzót adtak az olvasóknak. Felhívnám a figyelmet, hogy kötetekbe gyűjtött írásaik évek múltán sem veszítettek frissességükből. Ugyanezt mondhatnám Eugen Lovinescu és George Călinescu irodalomtörténeti írásairól, monográfiáiról, esszéiről, nagyszabású irodalomtörténeteiről.

– *Nemrég Dumitru Țepeneag Európa Szálló című regényének egyik szereplője lettél. Hogy érzed magad ebben a szerepben?*

– Nem én vagyok az egyetlen, akit Țepeneag a valóságból merített, egyébiránt amolyan színházi statisztaként, kielégítendő regénybeli szükségleteit vagy szeszélyeit. Úgy tűnik, hogy az én szereplésem és Zorináié, (az unokatesvéredé) megfelel a te családod regénybeli jelenlétének, igaz csak a névkölcsönzés szintjén. Az egyik szereplő Farkas, felesége pedig Zsuzsa. Hát így állunk.

– *Thomas Sebeok*, az amerikai szemiotika nagy alakja a România literară című folyóiratnak adott interjúban azt állította, hogy Freud és azok, akik őt követték, több rosszat tettek, mint jót, és hogy a posztmodernizmus a nullával egyenlő. Mi tagadás, a kategorikus kijelentések korát éljük. Ez áll Amerikára is. A sajtó és a televízió minden változás nélkül átveszi ezeket a véleményeket, és sugározza is rögvest a nagyvilágba. Ha meggondolom, Mircea Cărtărescu Orbitor (Vakvilág⁴⁴) című regénye akár ezelőtt tíz-tizenöt évvel is megjelenhetett volna, s talán éppolyan sikeres műnek tekintik, mint most, anélkül, hogy kikiáltották volna posztmodernnek. Akkor talán „márquezi”, vagy „borgesi” jelzőt kapott volna. Lényegében a mű értéke számít, „le reste est littérature” – ahogy Verlaine mondta.*

Nem tudom, hogy M. Cărtărescu regénye megjelenhetett volna-e a Ceaușescu-érában. Nem hinném. Azt sem tudom, hogy posztmodern, vagy sem. A román „posztmodernnek” valójában nem az ún. 80-as nemzedék tagjai, mert ők az amerikai beat-nemzedék szellemét idézik. Ami pedig Cărtărescu prózáját illeti, az inkább a textualizmus jegyében született. Közben megjelent az ún. 90-es nemzedék, legalábbis így nevezik magukat, és

⁴⁴ M. Cărtărescu regényíró Orbitor *Aripa stingă* című regénye 1996-ban jelent meg a bukaresti Humanitas kiadónál. Magyarul: Vakvilág. A bal szárny (ford. Csiki László, Jelenkor, 2000).

rájuk a költészetben, a prózában és a színművekben az ösztönszerű rombolás jellemző, bennük a lebontás démona munkál, tudatosan el akarják törölni a műfajok és irodalmi formák közti határokat. Ezt felfokozott tagadásvágynak és különködésnek tartom. Írásaik némiképp a 80-asok eredményeiből indulnak el, de magukat egy új egyletbe tartozóknak tekintik, és hűek a posztmodern szellemiséghez, amit nyilatkozataikban minduntalan megerősítenek. Hát valahogy ez a helyzet a posztmodernizmussal.

– *A Budapesten kiadott tizenkilenc kötetes Világirodalmi Lexikon előkészítése során hat éven keresztül dolgoztunk együtt. Mint tudjuk, alapvető enciklopédiák és bibliográfiák hiányában, munkád minduntalan nagy nehézségekbe ütközött a kortárs román írókról szóló cikkeid megírásakor. Mivel magyarázható ez a helyzet?*

– Réges-régi betegség. A szótárt, a román nyelv tárházát, melynek munkálatai az első világháborút megelőzően elkezdődtek, – még csak most fejezik be. Nincs egy a Laffont-Bompiani-féle lexikonhoz hasonló, a román írók nevét és a művek címét tartalmazó irodalmi szótárunk. Ennek oka nem csupán az utóbbi ötven év pénzügyi politikája; inkább a túlzottan balos kulturális irányzat a bűnös, amely a kozmopolitizmus elleni harc, majd később a kommunista színezetű nacionalizmus jegyében elzárkózott a világtól. Az igazsághoz tartozik az is, hogy a budapesti *Világirodalmi Lexikon* régebbi köteteiben megfigyelhető egyfajta szűklátókörűség. Ennek okát valószínűleg ugyanabban a dogmatikus kényszerűségben kereshetjük, ami az egész szocialista lágert jellemezte. De bárhonnan nézzük is, a 19 kötet elkészült, és kiállja a próbát!

– *Az alapmunkák kiadásának lendülete mintha lanyhult volna. Utalnék a Román írók lexikona, Nicolae Manolescu Román irodalom kritikai története című művekre. A Dumitru Micuét nem is sorolnám ide, mert minden tekintetben túlságosan is ... „kézikönyv”.*

– Nem beszélhetünk – különösen mostanában nem – valamilyen leállásról. A Larousse-lexikonok stílusában készült el a *Dicționarul enciclopedic* (Kislexikon), a Kolozsváron szerkesztett *Dicționarul scriitorilor români* (Román írók lexikona), második (D–L betűs) kötete nemrég jelent meg, és a következő kötetek csak anyagi nehézségek miatt nem kerülhetnek a könyvesboltokba. Az igaz, hogy irodalomtörténeti összefoglaló munkák előkészítéséről nincs tudomásom. Az általam említett N. Manolescunak azt hiszem, most nincs elegendő ideje ahhoz, hogy folytassa irodalomtörténetét. A baj, az a sok politizálás! Átfogó munkák készülnek az Akadémia iási-i és bukaresti irodalomtörténeti intézetében, szerkesztés alatt áll a *Román irodalom lexikona*. Most az antológiák, kiváltképpen a verses antológiák divatját éljük. Laurențiu Ulici (tíz kötetes!) és Ion Negoitescu 1955-ben összeállított (de csak 1998-ban megjelent) antológiáját újabbak, a Marin Mincué, a Dumitru Chioarué követték. Nemsokára napvilágot lát egy karcolatantológia az írói pályája elején karcolataltal debütáló D. R. Popescu szerkesztésében. Mégis az eredmény csekély, ennek oka először is a már említett támogatások hiányában keresendő, amely a kultúra területén is érezteti a hatását. Vagy talán leginkább a kultúra területén...

– *Míg több tucat szócikket készítettél, nem kísértett egy román irodalomtörténet gondolata? Szerinted minden kritikusnak írnia kell egy irodalomtörténetet?*

– Ezt a kérdést nálunk, és gondolom, nem csak nálunk, általában az irodalomkritikusoknak teszik fel. Erről inkább az irodalomelmélet szakembereit vagy a tudós monográfiák szerzőit kellene faggatni. Ugyanis ez abból a talán ki sem mondott meggyőződésből fakad, hogy egy hozzám hasonló kritikusnak a munkásságát nem tartják teljesnek, ha az életművet nem koronázza legalább egy összefoglaló mű, amely kamatoztatja a különféle lapokban publikált cikkeket vagy a legfeljebb ilyen-olyan gyűjteményekben megjelent tanulmányokat.

Megkockáztatom, hogy ki fogom ábrándítani az efféle összefoglaló művek kedvelőit. Kijelentem, hogy sohasem éreztem csábítást egy ilyen jellegű munka iránt. Talán az én alkalmatlanságom is közrejátszik. Viszont válaszom az, hogy az irodalmi anyagot „feltáró”, látszólag szeszélyes eljárásomból nem hiányoznak bizonyos előnyök, többek között nem érzem a kötelező fejezetek megírásának terhét. Sokan bátorítottak, a kortárs irodalmat jól ismerő tapasztalt kritikusok és nem „akármilyen” tárcaírók is, mint az előző nemzedékhez tartozó Perpessicius és Pompiliu Costantinescu.

Ez a napi irodalomkritika még mindig termékeny nálunk, ezt bizonyítja a nagyszámú, 1965 után feltűnt kritikus tevékenysége is, és mivel manapság a felületes újságírás miatt a kritikus személyisége háttérbe szorult, a műfaj veszített jelentőségéből.

Egyben válaszolok az utolsó kérdésre is. Mindaz, amit elmondtam, nem azt jelenti, hogy egyes krónikások elhivatottságból ne éreztek volna visszatartóhatatlan vágyat arra, hogy megmaradva a kritikánál a modern irodalom történéseiként is megszólaljanak. Eugen Lovinescu, George Călinescu, Ion Negoitescu, Nicolae Manolescu négy egymást követő nemzedéket képvisel, ők mindannyian kimagaslottak ezen a területen is; ilyen

értelemben Călinescu irodalomtörténete, az *Istoria literaturii române de la origini până în prezent* (A román irodalom története a kezdetektől napjainkig) még ma is igazi remekmű.

Cornel Regman, aki román írókat vitt a NATO-ba

Néhány hetes késéssel érkezett hozzánk a szomorú hír, hogy elhunyt a *Nagyszebeni Irodalmi Kör* egyik nagy öregje, Cornel Regman író, irodalomkritikus. Az irodalmi csoportosulás az 1940-es évek közepén jött létre, miután a bécsi döntést követően a román egyetem Kolozsvárról Nagyszebenbe költözött. Az erdélyi hagyományoktól eltérően ezek az ifjak nem nacionalista jelszavakat tűztek zászlajukra, hanem az esztétikai értékrendet, nyugati mércével is mérhető irodalmi műveket. 1943-as kiáltványukban világosan megfogalmazták, hogy szakítani óhajtanak a „provincializmussal”, az „etnikai sajátosságokkal”, és védelmükbe vették az „esztétikum autonómiáját”, az „individualizmus és a szabadság eszméjét”. Az idős mester, Eugen Lovinescu betegágyáról válaszolt a neki címzett nagyszebeni kiáltványra, és felhívta az ifjak figyelmét, hogy kozmopolitizmusa miatt őt is falhoz akarták állítani a türelmetlen vasgárdisták. Nem szeretné, ha ők is erre a sorsra jutnának. A jóslat bevált, de nem a szélsőjobb, hanem a „demokratikus baloldal” vezetése alatt. 1947-től a „nagyszebenieket” a büntetőperekben úgy kezelték, mintha a Cosa Nostra tagjai lettek volna. A kör tagjait, köztük Regmant is, eltávolították az egyetemi katedráról, és 1955-ben kitiltották őket Kolozsvárról. A csoport egy része Temesvárra, legtöbben Bukarestbe kerültek. Mindannyian későn, 45-47 évesen jelentették meg első köteteiket. A kirekesztés az irodalmi életből a diktátor ideje alatt is folytatódott. Mindezek ellenére a kortárs román irodalom egyik legmaradandóbb irányzatát képviselik.

Regman 1919-ben született a román-szász lakosságú Küküllő-menti Dánoson. Felmenői között szászokat is találunk. Iskoláit Kolozsváron, az egyetemet Nagyszebenben végezte. A kör alapító tagja. 1945 után egyetemi tanársegéd, a kolozsvári *Steaua* (Csillag) című lap szerkesztője, 1955-től egy bukaresti irodalmi kiadóhoz került, a konstancai főiskolán irodalomtörténetet tanított, később folyóiratok szerkesztőségében dolgozott. Első írása 1941-ben jelent meg, első kötete 1968-ban. Majd ezt követően 14 kötetnyi monográfiát, irodalomkritikai írást közölt, és számos gyűjteményes kiadást gondozott. 1997-ben vidám és szomorú aforizmákkal lepte meg olvasóit. A legmagasabb fokon művelte a kortárs irodalom és az irodalomkritika kritikáját. Szinte halála napjáig írta állandó rovatát a bukaresti *Jurnalul literar* című folyóiratba. Bravúros stílusa, finom iróniája, nyelvjátékai, aforisztikus megfogalmazásai, veleszületett erdélyi pesszimizmusa, kíméletlen ítélete, „már-már zavaró” filológiai pontossága és becsületessége miatt egyöntetűen elismerik érdemeit. Legjobb barátaival szemben sem engedett a magasra állított mércéből. Ezért hiteles mindaz, amit leírt.

Nem véletlenszerű, gondolom, hogy Cornel Regman 1990-től, hat éven keresztül dolgozott a *Világirodalmi Lexikon*nak. Szinte lehetetlen körülmények között, saját folyóirat-gyűjteményéből bányászta ki az adatokat, ugyanis máig nem jelent meg a teljes román írók lexikona. Így Regmannak tulajdoníthatóan ez a magyar lexikon most is a világon a legalaposabb kortárs román irodalmi lexikon. Amikor 1999. május 31-én Bukarestben átvette az *Opera Omnia* elnevezésű irodalmi díjat, többek között azt mondta, hogy életművéhez természetesen hozzátartoznak a budapesti lexikoncikkei is. A rá jellemző szellemességgel hozzátette: ez igen látványos fegyvertény, hiszen azzal, hogy a magyarországi Akadémiai Kiadónál megjelent *Világirodalmi Lexikon* munkatársa voltam, „több mint száz román író t virtem be a NATO-ba”. (Magyar Nemzet, 1999. szeptember 22.)

IV. A MAGYAR–ROMÁN ÜGY SZAJNA-PARTI NÉZETBEN

Fejtő Ferenc párizsi román barátai.
Párizsi beszélgetés az íróval

– Néhány napot Rennes környékén, bretonok közt töltöttem. Mára már eltűnt a sajátos breton világ. Talán egyetlen, ami sajátos, hogy történelmi jogai révén a breton ma sem fizet autópályadíjat.

– Igen, de ha már a bretonokról beszélünk, akkor elmondom, hogy 1939-ben Finistère-ben, – ez Bretagne legszebb, legvadregényesebb része, itt játszódik Trisztán és Izolda története, – csodálatos sziklás tengerparttal, Saint-Guérolé, a kelta mitológia egyik szentjéről elnevezett faluban laktunk breton halászoknál. Együtt mentünk tonhalra halászni. Éppen fordítottam Jules Romains Verdun-könyvét, amely később álnéven megjelent a pesti Pantheon kiadónál, amikor jöttek a halászok, hogy menjek le velük gyorsan a kocsmába, akkoriban még csak ott volt rádió, és hallgassam meg mit mondanak, mert játsszák a Marseillaise-t, valami fontos esemény történt, és ők nem értik mi az. A faluban egyedül a tanító értett franciául, de éppen szabadságon volt. Csak mi voltunk, feleségem meg én, akik franciául tudtunk a faluban és nekem kellett megmagyaráznom a bretonoknak, hogy kitört a háború, Franciaország hadat üzent a hitleri Németországnak. Erről tudósított a rádió. A háború után visszamentem Bretagne-ba, ekkorra már megváltozott a helyzet. Ma már csak néhány faluban, az öregek beszélnek még a bretont. Rennes-ben kiadnak breton nyelvű lapokat és az egyetemen is tanítják a nyelvet, de a pap már franciául prédikál. Néhány cikkemet lefordították bretonra. Egyébként az Ouest-France című napilapnak dolgozom, amely főként Bretagne-nak és Normandiának szól, de egyike a legolvasottabb francia lapoknak, példányszáma kétszer annyi mint a Le Monde-nak. Ebbe szoktam írni Kelet-Európáról. Sok levelet kapok a breton falvakból, szeretik, amit írok. Cikkeim nyomán bosnyák baráti társaságokat alapítottak. Ami a bretonokat illeti, a franciák igyekeznek velük elfelejtetni az elnyomtatást, a minden áron való kulturális asszimilációt.

– Egy kicsit későn, amikor már végét járja a nyelv és maga a breton közösség is.

– Igen. Attól félek, hogy az erdélyi magyaroknak is ez lesz a sorsa, majd amikor megtanulnak románul, román iskolába járnak.

– Sajnos így van. De nem ilyen egyértelmű a folyamat. Egy kétmillió közösséget nem lehet egyszerűen fűlszámolni, habár sokan és sokféleképpen próbálkoznak. Olyan kérdéstről van szó, amelyet nem lehet megkerülni. Például Ön is a neves román származású francia író-filozófussal, Emile Ciorannal folytatott beszélgetésében kitért a monarchia sorsára, a magyar–román kapcsolatokra. Ön jó barátságban állt Eugène Ionescóval és Emil Ciorannal és Mircea Eliadéval. Erről az Ön legújabb könyvében, a Borkóstolóban is kapunk ízelítőt a Ionescóval folytatott beszélgetésben és a Cioranról szóló esszéiben. Ők a francia–román irodalmi kapcsolatok történetében előkelő helyet foglalnak el. De ez a kapcsolatrendszer a múlt századba nyúlik vissza.

– A múlt század harmincas-negyvenes éveiben már sok román volt Párizsban, tekintettel arra, hogy nagyon könnyen tanulták a franciát és érdekeik is idetűzték őket.

– Ha például Jules Michelet és Edgar Quinet, e két francia történész kapcsolatait vesszük figyelembe, világosan kitűnik, hogy habár közeli, mondhatni baráti szálak fűzték például a magyarokhoz (például mint Gerandóékat Telekihez) ők inkább a románokat vették pártfogásukba. Ez például magyarázható azzal is hogy Quinet második felesége román volt, Michelet felesége a Párizsban élő román Cantacuzino hercegnő barátnője, de azzal is, hogy a franciák az elnyomott népek iránt érdeklődtek.

– Igen. Ez az elitnek a természetes érdeklődése az elnyomott, szabadságukért küzdő népek (görögök, olaszok) iránt, de a magyarságnak is nagy kultusza volt itt Párizsban 1848–49-ben.

– A szabadkőművesség is jelentős tényező ebben a folyamatban. A 48-as Magyar see román nemzedék hogyan vett részt a francia indíttatású szabadkőműves mozgalomban?

– Azt hiszem, hogy a magyarok annak a szabadkőműves mozgalomnak, a Grande Loge-nak (Nagy Páholy-nak) voltak a tagjai, amely kevésbé hatott a francia elitre. A szerbek, románok, csehek a Grand Orient páholy felé igyekeztek, s ez erősebb volt értelmiségi és radikális politikai körökben. A Grande Loge angol-szász hatás alatt állt.

Amikor a *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért* című könyvem írtam, betekinthessem a *Grand Orient* archívumába, ahol magyar neveket nem is találtam. A magyar szabadkőművességnek, úgy látszik, nem volt kapcsolata a *Grand Orient*-nal. Ebbe a páholyba viszont beépültek a románok és a szerbek is.

– Az Ön személyes kapcsolata a román emigrációval mikor kezdődött?

– Ez még a háború előtti, kávéházi kapcsolat volt, 1938–39 táján a *Dôme* és a *Couple* nevű, montparnasse-i kávéházban találkoztam Ionescóval, Ciorannal, később Eliadéval. Éppen olyan ágrólszakadtak voltak mint én, nem volt pénzük és bizonytalan volt a jövőjük.

– Miután Ionesco elismert író lett, tovább tartott a barátság?

– Hogyne. Haláláig. Családjával is. Tegnapelőtt beszéltem a feleségével telefonon. Ciorannal inkább a háború után barátkoztam össze.

– Hogyan emlékszik vissza Cioranra?

– Rendkívül különös, ellentmondásos, vadóc ember volt. Szerette a paradoxonokat, a jó beköpéseket. Játékos és paradox ember volt. De mindig érdekes, szerettem zseniális bemondásait. Izgalmas beszélgetőpartner volt. Egy 1988-ban készített (A kétségbeesés filozófusa, *Nagyvilág*, 1989/6) beszélgetésünk során fontos dolgokat mondott el szüleiről, ifjúkori éveiről, a Monarchiáról.

– Ezt a beszélgetést a román irodalomkritika is mérföldkönek tartja, ugyanis másképpen nyilatkozott a magyarokról, mint a Románia színeváltozása címmel, 1936-ban megjelent szélsőségesen magyarellenes könyvében.

– De az *Histoire et utopie* (Történelem és utópia) című 1960-ban megjelent könyvében már másképpen nyilatkozott a magyarokról. Ez késői felismerés volt és valószínűleg én is hozzájárultam, ahhoz, hogy revideálja nézeteit.

– Lehet baráti gesztusnak is venni?

– Lehet, hiszen szeretett kacérkodni, de mindig őszinte volt. Akkor is amikor Sissiről írt és a Monarchia zétúzásán sajnálkozott.

– Hogyan alakult az Ön kapcsolata Ionescóval?

– Minden premierjére meghívott. Mulatságos, kedves, melegszívű volt, olyan, mint saját figurái, kicsit bohóc is, mélységesen érzékeny ember. Remek meglátásai voltak, főleg akkor, ha ivott, – persze nem túl sokat –, és jó kedve volt. Egyszerre elkezdett szárnyalni, a prózából a költészetbe emelkedett. A 1970-es évek vége felé egy olasz lap (a milánói *Il Giornale*) párizsi irodáját vezettem, többször kértem tőle cikket és szívesen is adott, mert a lap jól fizetett. Emlékszem egyszer telefonált, hogy elkészült a cikkel. Azt válaszoltam neki, hogy tüstént elküldöm érte a titkárnőmet. Ionesco azt felelte, hogy maga akarja behozni a cikket. Beállított a szerkesztőségbe a hóna alatt egy üveg wiskhyvel, azzal, hogy az itókát ott hagyja és ezentúl a cikkeit ő hozza be, s ezt Rodicának, feleségének nem szabad megtudnia, ... az tudniillik nagyon vigyázott rá, hiszen Ionesco cukorbeteg volt és nem ihatott. De azért ivott, mert depressziós volt és csak többé-kevésbé ittasan tudott írni. Gyakran volt pesszimista, kedvetlen, halálfélelmek gyötörték, és ehhez kellett egy kis alkohol.

– A hivatalos Romániával sem Cioran, sem Ionesco nem tartott semmiféle kapcsolatot. Ők beszéltek erről?

– Körülbelül egy véleményen voltunk a romániai rezsimről. Ionesco is részt vett *A kultúra szabadságáért* nevű értelmiségi mozgalomban, és együtt dolgoztunk több folyóiratnál, például a *Preuves*-nél, *Contrepoint*-nél. Politikailag mindig egyetértettünk. Neki sem volt jobb véleménye a román rezsimről, mint nekem a Rákosi-rendszerrel.

– 1956-ban Ionescók is lelkesedtek a forradalomért?

– Ionesco részt vett rendezvényeinken, például, amikor Ignóus Pál Párizsban tartott előadást, vagy amikor Déryék kiszabadítását követeltük. Szívvel-lélekkel a magyarokkal érzett. Mélységesen humanista volt, semmi köze nem volt a román sovinizmushoz. Cioran múltjában volt ilyen elhajlás, de Ionesco felülállt ezeknek a téveszméknek.

– Ön ismert-e még más román származású írókat?

– Igen, például Eliadét egy kolozsvári magyar orvosnál, Hungwald Henriknél ismertem meg, aki mellel egy Kolozsvári Grandpierre Emil-regény szereplője is, és akihez nagyon jó barátság fűzte a tudós írókat. Amikor Párizsban tartózkodott sokszor ott találkoztam vele.

– Eliadéra hogyan emlékszik vissza?

– Kozmopolita, óriási tudású filozófusként ismertem meg. Rendkívül művelt volt, s nemcsak vallástudományi esszéket, de kitűnő regényeket is írt.

– *Eliade azonban mindvégig románul írta novelláit, regényeit, naplóját szemben Ionescóval és Ciorannal, akik francia íróvá válásuk után többé egyetlen sort sem írtak románul. Sőt Cioran barátaival is franciául vagy németül beszélt. Ez utóbbi magatartás mivel magyarázható?*

– Ez teljes azonosulás volt a francia kultúrával, és egyben nyilván saját ifjúságának, tévedéseinek a tagadása is egyben. Itt Cioran más emberré lett, a Vaszgárdával szimpatizáló ifjúhoz képest. Inkább Voltaire és La Rochefoucauld, La Bruyère ivadéka. Cioran adoptálta a francia kultúrát, amely később őt adoptálta.

– *Cioran alapműveltsége német. Mintha német filozófiát művelt volna francia nyelven?*

– Nem mondható Hegelinek, Heideggert se szerette, inkább Nietzsche és Schopenhauer filozófiájával volt rokonságban. De legközelebb a francia moralistákhoz, aforizmaírókhoz állt. Igaz, hogy Nietzsche a legfranciásabb német filozófus volt, hiszen végül Wagnertől Bizet-hez tért meg, a Carmen-t jobban szerette, mint a Niebelungokat. Heinét igen nagyra tartotta, a német rasszizmust, antiszemitizmust, pángermanizmust mélységesen elvetette. Cioran ezt a Nietzschét olvasta.

– *Cioran elküldte Önnek könyveit?*

– Hogyne, és beszéltünk is róluk. Általában egyetértettünk. Hozzá hasonlóan én is pesszimista voltam és maradok, de életvidám. Nagy különbségek közöttünk nem voltak. Az ő világszemlélete nehezen összefoglalható, mert nem törekedett rendszerességre, több volt benne a líra, hangulat és szubjektivitás, mint a rendszeresség. És amikor azt mondtam neki, hogy világnézetiileg, – mint Leszek Kołakowski és Afanaszjev barátom, – konzervatív liberális szocialistának vallom magam, azt mondta, egyetért.

– *Cioran író vagy filozófus?*

– Filozófus-író, de ezt mondhatnám Nietzschéről is. Például Schopenhauer, akitől Nietzsche is sokat tanult, még rendszerben gondolkodott, és nem annyira költő-filozófus. Mint mondtam, Cioran részben Nietzschével, részben a francia gondolkodó-írókkal rokonítható, mint Lemaistre vagy Bergson. Az igazi francia filozófusok jó írók is egyben. Descartes *Értekezését* szívesen olvasom most is.

– *A franciák hogyan fogadták Cioran műveit?*

– A francia elit befogadta és elismerte. Eleinte nagyközönsége nem volt. Az a három-négy ezer alkotó értelmiségi, aki számított Franciaországban, az kedvelte írásait.

– *Manapság létezik-e ehhez hasonló írói magatartás, gondolok például Finkielkraut-ra és társaira.*

– Nem, ezek politizálóbb szellemiségű gondolkodók és Cioran nem volt politikus alkat és nem írt zsurnalisztikát. Ezek az új filozófusok pamfletírók. Nagyon szeretem Finkielkraut írásait, jó barátom is, de Cioran más volt, eredeti jelenség a francia irodalomban. Inkább a XVII. vagy a XVIII. századi francia írókkal volt rokon, mint saját kortársaival. Talán Alain volt az, aki hasonlóképpen kis terjedelmű írásokban fejtette ki filozófiáját a *Nouvelle Revue Française*-ben. Én azt hiszem, hogy Cioran tanult Alaintól, mert mindenki tanult tőle.

– *Általában a román írók könnyebben váltottak át franciára és váltak francia írókká.*

– Nagyon nehéz átállni más nyelvre. Én ha Magyarországon maradok, inkább szépíró lettem volna, mint politikai esszéíró vagy történészíró. Azért lettem ez utóbbi, mert nem tudtam tökéletesen kifejezni magam franciául. Elkezdtem írni franciául, de nem ment.

– *Ön tehát próbálkozott novellával, regénnyel francia nyelven?*

– Igen, de nem sikerült. Kéziratban maradtak a regényeim.

– *És a kétnyelvűség?*

– Az könnyebb. Ha az ember harminc éves koráig ápolta magyar nyelvét, azt már nem felejt el. De még időm volt magam a francia nyelvben tökéletesíteni. Illyés Gyula, amikor a háború után először találkoztunk, azt mondta: „Te még mindig azzal a dunántúli akcentussal beszélsz”. Én azt válaszoltam: „Úgy beszélek franciául is. Ezt nem lehet elfelejteni”. Viszont jó tíz évi munkámban került, amíg megtanultam franciául írni. Sokat dolgoztam rajta.

– *Mi a legfontosabb különbség a magyar és a francia között?*

– Erről ugyancsak Illyés Gyula beszélt nekem. Amikor belezavarodik egy mondatába – mondta Illyés – és nem tudja magát elég érthetően, szabatosan kifejezni, akkor megpróbálja megfogalmazni gondolatait franciául, majd franciából lefordítja magyarra, és így lesz világos a mondanivalója. Tudniillik a francia sokkal nagyobb precizitást követel, nagyon nehéz franciául zavarosan írni, viszont magyarul nagyon könnyen lehet, sőt a legtöbben zavarosan írnak, mint azt Kolozsvári Grandpierre Emici egy Németh Lászlóról szóló tanulmányában (*Éretnek esszék*) ragyogóan kimutatta. Ugyanakkor a magyar nyelv nagyobb költői szabadsággal is jár. Például Shakespeare-t vagy Goethe *Faustját* nem lehet franciára fordítani, hiszen az a költői képzetnek olyan szilaj nekilendülése, amit a francia

képtelen visszaadni. A francia nyelv olyan, mint a francia kert vagy városművészet, annak rendszeresnek, tervszerűnek, percíznek és konkrétan kell lennie. Az ember kénytelen tisztán kifejezni magát.

– Cioran például azt mondta, hogy számára, pontosan a szabatossága miatt, a francia nyelv kényszerzubbony.

– Éppen olyan, mint a francia kert a dzsungelhez vagy az angol kerthez képest. Az előbbiben a fák meg vannak nyírva, a fákat ápolják, a főutak, ösvények mértani rendben sorakoznak. Még Rabelais nyelve shakespeare-i volt, de a XVII. századtól kezdve megnyírták, így az udvari nyelv lett az elegáns, illatos, precíz és közérthető nyelv. Ilyen a francia filozófia is. Ez az amit a „nyelv zsenijének” szokás nevezni. A magyar inkább a némethez, göröghöz, angolhoz hasonlítható abban, hogy tulajdonképpen még nem véglegesen kialakult, hanem állandóan alakuló nyelv. Azt is mondhatnám, hogy minden költő vagy író annyi szót és fordulatot találhat ki magának amennyit csak akar. Franciaországban nem lehet új szavakat kitalálni. Talán csak San-Antonio kivétel, aki külföldön ismeretlen, de Franciaországban a legnépszerűbb író.

– Jelenleg min dolgozik?

– Befejeztem egy könyvet a magyarokról és a zsidókról, vagyis kettejük boldog vagy boldogtalan házasságáról.

– Ez hasonlít-e a magyar–román konfliktusrendszerhez?

– Talán abban hasonlít, hogy a románoknak most a magyarok a zsidóik, hiszen zsidóik már nem igen vannak, akiket gyűlölhethetnek s irigyelhetnének, most a magyarokat gyűlölik és irigylik. Ennyiben hasonlít. A magyarok arra nem jöttek rá, hogy saját jövőjük alatt vágják el a fát, amikor kisebbségeikkel rosszul bántak, mert nem gondoltak arra, hogy magyar kisebbségnek lenni sem lesz jó. A hivatalos Magyarország nagyon nagy vétke volt, hogy az erdélyi és a partiumi magyar zsidóság kiirtásában oly szorgalmasan és lelkiismeretesen segített a németeknek, hiszen e zsidók nagyrésze magyar patrióta volt. A kolozsvári, nagyváradi, marosvásárhelyi, aradi, temesvári zsidók, akiket ismertem, azok mind magyar érzelműek voltak. Nekik úgy hálálták meg a magyarsághoz való hűségüket, mint a felvidéki magyarságnak is, hogy Erdély visszahódítását követően első dolguknak tartották a zsidótörvény bevezetését, a gettósítást, Auschwitzba küldést...

– Ugyanakkor a szerb, horvát, román, cseh, szlovák sem szerette különösebben a magyart.

– Én még gyermekkoromban láttam Zágrábban, amint magyar zászlókat égetnek a Jellasics téren. Szerintem ez nem csak nemzeti összeférhetetlenség, hanem osztályok közötti harc is volt. A magyarok voltak az urak, rendkívül öntelt, gőgös és megalázó urak. El kell csak olvasni a horvát Mirosláv Krležának a műveit, akivel nagyon jó barátságba kerültem, hogy milyen érzékenyen reagált a magyarok lenéző és gőgös viselkedésére, pedig a Ludovika Akadémián tanult és Adyt szerette és fordította. Bethlen grófnak a felesége mondta, amikor egyszer együtt vacsoráztunk a Pen Klubban, hogy Európában három úri nemzet van az angol, a német és a magyar. – A többiek? – kérdeztem. – A többiek kispolgárok vagy parasztok - válaszolta. A franciák? – Filiszterek! – felelte.

– Mivel magyarázható, hogy Magyarországon a zsidóság sokkal inkább beépült, magyarrá vált, mint a környező országokban?

– A magyar minden uriassága ellenére vagy pedig az uriassága miatt is sokkal asszimilálóbbs nép volt, mint bármelyik szomszédja. Azt még nem mérték föl, hogy a magyarok hány szlovákot, románt, szerbet, horvátot asszimiláltak. Meg kell nézni egy budapesti telefonkönyvet, és láthatja, hogy hányféle név szerepel. A magyar az egyetlen fajta Közép-Európában, amely a németeket is asszimilálta. Hány németből lett jó magyar író, Rákosi Jenőtől Herczeg Ferencig? S az örményből, horvátból Petőfitől Babitsig? Az én magyarázatom az, hogy kevés olyan vonzó emberfajta volt az európai társadalomban, mint a XIX. századi liberális magyar nemesség, amely olyan személyiségekkel dicsekedhetett, mint Széchenyi Ferenc és Széchenyi István, Festetics György, a Batthyányiak. Eötvös József, Eötvös Károly, Trefort Ágoston, Kemény Zsigmond báró, hogy csak néhányat említsek. Ők mind európaiak, liberálisak és ugyanakkor – a szó nemes értelmében – olyan világpolgárok, humanisták voltak. Ilyen romantikus, liberális, nacionalista nemzedék, mely legfeljebb Lengyelországban létezett. Ez a nemzedék elcsábította a zsidókat, németeket, elcsábított mindenkit, aki a vonzáskörébe került. A szlovák elit jó részét is elmagyarosították, és nem kevés románt, horvátot is. Szóval a magyar asszimiláló nép, és a zsidók voltak azok, akik az asszimilációban látták a polgári és emberi emancipáció és a modernizáció útját, mert a többi nép már a XIX. század elején kezdte megtalálni saját felemelkedésének módját. A magyar zsidóságnak az a része, amely a XIX. század első harmadában élt Magyarországon, Nyugatról és nem Keletről jött, és a polgárosodás volt az eszménye. A legtöbb német nyelvűek voltak. De a németről hamarosan a liberális magyar államnak a nyelvére tértek át. Ez a magyar nemzetállam 1830-tól sokkal liberálisabb is volt mint az osztrák. Kivételnek számított Közép-Európában. Két szempont találkozásáról van szó. Egyrészt a jelentékeny magyar liberális-humanista elit növelni akarta a magyarság nyelvi és kulturális, gaz-

dasági és politikai súlyát, és ezért igyekezett megnyerni a nemzetiségeket, – és nemcsak a zsidókat, hanem minden nemzetiséget, de a többiekkel nem sikerült – annak a gondolatnak, hogy a magyar kultúrán át emelkedjenek föl a polgárság soraiba. A nemzetiségek jó része is polgárosodni, fölemelkedni vágyott, de a saját hagyományai szerint...

– *Ez a fajta polgárosodás a környező országokban nem volt ennyire hangsúlyos.*

– Igen, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a horvát, román, szlovák esetében a magyar- és németellenesség mellett nacionalizmusuk egyházi, vallási jelleget is öltött. A magyar liberális nacionalizmus laikus, inkább nevezhetnénk „protestáns nacionalizmusnak”. A többi pedig, reakciós papi nacionalizmusok voltak, következőképp inkább kirekesztő, mint befogadó.

– *Készülő könyvében milyen megoldást talál a magyarság és zsidóság között a történelem folyamán kialakult kapcsolatrendszerre?*

– Ez nagyjából megoldódott 1944-ben, amikor négyötöd részüket segítettek kiirtani; most körülbelül százezernyi zsidó van, ami nem okoz komoly problémát, legfeljebb Csurkákéknak és a neonáciknak. Akik mostanában ott élnek, azok már elmagyarosodnak, vagy pedig ha ez nem sikerül, akkor van hová menniük.

– *Romániában úgy oldódott meg a kérdés, hogy a zsidóság emigrált.*

– Igen. Mindez Magyarországon annak a függvénye, hogy mennyi maradt meg az antiszemitizmusból. Azt hiszem, hogyha a Csurka-féle szárny győzött volna, sokan elmentek volna, s ezzel ugyancsak megoldódott volna a probléma. Hogyha odahaza egy liberális, progresszív értelmiségnek sikerül megteremtenie egy nyugati típusú Magyarországot, akkor ugyanaz a helyzet alakulhat ki, mint Franciaországban, Angliában vagy az Egyesült Államokban

– *Mikor fejezi be tervezett könyvét?*

– A kézirat javítását elvégeztem, és végre befejeztem.

– *Mint történészt kérdezem, véleménye szerint a magyar–román kérdésben mi várható?*

– Itt volt Párizsban a román elnök, Ion Iliescu és előadást tartott egy külpolitikai társaság meghívására, melynek alapító tagja vagyok. Amikor előadta ékesszóló beszédét arról, hogy ő milyen demokratikus és főként mennyire szívén viseli a szomszéd népekkel való jó viszonyt, szót kértem és gratuláltam neki remek franciáságához, kifogástalan stílusához, mert rendkívül disztintíváltan, előkelő franciásággal beszélt. Én annak is örülök, folytattam, hogy a szomszéd államokkal megállapodásra törekszik, remélem ennek magyar vonatkozásai is vannak, de egy kérdést szeretnék föltenni. Nem gondolja-e hogy például a Magyarországgal való viszony javításához egy gesztust kellene tennie, mert ha jól tudom a román alkotmánynak van egy olyan meghatározása, miszerint „Románia egységes... nemzeti állam”, s mivel az elnök úr jobban tudja, mint én, Romániában más nemzetek is élnek mint a román, márpedig ez a mondat azt jelenti, hogy a többi nemzetet kirekesztik a román államiságból. Talán jó lenne megváltoztatni. Erre ő nagyon diplomatikusan és szeretetre méltó hangon elmondta, hogy ismeri és nagyra tartja munkásságomat és olvasta könyveimet, és higgyem el neki, hogy egyik fő célja a Magyarországgal való viszony megjavítása. A kérdésre úgy felelt, hogy nem felelt.

– *Erre miképpen reagált a közönség?*

– Nézze, a jelenlevők diplomaták, tábornokok, minisztériumi tisztségviselők, újságírók voltak, és ők nem vették szó szerint azt, amit a román elnök mondott, és megértették az én célzásomat. Persze a románok egyik fő erőssége, hogy általában, akik ide jönnek, jól beszélnek franciául. Például itt járt Petre Roman, és remek franciásággal adta elő valótlan állításait. Sajnos franciául jól beszélő magyar politikus nagyon kevés van. Jönnek a magyar miniszterek, a köztársasági elnök, miniszterelnök, a külügyminiszter és egyikük sem tud franciául. A románok nyelvtudása mindig jobb volt a magyarokénál. Márpedig mindenütt számít, hogy a vendég jól beszélje a vendéglátó ország nyelvét, hogy meggyőzőbben tudja előadni mondanóját. A franciák sovíniszták is, hízeleg nekik, ha az idegenek – még ha amerikaiak vagy angolok is, de főként, ha kelet-európaiak – franciául fejtik ki álláspontjukat. Ebben a románok mindig nagyok voltak, s tekintettel arra, hogy nyelvükben nagyon sok a latin elem, el tudták hitetni, hogy a román *francophone*, franciául tudó nemzet, hiszen az elit valóban kitűnően beszélt a franciát. A Magyarországra akkreditált jelenlegi francia követ magyar nyelven mutatkozott be, ezzel megszégyenítő példát mutatott.

– *A nyelvtudás számított a trianoni tárgyalásokon?*

– Mindig számított! Ott is!

– *És a diplomáciában mi a helyzet?*

– A románok mindig is jobb diplomaták voltak. A diplomácia évszázadok óta a románoknak legjobb iparága volt. A szerbek is jobb diplomaták, mint a magyarok. Nem is beszélve Masarykról vagy Benešről. A magyar dip-

lomáciának egyik fő baja az volt, hogy mint magyar diplomácia nem igen létezett, hanem csak mint osztrák-magyar diplomácia. Abban a korban, amikor közép-európai és balkáni nemzetek függetlenné váltak (görögök, románok, szerbek és mások) a XIX. században e népek diplomáciája francia orientáltságú volt kezdetektől fogva is. A magyar diplomácia pedig németebb volt, mint az osztrák, hiszen a magyar nemesség Ausztria ellen már két évszázada Poroszországot játszotta ki, az osztrák nyomás ellensúlyozására. Ez ugyanakkor Nyugat felé rendkívül nagy handicap-nek számított a magyar diplomácia számára. Majd az önálló Magyarországon a Horthy-diplomácia következett, amelynek nagy ügyessége abban állt, hogy Franciaországban csakis a jobboldali és szélsőjobb erőkkal tartotta a kapcsolatot, amikor Franciaország baldoldali ország volt. Horthyék cseh-, román-, egyszóval kisantantellenes politikája nyilván nem lehetett olyan sikeres, mint az a román, szerb diplomácia, amely francia szövetségre törekedett. Ha visszapiillantunk a történelembe, látjuk, hogy milyen mélyen gyökereznek a kialakult és hagyományossá vált rokonszenvek. A magyarság csak 1848 és 1956 körül tudta néhány évre kivívni magának az elnyomott népeknek hagyományosan kijáró szimpátiát.

– *Hogyan látja a magyar–román kapcsolat jövőjét?*

– Én azt hiszem, hogy ez attól függ, hogy egyrészt a bukaresti politikai-gazdasági elitnek és a Securitáténak meddig lesz szüksége a magyargyűlölet szítására, másrészt pedig, hogy meddig kell bűnbak a Securitáté által pártfogolt erdélyi román sovinszta funaroknak és más politikusoknak. Ha nem lenne szükségük bűnbakra, és ha meg tudnának valamiképpen szabadulni a sovinszta gyűlölködés szükségletétől, azt hiszem, nem lenne akadálya annak, hogy kialakuljon egy modus vivendi Magyarország és Románia, a román és a magyar nemzet között.

– *És ezt a Nyugat is elvárja, sőt megköveteli tőlük.*

– A Nyugat kimondottan ezt kéri, mert nem szereti, ha ezzel a konfliktussal zavarják, nem szereti, ha szomszédságában zűr van, veszekednek, és ne neki kelljen azon gondolkodni, hogy a veszekedők közül kinek van igazsága. Csak azt látja, hogy két fél veszekszik. Ez történt a jugoszláviai helyzettel szemben is. A Nyugat nem szerette, hogy ott háborúznak, s ezért a franciák, mint tudjuk inkább a szerbek oldalára álltak, hiszen a két világháborúban bajtársak voltak. Az volt az érzésük, hogy horvátok és a szlovének nacionalizmusa miatt robbant ki a háború, amire a szerbek csak reagáltak. Azt nagyon kevesen tudták 1991-ben, hogy a konfliktus oka a szerb hegemonia fenntartásának, illetve a volt Jugoszláviának egy Nagy-Szerbiával való helyettesítése volt. Mitterrand maga is későn vette észre, hiába beszéltem és írtam is neki erről. Azt mondta, hogy „mindkét világháborúban a horvátok, szlovének ellenünk, a szerbek pedig mindig velünk voltak”. Írtam neki egy levelet, amit közzé is tettem, miután nem válaszolt rá, és kifejtettem benne, hogy a nemcsak a horvátok és a szlovének, hanem például a németek, az olaszok is szemben álltak a franciákkal, tehát ez nem lehet érv. Ezután többé nem találkoztunk. Voltak köztünk nézeteltérések, de jó viszonyban voltunk, hiszen ismertem őt, még mielőtt elnök lett volna.

– *Tanácsadója is volt?*

– Nem – mondhatom, ha az lettem volna, nem követett volna el annyi külpolitikai tévedést a szovjetekkel szemben és Balkánon –, de beszélgettünk, és azt hiszem, hogy a Monarchiáról írott könyvem hatott rá és belátta, hogy Trianonban igazságtalanság történt Magyarországgal. Nekem is részem volt abban, hogy rájött: a Monarchiát nem kellett volna feldarabolni, hanem konföderációval átalakítani. Talán még ma sem késő!

– *E könyv megjelenése után valóban sokan másképpen látják Nyugaton Trianont és előkészítését.*

– Ezzel a könyvvel komoly sikerem volt. A Francia Diplomáciai Társaságban több előadást tartottam, és senki nem mondott már ellent. Ezt a gondolatmenetet elfogadták.

– *Köszönöm, hogy fogadott párizsi otthonában.*

Kelet-Közép-Európa francia szemmel
Beszélgetés Alain Finkielkraut filozófussal

– Néhány hónapja Önről beszélgettem Fejtő Ferencsel. Szerinte Cioran volt az utolsó moralista, a mai filozófus-nemzedék többnyire pamfletíró. Helytálló-e ez a megállapítás?

– Nem érzek hivatást arra, hogy hirdessem az erkölcsöt. Hiszen ez olyan magatartásforma, melynek megvolt a maga dicső százada Franciaországban, amelyet Cioran bizarr, új alakban testesített meg, egészen csodálatos, anakronisztikus módon. Máshonnan érkezett egy olyan korba, amikor már létezett moralista, s egyszer csak megjelent az utolsó francia-román erkölcsbölcslő. Csodálatos kivételnek számít. Nem hiszem, hogy a moralista magatartás megfelelné annak, aki meg akarja érteni a világot. De szeretném, ha nem lennék csak egyszerűen pamfletíró. Természetesen megtörténik, hogy írásaiban nem tudom leplezni haragomat, szomorúságomat, fölháborodásomat, de ez nem minden, hiszen megpróbálom értelmezni a környező világot. Visszautasítanám mindkét jelzőt. Ma már lehetetlen moralistának lenni. Pamfletíró sem vagyok, mert túl könnyű szitkozódni. A politikusokkal folytatott vitáim során is mindig Max Webernek a felelősség erkölcséről szóló tanítását tartom szem előtt. A pamfletíró minden felelősség alól felmentve érzi magát. A mondanivaló miatt gyakran feláldozza az árnyalatokat, állításai inkább a bizonyítás szellemiségét szolgálják, és nem nélkülözik a sarkítást sem. Lehet, hogy néha nem tudok ellenállni ennek a kísértésnek, de küzdök ellene.

– Kedvenc olvasmányom *Comment peut-être croate* (Hogyan lehet valaki horvát?, 1992) című könyve, mert az egész hivatalos és nem hivatalos politikával szemben bátran kiállt a horvátok mellett, ugyanis őket, más népekkel együtt a háború a legszörnyűbb szenvedésekbe sodort. Négy év távlatából és számos újabb információ birtokában ma másképpen írná meg ezt a könyvet?

– Azóta is (1992 óta), számos cikket, tanulmányt írtam a horvát kérdésről hasonló felfogásban. Egy újabb könyvön dolgozom, amely tartalmazza mindazt, amit Horvátországról, és legújabban egészen véletlenül Olaszországról írtam. Címe *Le crime d'être né* (Bűnös vagyok, mert megszülettem). Az elsőt, vagyis *Hogyan lehet valaki horvát?* címet jónak tartom, de egyszerűen nem értették meg. Montesquieu-től kölcsönöztem a közismert mondatot, hogy *Hogyan lehet valaki perzsa?* nevezetesen azért, hogy bizonyítsam, hogy még ma sem közérthető, ha valaki horvát. Mivel a leegyszerűsítések korát éljük, kikiáltottak a horvát ügy, a horvát kormány kizárólagos védelmezőjének. Soha nem állt szándékomban ezt a szerepet fölvállalni. Könyvem és cikkeim minden kétséget kizáróan igazolják állításomat. Az ember nem szabadulhat saját korától, így továbbra is írom a dolgaimat. Annál is inkább, mert a horvát politika legújabb fejleményeit aggasztónak tartom, de ki kell jelentenem: a háború felelősségének terhe a szerbek vállát nyomja. Ők akarták ezt a háborút, mert amit akartak, azt csak egyetlen lehetséges eszközzel, a háborúval tudták elérni. A cél világos volt, de sajnos rosszul értelmezték. Ha a világ előbb megértette volna a valódi szándékokat, talán időben véget lehetett volna vetni ennek a háborúnak. Most pedig, a háborút követő időszakban Horvátország, amely ki tudta vívni függetlenségét, képtelen ugyanabban a lépésben továbbhaladni a demokrácia felé. Eljött az idő, hogy beszéljünk a támadás indokairól, s arról, hogy a támadót, az agresszort megajándékozták azzal, amiért belevágott a háborúba, ugyanakkor jeleznünk kell a horvát politikával szembeni fenntartásainkat, és felhívjuk a horvátok figyelmét arra, hogy az ellenséggel szembeni szent egység nevében megfélemeznek a demokráciáról.

– *Hogyan élte meg Franciaországban a másként gondolkodó másságát, hiszen a francia sajtó, a francia hivatalos politikával egybehangzóan, maga François Mitterrand is a szerbeket támogatta?*

– Nem volt egyszerű, ugyanis a közvélemény csak akkor változott, amikor a háború kiterjedt Boszniára. Végül is az események Szlovéniában és Horvátországban kezdődtek, az első bűncselekmények sorozatát nem Szarajevóban, hanem Vukovarban hajtották végre. Egyedül érzetem magam, amit nem volt könnyű képviselni. Egyedül éreztem magam, noha többen vallottak az enyémhez hasonló nézeteket, mert a Horvátországról szóló eseményeket a sajtó rendszeresen elhallgatta. Ma (1996, a szerk.), amikor a horvátok, a kevésbé felvilágo-

sult Trujdman vezetése alatt, jelek szerint a nacionalizmusba csaptak át, azok, akik a bosnyákok javára elutasították a horvátokkal szembeni szolidaritásukat, most azt mondják, hogy igazuk van a horvátoknak. Pedig hibát követnek el. Boszniában is ez megtörténhet, hiszen Izetbegovics elnök talán kevésbé brutális, de ravaszabb, mint Trujdman, ez viszont nem akadályozza meg abban, hogy a demokráciától távol álló nacionalista nézeteiket valljon. Ahol a muzulmán pártok uralkodnak, ott más népcsoportoknak nincs helye. Minél rosszabb lesz a helyzet, annál inkább hasonlítanak majd a bosnyákok ahhoz a negatív *image*-hez, amit a szerbek rajzolnak róluk. Íme, a szerbek hívei, vagy a semlegesség hívei később azt állíthatják: lám igazunk volt. Ezt tekintem a legnagyobb csapásnak!

– *Budapesten a Francia Intézetben megrendezett Az értelmiségiek morál és politika között konferencián kólégája Tamás Gáspár Miklós kissé eltúlozva, gúnyosan mutatta be a nyugatiak magatartását a keleti értelmiségiekkel szemben. Ön mondhatni hevesen reagált. Miért?*

– Régóta ismerem és szeretem Tamás Gáspár Miklóst. Valóban túlzóan karikatúraszerű képes festett a nyugati és a keleti értelmiségi kapcsolatáról. Őszintén elkésérített kollégám hozzászólása. Az ember nem érezheti magát állandóan bűnösnek. Bűnös ugyebár, mert nem érdeklődik eléggé Kelet-Európa íránt, bűnös, mert bután közelíti meg a keleti kérdést. Szerintem ez tarthatatlan. Tamás Gáspár szeműnkre veti a túlárádó udvariasságunkat a keleti értelmiségiekkel szemben. Erre csak azt tudom válaszolni, hogy nem igaz. Személy szerint már sok éve, több alkalommal vitatkoztam jeles képviselőikkal. Például 1992-ben Dubrovnikban, egy konferencián Konrád Györggyel vitatkoztam, ugyanis szemére vetettem, hogy semlegessége a volt jugoszláviai népek között dúló háborúval szemben nem tartható tovább, és hogy a másként gondolkodók nyilvánítsák ki véleményekűt az eseményekről. Örülök annak, hogy ismét beszélhattűnk erről. Paradox módon, néhány nyugati értelmiségi, aki jelen volt ezen a konferencián, pontosan a kelet-európai gondolkodók tapasztalait figyelembe véve, megkísérelt tanulságot levonni a volt Jugoszlávia területén lezajlott háborúból. Ugyanakkor érdekes volt számomra Adam Michniknek a horvát nacionalizmusról vallott álláspontja. Teljes mértékben elfogadom kifogásait a horvát kormánnyal, a horvát nacionalizmussal szemben, mely szerint bármely vélemény horvátellenes, ami nem felel meg a jelenlegi horvát rezsim elvárásainak. Tudom, ez valóban így van. Ellenben hamisnak tartom az egyenlőségjelet, amit a horvátok és a szerbek közé tesz. A horvátok felkészűlése a háborúra nem hasonlítható a szerbekéhez. A horvátok nem akartak háborút, és amikor a szerbeket szidták, a történet arról szólt, hogy miért akarják elhagyni Horvátországot. Az egyik menekűlni, a másik meg hódítani akart. Ez nem ugyanaz! Érdekes, amikor megismertem Tamás Gáspár Miklóst, a romániai magyar kisebbség helyzetéről beszélt, nem nacionalista, de túlfűtött nemzeti érzélemmel. A nemzeti érzelmet miért kell ilyen hevesen támadni másoknál, ha bennűnk megvan? Legyen szó akár Michnikről! Michnik fennen hangoztatja, hogy az embernek tudnia kell saját nézeteit is bírálát alá venni, nem szabad a múlt legendáiban élni. Egy éve rendeztem egy kollokviumot Krakkóban. Témája a zsidók és a lengyelek viszonya a Shoával szemben, és az érdekelt, hogy mit szólnak ehhez a zsidók és a lengyelek. Meglepő volt számomra, hogy Michnik nagyon lengyel szempontból látta ezt a kapcsolatot, és hevesen reagált azokra a zsidók által, mondhatom igazán enyhén megfogalmazott vádakra, amelyek általában a lengyeleknek a holokauszt idején a zsidókkal szemben tanúsított viselkedését érintették. Ki kell jelentenem, hogy először is igen nehéz megtenni azt, amit másoktól elvárunk. Másodszor, eleve nem ítélek el mindennemű nacionalizmust, sem a nemzeti érzélem minden megnyilvánulását. A volt jugoszláviai népek közötti háború arra tanított, hogy nagyon nagy elővigyázatossággal használjam ezt a fogalmat. Ugyanis ebben a háborúban a nacionalizmust nem a megkülönböztetésre, hanem az összemosásra használták. A nacionalizmus elleni küzdelem nevében ugyanazon kategóriába került gyilkos és áldozat egyaránt. Innen a felismerés, hogy ismét meg kell vizsgálnunk a nemzeti érzés jogszerűségét és kórtanát. De akik tanulságokat akarnak levonni mindabból, ami innen délre történt nem szabad nemzeti érzést eleve patológiás érzésnek tekinteni.

– *Ebben az értelemben mi az Ön véleménye a magyar–román konfliktusról?*

– Nézze, igen nehéz véleményt mondanom ebben a kérdésben. Természetesen inkább a magyaroknak hínék, mint a román kormánynak. Manapság Romániának olyan nehézségekkel kell szembenéznie, amelyekhez a többségnek bűnbakra van szüksége, legyen magyar vagy zsidó bűnbak, de kell valaki, akit a nehézségek miatt hibáztatni lehet. A nacionalista tendenciák erősek Romániában. A magyar álláspont ismeretem szerint ésszerűbb, mert nem a szerb utat választotta a nemzetiségi kérdés megoldásában. A magyarok tudomásul vették, hogy nemzetiségeik az országhatárokon kívűl élnek és nem óhajtják megváltoztatni az európai határokat. Következésképpen nagyobb bizalmat érzek a magyar demokrácia érettsége, mint a mai Románia íránt. Természe-

tesen bizonyos óvatassággal mondom mindezt, hiszen a kérdést nem ismerem nagyon mélyrehatóan, de amikor 1990-ben, Romániában voltam, láttam a nacionalista szervezetek, mint például a Nagy-Románia (România Mare) pusztító hatását, amely ellen a hatalom nem lép fel kellő eréllyel. Azt hiszem, hogy amikor Románia valóban demokratikussá válik, ezeket a megnyilvánulásokat könnyebben tudja majd kezelni. De sajnos néha a magyarok közül a magyar nemzetiségi kérdés megoldásában mintha inkább a szerbek felé hajlanának. A vajdasági magyar kisebbséget természetesen mindenki védeni óhajtja, ezért kesztyűs kézzel bánnak a szerbekkel, hiszen ott vannak a magyar túsók. De ugyanakkor elképzelhető az a gondolatmenet is, hogy mi megértjük egy nép szorongását, amely nem tudja egy országba gyűjteni saját nemzetét, és amelynek vigyáznia kell a nemzetiségi sorban élők biztonságára. Létezik-e kapcsolat a határon túli kisebbségek iránt megnyilvánuló nemzeti érzés és a Szerbiával szembeni elnézés között? Ha ez a kapcsolat létezne, nagyon sajnálatosnak tartanám, mert elsősorban a magyarok érthetik meg, hogy a szlovénok, horvátok, illetve a szerbek közötti ellentétek okait egyrészt a kultúrában kell keresnünk. Két világról van szó, így jogos a két különálló állam léte. Az Osztrák-Magyar Monarchia hagyományai hozzásegíthették volna a magyarokat ahhoz, hogy megértsék e konfliktus természetét, és hogy kimondják: nem a teljes elválás a tét, valamiféle apartheid létrehozása, hanem hogy Jugoszlávia talán művi úton létrehozott államalakulat, vagyis egy elvetélt létesítmény volt. Ezt Magyarországon sajnos nem mondták ki érthetően és megfelelő hangerővel. Hitem szerint nagyon kár!

Demokrácia és nemzet.

Budapesti beszélgetés François Furet történésszel

– *Hogyan indult el a nemzetközi vitasorozat, amelynek témája Alexis de Tocqueville Az amerikai demokrácia című könyve?*

– 1990-ben a francia Kulturális Minisztérium és Külügyminisztérium elhatározta, hogy támogatja Alexis de Tocqueville *Az amerikai demokrácia* című könyvének a fordítását és kiadását a volt szocialista országokban. A könyv megjelenését követően az adott országban rendeztünk egy-egy Tocqueville-konferenciát. A két intézmény engem kért föl arra, hogy irányítsam e konferenciák munkálatait. A budapesti tanácskozást, a hetediket, *Az amerikai demokrácia* magyarországi megjelenése tette időszzerűvé. Az első magyar fordítás a XIX. század közepén jelent meg, amely nem teljes, majd 1983-ban egy gyűjteményes kiadás, ez sem teljes, és 1993-ban a harmadik⁴⁵. Remélem, hogy az utóbbi a legjobb a fordítások közül.

– A XX. század végén miért éppen Tocqueville-re esett a választás?

– A magyarázat egyszerű. A XVIII. század végén és XIX. század elején az európai és főként baloldali értelmiség azt hitte, hogy a demokráciát a szocializmus váltja föl. A XX. század végén nekünk kellett fölfedeznünk, hogy ez fordítva igaz, vagyis a demokrácia a szocializmust követő időszakban hódít teret.

– Sajnos nekünk ez sokba került.

– Nagyon sokba. De alapvető felfedezésről van szó, mert arra késztet, hogy újragondoljuk a demokrácia fogalmát, hiszen ebben élünk, és egyre nagyobb számban. Én nem látok más lehetőséget. A mai politikai gondolkodás feladata tehát a tocqueville-i demokráciaelmélet tanulmányozása.

– Ön számos könyvet írt a francia forradalomról. Tocqueville-i eszmék milyen mértékben segítették önt az 1789-es és az azt követő események megítélésében?

– Tocqueville több oldalról közelíti meg ezt az időszakot. Először is ő az, aki kimondta, hogy a francia forradalom nem szakított az abszolutisztikus hagyományokkal, a francia társadalom hagyományaival, sőt a forradalom ezek betetőzése volt. Véleménye szerint a forradalom abba a mérhetetlen illúzióba ringatta a kortársakat, hogy teljes szakítás következett be a hagyomány és az új rend között. Tocqueville bebizonyította, hogy az abszolutizmus valójában a forradalomnak tulajdonított „munka” felét már elvégezte. Az arisztokrata társadalom, melyet az 1789-es forradalom fölszámolt, már jóval azelőtt megingott. Az arisztokrácia elveszítette politikai hatalmát, hiszen a forradalom idején nem védte meg önmagát. Ez az egyik vonása Tocqueville gondolatmenetének. A másik fontos elve az, hogy a demokrácia az ún. *társadalmi állam*, amelyben az egyének szabadon és egyenlőségben élnek. A társadalmi államban viszont rendkívüli nehézségekbe ütközik a politikai intézmények megteremtése. Ilyen politikai intézményrendszerben a közösség saját érdekeit egységesen képviselheti és válthatja valóra. Jó példa erre a francia forradalom, amely az arisztokráciát, mint kiváltságos osztályt gyorsan fölszámolta. 1789. augusztus 4-én egyetlen éjszaka alatt megsemmisítette a feudális rendet, amelynek még anynyi ereje sem maradt, hogy megpróbálja visszaállítani a régi állapotokat. Tehát, augusztus negyedikén rakták le a modern francia társadalom alapkövét: a törvény előtti egyenlőség elvét. Azonban a „szabad és egyenlő” egyének társadalma hihetetlen nehézségekkel találta szembe magát, amikor létre kellett hoznia saját politikai intézményrendszerét. Az 1789 és 1799 közötti röpke egy évtized alatt, négy különféle rend váltotta egymást: az alkotmányos monarchia, a terrorista diktatúra, majd egy parlamentáris rendszer létrehozására tett kísérlet, és végül egyetlen ember önkényuralma. A francia forradalom a modern demokrácia politikai alakzatainak amolyan fölgyorsított lajstroma.

⁴⁵ *A' democratia Amerikában*, Ford. Fábián Gábor, 1–4. k, 1841–43.; *A demokrácia Amerikában*, vál. Kulcsár Kálmán, Ford. Frémer Jusztina, Martonyi Éva és mások, 1983; *Az amerikai demokrácia*, Ford. Ádám Péter, 1993.

– Van-e hasonlóság a volt szocialista országok mai helyzete és a francia forradalom vagy az 1848 teremtetten helyzet között? Tocqueville felől megközelítve jelenleg hol is tartunk?

– A volt szocialista országok hirtelen meglepetésszerű helyzetbe kerültek, ami semmilyen más helyzethez nem hasonlítható. A szocialista rendszerek, főként a szovjet, tehát az ún. népi demokráciák a 40-es évek végétől súlyos károkat okoztak a társadalom működésében. A társadalmat nagymértékben szétzilálták. Ez nem áll a francia forradalomra, mert a néhány hónapig tartó terrort követően a francia társadalom működni kezdett, beindult a társadalmi élet (szalonok stb.) és a gazdaság is. A szocialista országokban, ezek közül a legszembetűnőbb példa Oroszország, a totalitarizmus jóvátehetetlen károkat okozott. Például a történelemben soha nem tapasztalt helyzet állt elő, ugyanis az "orosz gyakorlat" a paraszti társadalom felszámolásához vezetett.

– *A pusztítás elég jól sikerült.*

– Elpusztult a népi életforma, a társadalmi élet szövedéke, ami igen súlyos helyzet elé állította az utókort. A mai társadalomnak ismét meg kell teremtenie az egyéneket összetartó társadalmi kapcsolatrendszerét.

– Ehhez társul az a feltevés, amelyet Ön hosszasan elemzett előadásában. A modellek térbeli átvételéről és ezek alkalmazási lehetőségeiről van szó. Mi az önökétől eltérő társadalomban élünk. A modellátvétel életfontosságú számunkra.

– Vitatkoznék ezzel az állítással, mert Magyarország nem hasonlítható a volt Szovjetunióhoz. Hiszen az 1948–1956 közötti diktatúra nem tartott túl sokáig. Ezt követően Kádár János (afféle Pétain marsall) olyan rendszert hozott létre, mely bármikor a szovjet totalitárius diktatúra másolata lehetett volna. Habár a társadalom nem volt szabad, a pártállam és a magyar társadalom közötti kompromisszumok eredményeként ebben a rendszerben élni lehetett, hangsúlyozom: tisztelet a kivételnek. Ez nem érvényes viszont a szovjet vagy akár a csehszlovák helyzetre. Félreértés ne essék, távolról sem szeretem a kádárizmust, mert alapjait az 56-os forradalom vérbefojtásával vetették meg. A rendszer azonban előkészítette az átmenetet a mai állapotokba, és kevésbé rombolta le a társadalom alapjait, mint más hasonló országokban. Hogy eltérő társadalom lenne az önöké? Nem hinném, ugyanis a modern demokrácia minden egyes eleme jelen van: a szabad választás, emberi jogok, a magánvállalkozások, ezek mind olyan értékek, amelyek egész Európára érvényesek. Tudom, hogy gazdaságilag nagy nehézségekkel kell megküzdeniük a magyaroknak, mert az előző rendszer pusztításai súlyosak. A működésképtelen nagyvállalatok helyzetén is javítani kell. A társadalomnak nagyon nehéz feladatokat kell megoldania.

– Mi a véleménye a baloldal újjáéledéséről?

– Nem ismerem jól a jelenlegi magyarországi viszonyokat. Ez a baloldal szocialista, és gondolom, a kapitalizmus egyértelmű híve. Így a választás jobb és bal között ma már nem forradalmi jellegű. Alapjában véve a hatalom újraelosztásáról, ahogy mondani szokás, a tortaszelet nagyságáról van szó. Lényeges, hogy gondolkodni lehessen a kommunizmus bukásáról, és ezt önök el is végzik. A magyarok a nacionalizmust, minden jel szerint, féken tudják tartani. A közvélemény aránylag megfontolt. Én optimista vagyok, ugyanis meggyőződésem, hogy kezelhetőek a politikai erőket megosztó kérdések.

– Milyen tanulással jár manapság Tocqueville-nek a demokráciára, szabadságra, a kisebbségre, a toleranciára vonatkozó elmélete?

Nem szabad jelentős gondolkodóknak olyan eszméket tulajdonítanunk, melyeket ők maguk nem fogalmaztak meg. Tocqueville-t sem lehet megszólaltatni a totalitarizmusról, mert ez a fogalom nem szerepel elméletében, habár ő előrelátta a modern társadalmakból fakadó önkényuralmat, ami távolról sem fedi Sztálin és Hitler zsarnoki uralmát. Tocqueville demokráciáról szóló elméletének a tanulsága számunkra a mérsékletesség. A demokrácia ellentmondásos rendszer, mely a szabad és egyenlő egyének társadalma, de a gazdaság állandóan egyenlőtlenségeket termel. Nem lehet demokráciában élni anélkül, hogy kiiktatnánk az ellentmondások szülte feszültségeket. Mindannyian az egyenlőséget akarjuk, de jól tudjuk, hogy senki sem egyenlő. A feszültség abból ered, hogy a demokráciát elfogadjuk, vagyis egyenlőek a jogaink, egyenlőek vagyunk a törvény előtt, jogunk van emberi méltóságunkhoz, ahhoz, hogy boldogan éljünk. Elfogadjuk viszont azt a tényt is, hogy ha javakat termel a demokratikus társadalom, vele együtt egyenlőtlenséget is létrehoz. Legfontosabb feladatunk az, hogy kezelni tudjuk ezeket a feszültségeket, amelyeket Marx például kezelhetetlennek tartott. Fölöttébb bölcs dolog lenne, ha a XXI. századra megértenénk, hogy a demokrácia nem tökéletes rendszer. Nem mindenki számára tudja egyformán valóra váltani az elveket, de így is a legjobb minden eddigi rendszer közül. Két szóban foglalnám össze Tocqueville tanítását: *józan ész és óvatosság*. Ugyanezt tudnám elmondani a kisebbségekről is. Olyan

státust kell találni az illető államon belül, mely biztosítja számukra az alapvető szabadságjogokat és az autonómiát. Nincsenek megoldhatatlan kérdések vagy helyzetek.

– Előadásában elemezte a politikai intézményrendszer kiépítésének toqueville-i elméletét. Ezt miért tartja fontosnak?

– A politikai intézményrendszer kiépítése állandó nehézségekbe ütközik, mert a demokráciában az egyén elszigetelten él, figyelmét saját ügyei kötik le. Semmiféle elképzelése sincs a politikai intézményrendszerrel, ami az egyént képviselné a legfelsőbb hatalom szintjén, ami bármikor önkényessé válhat, mert a legmagasabb szinten működik és a legnagyobb hatalommal, a közösség hatalmával ruházták föl. Egyszóval a modern demokráciák legfontosabb feladata a *saját hatalma elleni védekezés*, illetve az, hogy elkerülje saját hatalmának a kizárólagosságát. Hangsúlyoznunk kell az amerikai demokráciának a XVIII. század végén és XIX. század elején tett nagy felfedezését, ugyanis szétválasztotta a hatalmat, a néphatalmat pedig olyan fórumok, szintek felé irányította, ahol a néphatalom saját magát semlegesíti. Az amerikaiak ráéreztek arra, amire a franciák nem, hogy a néphatalom zsarnokibb lehet bármely más előző hatalomnál. Ez valóban alapvető tanulság!

– Francia történészként Ön hogyan vélekedik a nemzetről, hiszen a francia nemzetmodellt más népek is átvették?

– A nemzeti érzést az együvértartozás tudata határozza meg, ami történelmileg meghatározott fogalom, és Európában a monarchiákhoz kötődik. Ez kevésbé jellemző Kelet-Európára. Ha Anglia vagy Franciaország példáját vesszük, a nemzeti érzést a közösséghez való tartozás, a szomszédokkal vívott háborúk igénye definiálja. Mint nemzeti érzés valójában egyszerű hovatarozásra korlátozódik, hiszen a nemzetek közötti konfliktusok helyi érdekűek voltak, amelyeket főleg hivatásos katonák oldottak meg. A nemzet mint politikai kérdés valójában csak a demokráciában vetődött fel. A tömegeknek a társadalmi közösségbe való beilleszkedése az 1789-es francia forradalommal kezdődött. A forradalom egyik jellemzője az emberiség nevében vívott küzdelem, azért hogy elismertessék az egyetemes emberi jogokat. Másfelől pedig az „emberiség” mellett ott találjuk a „nemzet” fogalmát, a *francia nemzetét*, mely végrehajtotta a forradalmat. Az *emberiség-nemzet* ellentétes fogalmak. Ez az ellentmondás a császárság idején vált nyilvánvalóvá, mert a francia világmegváltó-felszabadítói hajlam együtt járt a nemzeti elnyomással, és rosszul végződött. Végül is Napóleon elveszítette a játszmát. Nem sikerült létrehoznia a „francia Európát”, mert a népek a forradalom és a forradalmi szabadságesszme ellen fordultak. A francia furcsa kettősségben él, mert egyszerre nemzeti és egyetemes népnek tartja magát. Ez a kettősség veszélyeket hordoz magában, hiszen ehhez köthető a nemzetfogalom túlhangsúlyozása, a nacionalizmus. Nem szabad viszont elfelejtenünk, hogy az európai kultúra fellendülése nemzeti kereteken belül történt. Köztudott, hogy ha ma jelentős európai kultúrával büszkélkedhetünk, az a nemzeti kultúráknak, – németnek, franciának, angolnak, magyarnak stb. – köszönhető. Az európai kultúra még mindig a nemzeti kultúrákból áll. Következésképpen nem kell nagyon sietnünk a nemzetek fölszámolásával, vagy a nemzethalálról szóló elmélkedéssel. Nos, mit is jelent a McDonald-féle, a Coca-Cola- vagy a tömegkultúra?

– Tocqueville fogalmazta meg a „demokrácia zsarnokságának” gondolatát, vagyis az egyénre gyakorolt zsarnokságot. Lehet-e egy világméretűvé terebélyesedő amerikai modell (kultúra, étkezési szokások, nyelv stb.) korunk meghatározó modellje? A „mondializáció”, a világméretűvé válás korát élünk?

– Irányát tekintve, a gazdaság és a politika mint modell világméretűvé válhat. A világ összezsugorodott, a televízióból esténként megtudjuk, hogy hol, mikor, mi történt. Ezt a tendenciát valóban az Egyesült Államok által képviselt modell testesíti meg. De nem szabad elfelejtenünk, hogy „nemzeti képződményük” sajátos, ami végül is egy ideológia. Amerikának nincs más történelmi valósága, mint *maga a demokrácia*.

– Ön szerint ez lehet kényszer is?

– Igen, intellektuális kényszer, mert ők nagyon nehezen tudják fölfogni a demokrácia előtti korok történetét. Semmi sem megerőltetőbb annál, mint megértetni az amerikaiakkal a demokrácia előtti történelmet. Egyszerűen nincs hozzá érzékük, és ez kulturális szempontból veszélyekkel jár, mert a kultúra történelem. Meg kell tehát védelmeznünk a nemzeti kultúrát, addig, ameddig mással nem tudjuk helyettesíteni. A globalizálódó tömegkultúra valóban veszélyt jelent, ez valamiféle „egyetemes kapitalizmus”. Nem kell tehát nagyon sietnünk, hogy belépünk ebbe. Talán még nem merítettük ki egészen a nemzeti eszme tartalékait. Bonyolult helyzettel van dolgunk: küzdenünk kell mindenfajta nacionalizmus ellen, fel kell lépünk a nemzeti őrjöngés, valamint mindenféle felsőbbrendűség megnyilvánulása ellen. A jövőben kapcsolataink mind jobban nemzetközivé válnak, de a kultúrának nemzetinek kell maradnia. Ha csak a nyelveket nézzük, ezek egytől-egyig nemzetiék, és jól megvannak. Még

mindig óriási különbségek érzékelhetők, például a francia és az angol kultúra között. Akárhányszor Angliában vagy Németországban járok, más világban érzem magam. Számomra nem olyan nagyon sietős, hogy lemondjak nemzeti kultúrámról. Lehet, hogy a következő évszázadokban a kultúrák folyamatosan egymás felé közelednek, és úgymond „kozmetopolitábbá”, nemzetközibbé lesznek, de a folyamatot nem kell sürgetni. Egyelőre mi európai tudatunk szerint élünk, és természetesen egy „többnemzeti Európában” gondolkodunk.

– Ez a *tocqueville-i tanítás lényege?*

– Úgy van. Tocqueville szerint a demokrácia világméretűvé válik, de az ő korában, például 1849-ben, külügyminiszterként felismerte, hogy a demokrácia a nemzettel egyenlő, és ez a civilizáció eszköze. Kontinensünk nagy találmánya a nemzet, és a nemzeti keretek közötti fejlődés hozta létre a mai Európát.

V. KÉT KELET-EURÓPAI EMIGRÁNS ÍRÓ PÁRIZSBAN

Magyar Műhely – avantgárd.

Budapesti beszélgetés Nagy Pállal, párizsi magyar íróval

Megjelent a Nagyvilág 1999. 1–2. számában

– 1956 óta élsz Franciaországban. Itthon, származásod miatt több városban végeztél iskoláidat...

– Az általános iskola elvégzése után nem vettek föl a salgótarjáni gimnáziumba, családi okok miatt. Apám, – aki egyébként kereskedő volt – érettségizett. Akkoriban minden érettségizett ember tartalékos karpaszományos zászlós lett; így lettem én horthysta katonatiszt fia. Az első osztályt a sárospataki református gimnáziumban végeztem.

– Ekkor már érdeklődtél az irodalom iránt?

– Igen. A népi irodalmat tartottam a legérdekesebbnek, mert azt tiltották a legjobban. Magyartanárom kezembe adta például Szabó Dezső *Elsodort faluját*. Később rájöttem, hogy csapnivalóan rossz ez a regény, az ideológiáját sem szeretem különösebben. De a szocialista tucatregények mellett nagy felfedezés volt. Emlékszem, hogy 1953-ban, amikor érettségiztem, már jártam föl Pestre színházba, kiállításokra, az antikváriumban megvettem Weöres Sándor *Hideg van* című első verseskötetét, vettem egy Szabó Lőrinc és egy Fodor József kötetet is.

– Hogyan emlékszel vissza a sárospataki évre?

– Sok jót, de rosszat is tudok erről mondani. Néhány ragyogó tanára és az országban páratlan demokratikus szelleme volt, ugyanakkor több mint negyvenen tanultunk egy osztályteremben. A többség környékbeli parasztyerek volt, őket a papok küldték tanulni, itt már folyt az új értelmiség képzése, jóval a kommunisták hatalomra kerülése előtt. Az elegáns angol internátusban viszont a nagypolgárság, köztük a pesti zsidó polgárság gyerekei laktak. Angol anyanyelvű tanárok tanították az angolt 1951-ig. A „kis-Intiben”, ahol laktam, katonás rend uralkodott, reggel-este imádkozni kellett. A felsősök élet-halál urai voltak, de a seniorok általában nem éltek vissza ezzel a kiváltsággal, azonban amikor télen befagyott vízcsap a szobákban és a mellékhelyiségekben, akkor minket, fikákat küldtek az artézi kútra vízért. Meg takarítottunk. Szóval szolgai feladatokat láttunk el. Az is tény viszont, hogy az egyik felsős, akinek az édesapja hentes volt, minden héten egy rúd téli szalámmal jött vissza falujából; abból minden szobatárs kapott reggelenként egy darabkát. A másik felsős meg borosgazda fia volt, ő bort hozott. Így elég jól éltünk azokban az ínséges időkben. Amikor államosították a sárospataki iskolát, én visszamentem Salgótarjánba, ahol a gimnázium tisztességes kommunista igazgatója, anyám könyörgésre, fölvelt másodikba. Ma is emlékszem a nevére, Bácskai Jánosnak hívtak ezt az embert. 1953-ban, a Madách Imrében érettségiztem, a IV/b.-ben, ahol osztályfőnököm, Marton Kálmán kiváló tanár és nagyszerű ember volt.

– Érettségi után hová jelentkezted először?

– Az ELTE-re, oda „helyhiány” miatt nem vettek föl. ’56-ban megtaláltam a dossziémat az egri főiskola páncélszekrényében, és ebből tudtam meg, hogy a pesti bölcsészszakra Szauder Józsefnél felvételiztem, aki nagyon kedvező véleményt írt rólam (a négyszáz felvételiző közül a negyedik-ötödik lettem). Máshol is próbálkoztam. Szegeden magyar-orosz szakra jelentkeztem, talán föl is vettek volna, ha ismerem az orosz nagybetűket négyévi orosz tanulás után. Diktáltak, s én kihagytam az orosz nagybetűk helyét, mert nem emlékeztem rájuk... Onnan joggal rúgtak ki. Pesten, a bölcsészszakon miután kihirdették az eredményt, és azokat, akiket nem vettek föl, de jobb eredményt értek el, egy tanár személyesen meghívta egy könyvtáros tanfolyamra. Tanárnak nem voltunk alkalmasak, de mehettünk négyhónapos könyvtáros iskolába, Újpestre a Rezi Károly utcába. Micsoda képmutatás!

– Ez lehetett valamiféle tehetségmentés is...

– Ez is benne volt. Devecseri László tanárunk, aki később marxizmusra kellett volna, hogy tanítson, inkább filozófiát oktatott nekünk. Tőle hallottam először Fichte vagy Nietzsche nevét, na nem a szemináriumon, hanem este a diákszobákban. Volt viszont egy Dobos Piroska nevű elvtársnő, aki nagyon utált mindnyájunkat,

X-es és egyéb származásúakat. Ő a szocializmus szolgálatába akart állítani bennünket, de nem olyan kényes helyen, mint az iskola, hanem könyvtárakban. Meg kell jegyeznem, hogy nagyon kellemes négy hónapot töltöttem ebben a könyvtáros iskolában, mert tehetséges tanárok tanítottak.

– *Kikkel jártál?*

– Többek között Keszei István költővel, akivel aztán Párizsban találkoztam újra. A tanárok közül csak Devecserire emlékszem (semmi köze a költő-fordítóhoz) Rengeteg tiltott könyvet adott a kezünkbe. A tanfolyam végén, tizenkilenc évesen kineveztek járási könyvtárvezetőnek Pásztóra. Képzettek voltunk, de tapasztalatlanok; a beosztottjaim – két kedves hölgy – mondták is nekem: „Palika üljön be az irodába és olvasson, mi majd foglalkozunk az olvasókkal.”

– *És közben felvételiztél, ahova lehetett.*

– Igen. Jelentkeztem többek közt Egerbe, a főiskolára, magyar-történelem szakra, ahová nagybátyám segítségével (aki a minisztériumban dolgozott) be is jutottam

– *Következett 1956.*

– 1956 nyarán másodévesek voltunk, tehát végzősök, amikor bejelentették, hogy jövőre hároméves lesz a tanárképző. Így 1956 szeptemberében visszamentünk Egerbe. Harmadéves magyar-történelem szakos voltam, amikor jött a forradalom, még hozzá nagyon váratlanul, számunkra legalábbis.

– *Miért?*

– Éreztük, hogy valami forrong, hogy valami van a levegőben, de senki sem gondolt arra, hogy kitör a forradalom. A kollégiumban nagy hálótermekben aludtunk, ahol reggelente a vezetékes rádió hangjára ébredtünk. (Az egyetlen rádió lent volt a portán és hangszórók pedig a hálótermekben.) Egy október végi reggelen, amikor a rádió megszólalt, zene közben lövéseket hallottunk. Mindenkiből spontán kitört, hogy „Gyerekek Budapesten forradalom van!” Ekkor már mi is mozgolódtunk, meg akartuk alakítani az új, független diákszövetséget.

– *Volt-e tanár, aki veletek tartott?*

– Természetesen. Első helyen említeném Balogh Györgyöt, aki történelem szakos tanár volt, igen tisztességes ember. Nagyon hosszú börtönbüntetésre ítélték '56 után, mert kiderült, hogy Ludovikás volt (amit talán el sem végzett, hiszen átment a bölcsészkarra és történelem tanári oklevelet szerzett). Néha velünk tartott a Szépasszony völgyébe, ahol akkoriban még csak néhány pince volt Együtt ittunk, beszélgettünk késő éjszakáig. Reggel nyolckor kezdődött az órája; aki borotvátlanul jött, vagy nem figyelt, hazazavarta. Ő mindig frissen, elegánsan érkezett. De vezető szerepet vállalt Bíró Lajos festőművész-tanár is.

– *Kezdődött tehát a diákszervezkedés.*

– Egymást érték a nagygyűlések. Szegedről érkezett egy hallgató (nevét nem tudom, azóta is keresem). Ott már október 20. körül a megalakult a MEFESZ (Magyar egyetemisták és főiskolások egységes szövetsége). Megalakult a MEFESZ és engem választottak titkárnak. „Jó hírem” volt: eljártam inni, udvaroltam, de emellett tisztességesen tanultam. Mivel apám meghalt a háborúban, ösztöndíjamból én segítettem családomat. Év végén, pályázatokon vettem részt, több alkalommal pénzjutalmat nyertem. Egy olyan klerikális kisvárosban, mint Eger, 1956-ban tulajdonképpen semmi rendkívüli nem történt. A kommunista párt nem huszonnégy óra alatt esett szét, mint mondani szokták, hanem két perc alatt. A kommunisták fegyverestől megszöktek a városból, átmenekültek Szlovákiába. A város néhány napra megbénult, az életet újra kellett indítani. Meg kellett szervezni a hétköznapiakat, hogy senkinek ne essék bántódása, vagyis hogy szedjük össze és őrizzük az ottmaradt ávosokat, ellenkező esetben a tömeg felakasztja őket. Állítsuk majd bíróság elé ezeket az embereket, ott feleljenek a tetteikért. Újra volt közvilágítás, sütöttek kenyeret, működni kezdett a nyomda, megjelent a megyei lap, amelyet Sulyok Vince költő barátom szerkesztett. Mivel telefonkapcsolat és közlekedés hiányában megszűnt a központi irányítás, a kisközösségek helyileg kezdtek szervezkedni. Emlékszem például arra a miskolci gyűlésre, ahol megalakult az Észak-Magyarországi Nemzeti Tanács. Én a MEFESZ titkáráként, egy ügyvéd, a város képviselőjeként mentünk át Miskolcra. Erről jegyzőkönyv is készült. Ma is büszke vagyok arra, amit ott mondtam: most nem a pártok újjászervezése a legfontosabb feladat. Magam is a többpárt rendszer híve voltam, de akkor úgy éreztem, hogy túl korai a szervezkedés. Egerben egységesen sikerült egy-két nehéz ügyet megoldanunk. Például egy kiskatonát, aki a felkelőket nem akarta beengedni, azt hiszem a nyomdába, (a levegőbe lőtt), az emberek meg akarták lincselni. Bevittük a főiskolára, a tömeg kis híján megrohamozta a főiskolát, de sikerült a katonát a hátsó kapun elmenekíteni. A főiskola tanulmányi osztályának vezetőjét, Friedrichné is megmentettük. Véresszájú, ronda nő volt. Őt is meg akarták lincselni, nem az arctalan tömeg, hanem a

főiskolások. Őt felkísértük a csillagvizsgáló toronyba és őrt állítottunk az ajtó elé. Megmagyaráztuk neki, hogy vagy itt marad nyugton pár napig, vagy meglinceszlik. Nagyon hálás volt nekünk akkor. A forradalom leverése után viszont azt állította, hogy ki akartuk végezni. Két barátom súlyos árat fizetett e miatt a hazugság miatt! Ez nagyon fájt. Sokszor mondtam magamnak, hogy ha Friedrichnét átadjuk haragosainak, két ártatlan ember nem szenved annyit.

– *Ez volt távozásod egyik oka?*

– Igen, de volt más oka is. Amikor november 4-én bejöttek az oroszok, volt egy ellenállási kísérletünk. Rendőrök segítségével a főiskola első, vagy második emeletére fölvittünk egy gépágyút és beállítottuk arra az útra, ahonnan a legnagyobb valószínűséggel jönnek majd az oroszok, vagyis a Bükk felől. A terv az volt, hogy kilőjük az első tankot és a szűk főutcában reked az egész hadosztály. Szerencsére voltak ott katonaviselt idősebbek is, akik megmagyarázták, hogy ha elsőként mi lövünk, az oroszok percek alatt szétlövik a műemlék főiskolát, s mindenképpen elfoglalják a várost. Az oroszok megérkeztek, a gépágyú pedig ott maradt, nem használtuk. Ekkor kezdődött a kettős hatalom: a szovjetek körülvették a várost, elfoglaltak néhány középületet, de a telefonközpontban még a mi embereink ültek. Így maradtam életben. November tizedike körül ugyanis elhatároztuk, hogy átmegyünk Diósgyőrbe, mert Lenin elvtárstól megtanultuk, hogy a forradalom fő ereje a munkásság. (A diákság csak kiegészítő szerepet játszik.) Elmentünk, hogy megkérdezzük a melósokat: mi a teendő? Négyen vagy öten beültünk egy Pobjedába, amit az ávósoktól „örököltünk” és átmertünk Diósgyőrbe. Fegyveres munkások, a munkástanács védte a gyárat, szigorú ellenőrzés után jutottunk csak be. Egy öreg szaki volt a vezetőjük. Elbeszélgettünk, és azt mondta: jól tettétek, hogy átjöttetek, nem szabad semmi meggondolatlan dolgot elkövetni, most jön a forradalom második szakasza, a passzív ellenállás, mert nem lehet szembeszállni az óriási orosz hadsereggel. Most következnek például a sztrájkok. Menjetez szépen haza és intsétek nyugalomra a diákokat. Elindultunk a gyár főkapujától a városba vezető hosszú úton, amikor mögénk állt egy másik Pobjeda. Abban prémgalléros, pufajkás ávós tisztek ültek. Elkezdtek gyorsítani, le akartak állítani. Vezetőnk teherautó sofőr volt, oda se neki, mondta, majd, lerázzuk őket. Beértünk Miskolcra, ment az üldözés, mint a filmekben. A vége az lett, hogy befutottunk egy zsákutcába, mert a vezető nem ismerte elég jól a várost. A géppisztolyos ávósok kiugráltak és elfogtak bennünket. Nem nyúltak hozzánk. Bevittek a laktanyába és átadtak az orosz városparancsnoknak, azzal, hogy fegyveres harc közben fogtak el. Ez valamikor délelőtt volt. Akkor este egy orosz tiszti bíróság halálra ítélte bennünket.

– *Hogyan értekeztetek az oroszokkal?*

– Orosz szakos hallgatók is voltak közöttünk, ők elmondták az oroszoknak, hogy fegyverünk nem volt és nem igaz, hogy fegyveres harc közben fogtak el. (Egy vagy két pisztolyunk volt, azt üldözés közben a kocsiban elrejtettük.) Ennek ellenére elítéltek; bevittek a laktanya börtönébe, egy pattanásos kis ukránt állítottak az ajtóba őrnek. Úgy nézett ki a dolog, hogy hajnalban valóban kivégeznek. Mondanom sem kell, hogy féltünk, de azért beszélgettünk a kiskatonával. Hajnalban fegyverét odatámasztotta a nyitott ajtóhoz és közölte velünk, hogy ő most elmegy a vécére. Nem tudtuk, mit csináljunk. Lehet, hogy jóindulatú – gondoltuk, hiszen egész éjszaka beszélgettünk. De lehet, hogy szánt szándékkal tette, mert ha szökünk, könnyebben végezhet velünk. Végül is kora reggel elengedtek. Az orosz városparancsnok, akinek elég világosan elmagyaráztuk helyzetünket, fölhívta az egri orosz parancsnokot – ezt később tudtuk meg – és elmonda, hogy itt vannak ezek diákok, és azt állítják, hogy nem harcoltak sem Egerben, sem Miskolcon. Erre az volt a válasz, hogy valóban nem harcoltak, küldjenek vissza bennünket Egerbe, majd ő „foglalkozik” velünk. Így kerültünk ismét az egri főiskolások parancsnokságára, a lánykollégiumba, amely a városi parkban állt, erdő vette körül. Estefelé a park felől átmásztunk a kerítésen vagy kőfalon – most már mindentől tartottunk, de már csak alig néhány diák tartózkodott ott. Nem hittek a szemüknek, amikor megláttak. Úgy tudták, hogy minket kivégeztek. Azt tanácsolták, azonnal szökjünk Egerből, hiszen a lánykollégium körül is fegyveres ávósok ólálkodnak. Pénzt és élelmet adtak. Valami rabruha volt rajtunk, azt levetettük. Én is kaptam egy akkora nadrágot, hogy a hónomig ért. Csak később derült ki, hogy az egri telefonközpontban még a mi emberünk ült, egy orosz-rajz szakos tanárjelölt, Giczy János, ma neves festőművész, Sopronban él. Ő hallotta a miskolci és az egri orosz városparancsnok beszélgetését, rögtön riadóztatta az egész várost, tüntetést is szerveztek akkor este, nehogy kivégezzenek minket. Giczy Jancsinak köszönhetjük az életünket. De ez csak 1997-ben jutott tudomásomra.

– *Mi történt ezután?*

– Láttuk, hogy az oroszok Eger körül minden utat őriznek. Rendkívüli hideg volt, a tankok mellett tüzet raktak, és ott melegedtek a katonák. Nem jártak viszont a vonatok, a vasutat nem őrizték. A síneken lapos kúszásban jutottunk a tankgyűrűn túlra és legyalogoltunk Füzesabonyig, onnan stoppal, gyalog Pestre mentünk. Én keresztanyámhoz igyekeztem, aki a Szent István körút 15 alatt lakott, szemben a Vígsházzal. Egy jó hétig, tíz napig ott dekkoltam, amikor is a keresztanyám azt mondta: a házmester megkérdezte tőle, ki az a viharkabátos kis fiatalember, aki újabban nála lakik. (Köztudott, hogy a házmesterek többnyire besúgók voltak.) Keresztanyám ugyan nem mondta, hogy nem maradhatok, de akkor vetődött fel bennem először, hogy mennem kell, ha kell külföldre. Tarjánba, édesanyámhoz nem mehettem; a forradalom alatt, azzal a bizonyos Pjotedával Egerből az öcsémet hazavittem, hogy biztonságban legyen. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a december eleji tarjáni sortűz napján, az öcsém ott állt a barátjával a tömegben, és a barátja halálos lövést kapott.)

– *Ott állsz egyedül a romos fővárosban.*

– Igen. Akkor már sejtettem, hogy innen menni kell, mert ha az elvtársak még egyszer kézre kerítenek, nem úszom meg élve. Olyan (rém)hírek jöttek, hogy Egerben másodszor is halálra ítélték bennünket. Ez sem akkor, sem később nem történt meg. Néhány éve az egri megyei bíróságon elolvastam barátaim perének a dossziéját, melyben én is szerepeltem. Először nem akarták kiadni a dossziét.

– *Ez mikor történt?*

– 1997-ben! Azt mondtam, hogy országos botrányt csinállok, ha nem olvashatom el a periratokat. Végül azzal a feltétellel adták a kezembe, hogy soha nem nyilatkozom a dosszié tartalmáról. Miután elkészítettem a fénymásolatokat, kijelentettem: lehet, hogy nem fogom betartani a szavamat. A vastag dosszié barátaim letartóztatásának írásos dokumentumaival kezdődött. Akiket nem tudtak letartóztatni, mint engem, a per folyamán, azokkal csak közvetve foglalkoztak, például akkor, amikor a vallomásokban az állt, hogy valaki valamilyen ügyben Nagy Páltól kapott parancsot. Nyugatra indulásom előtt megüzentem egri barátaimnak, hogy ha már biztosak abban, hogy kijutottam, egy esteleges per folyamán mindent fogjanak rám. Ezzel a lehetőséggel sokan éltek, de senki nem élt vele vissza.

– *Tehát másodszor nem ítélték halálra.*

– A dosszié alapján nem.

– *Hogyan hagytad el Budapestet?*

– Tudtuk, hogy honnan indulnak teherautók a nyugati határ felé. Szerencsémre volt egy Gaál Irén nevű évfolyamtársam, aki a Dunántúlon lakott, egy Kerta nevű községben. Ő ajánlotta fel: ha úgy alakul, hogy mennem kell, akkor mondjam azt, hogy hozzá megyek, a menyasszonyomhoz. Ez is életet mentett, mert legalább háromszor elkaptak az ávosok és az oroszok is. Mutattam nekik Irén fényképet, hogy én oda megyek, ő a feleségem, „gyévuska”. Mindig elengedtek, el is jutottam Kertára. A szülők néhány holdas kisparasztként voltak, nagyon kedvesen fogadtak, marasztaltak. De nem volt maradásom. Gyalog elindultam a határ felé. Majd vonatra szálltam, amely a határral párhuzamosan közlekedett. A vasutasok mondták: nekik köröznék, hogy hol tartózkodnak az oroszok, hol a magyar határőrök, ők majd a lámpával jelzik, ha le lehet szállni, és át lehet jutni a határon. Sopront már megszállták az oroszok. Sopron előtt egy vagy két állomással a vasutasok jelzésére a vonat megállt és mindenki leszállt. Este volt. A havas mezőn, mint később kiderült Kópháza környékén, több száz ember nekiindult a határnak. Lövöldöztek, Sztálin-gyertyákat lőttek fel, nappali világosság volt. Idősebb ember vezetett, de rosszul tájékozódott és másfél órás rohanás és rejtőzködés után visszaértünk a falu másik végére. Az öreg fia azonban egy óra múlva újra elindult velünk és elvitt a határig. A határ közvetlen közelébe értünk, vezetőnk mutatta, hogy az ott már Ausztria, amikor kemény, borízű hangot hallottunk: „Álljanak meg!” Két magyar kiskatona állt előttünk, ránk világítottak elemilámpával. „Abba a rohamsisakba mindenki rakja bele az értékeit, gyűrűt, órát. Arra már maguknak nem lesz szükségük, mennek Ausztriába, ott a kerítés is kolbászból van fonva”. Kezükben a géppisztollyal elszedték összes értékünket. Én egy Doxa-órát dobtam a sisakba. Ez utolsó emlékem kedves kis hazámról. Pizkosan, sárosan, fáradtan érkeztünk Ausztriába. Eisens-tadtba szállítottak, ott voltam pár napig. Óriási menekülttáborban több ezer ember gyűlt össze. Minden reggel sorba álltunk az ideiglenesen fölállított kanadai, amerikai, svéd, stb. irodák előtt és vártuk, hogy befogadjanak valamelyik országba. A kanadaiaknál egyszerűen ment: mert ha erős és izmos voltál vittek favágónak. Az amerikaiak mérnököket kerestek, a svédek betegeket is befogadtak. Egyik reggel csikorgó hidegben ögyelegtünk az

udvaron s láttuk, hogy jön egy csinos nő, kis kosztümkabátban, két, öltönyös férfi kíséretében. Legalább mász tíz fok lehetett.

– *Ezek voltak a franciák.*

– Eltaláltad. Beültek egy irodába, majd a hangosbemondón közölték, hogy aki Franciaországba akar menni, az itt jelentkezze. Mi akkor már jelentkezünk Amerikába és Hollandiába, gondoltuk, itt is megpróbáljuk. Miután felvették néhány adatunkat, azt mondták, ülünk be a kapuk előtt álló buszokba. Kiderült, hogy egy vonatszerelvénnel érkeztek Eisenstadtba. Estére megtöltötték a vonatot és elindultunk. Másnap Franciaországba értünk. Olyan volt, mint a mesében. Azóta is nagyon hálás vagyok befogadó országomnak.

– *Melyik városba vittek a franciák?*

– Az Alpokba, Gap környékére, mert nem akarták a menekülthadat Párizsba vinni. Egy óriási katonai erődítményben helyeztek el. Francia katonák foglalkoztak velünk. Rengeteg élelem volt fölhalmozva, de mi, kiéhezett menekültek úgy ettünk, mint a farkasok és az egy hétre szóló ételmet három nap alatt föléltük, utána szinte éhezünk. Már mondogatták, hogy az egyetemistákat összeírják és tanulni viszik a városokba. De nekünk elfogyott a türelmünk. Kisétáltunk a kaszárnyából, lementünk az állomásra és felszálltunk a vonatra. Akkoriban nem volt kalauz a vonatokon. Az állomás úgy volt elkerítve, hogy csak egy bizonyos ajtón lehetett a vonat-hoz bejutni. Mi beugráltunk a kerítésen, felszálltunk a vonatra és másnap reggel Párizsba érkeztünk.

– *Mihez kezdtetek Párizsban?*

– Hárman voltunk. Mészáros István, a Lukács-tanítvány, akiből neves filozófus lett Londonban, szerencsére tudott valamit franciául. Sétálgattunk Párizsban, ámulva néztük a várost. A Saint-Michelen, Szent-Mihály útján magyar beszédet hallottunk, odamentünk, egyetemisták voltak, eligazítottak, hogy a magyar diákoknak hol kell jelentkezniük. Megtaláltuk a címet, sorba álltunk és egy idősebb francia hölgy úgy fogadott, mint saját gyerekeit. Tolmács segítségével elbeszélgetett velünk és aznap este már diákszobánk volt a Cité Universitaire-ben. Külön tanfolyamokat szerveztek a magyar menekült diákoknak, a rue du docteur Blanche-ban. Elég hamar megtanultunk franciául és tíz hónap után néhány barátommal beiratkoztam a francia tanári szakra.

– *Melyik egyetemre?*

– A Sorbonne-nak egy intézetébe, amely ma is működik (École Supérieure de Professorat de Français) és francia nyelvtanárokat képeznek külföld iskolák számára. Az igazgatója akkoriban Madame Lanson, a neves irodalomtörténész, Gustave Lanson özvegye volt. Három évvel később francia nyelvtanári oklevelet kaptunk.

– *Tehát mehetett volna francia tanárnak a volt gyarmatokra.*

– Úgy volt, hogy megyek is Mali fővárosába, Bamakóba. Ekkor 1962-t írtunk és már javában szerveztük a Magyar Műhelyt, tehát nem mentem Afrikába.

– *Mikor kaptad meg az állampolgárságot?*

– Elég korán, ugyanis 1958-ban megnősültem, nagyon derék francia lányt vettem feleségül, Émilienne Deschamps-t.

– *Egy olyan Párizsba kerültél, amely a hatvanas évek elején, a háború után a világ figyelmét újra a francia főváros felé fordította. Ez az a kor, amikor megindul a Tel Quel című folyóirat és kiadó. A csoport tagjai Philippe Sollers, Jean-Pierre Faye, Tzvetan Todorov, Julia Kristeva, de velük tart Jacques Derrida, Roland Barthes is. Ebben az időszakban vált ismertté Claude Lévi-Strauss strukturális antropológiája, Jacques Lacan pszichoanalízis-elmélete, Roland Barthes, Claude Brémont, Nicolas Ruwet, Oswald Ducrot szemiológiai kutatása, Michel Foucault irracionális gondolkodása. E hihetetlen szellemi pezsgés egyik oka, talán, az 1956-os magyar forradalom. A hagyományos francia baloldalon törés keletkezett, hiszen 1956 novemberében-decemberében nagyon sokan kiléptek a FKP-ből. Köztük például a neves Gérard Genette, hogy csak az irodalomtudósoknál maradjunk. Ez a válság arra készítette a fiatal nyelvész, filozófus és antropológus nemzedéket, hogy újragondolják a társadalmat és értékrendszerét. Majd következett a prágai tavasz és a francia 1968.*

– Kétségkívül 1956 katalizátor szerepet játszott ebben a szellemi mozgásban, a menekült magyarok is elősegítették a pezsgést. A franciák szemére szokták vetni, hogy rengeteg idegen ajkú vagy eredetű vesz részt a francia kultúrában és igen jelentős szerepet játszik. Én megfordítom a tételt, és azt állítom, hogy ez a franciák egyik legnagyobb erőnye. Nagy koponyáik, érzékeny művészeik, de az egyszerű francia is, mindig befogadták azt, aki eredeti, okos és szorgalmas. Ez az oka annak, hogy az idegen eredetű franciák is nagyon jól érzik magukat Franciaországban, főleg Párizsban. Ezért, véleményem szerint Párizs fontossága nem csökken. Lehet, hogy a műkereskedelem központja New Yorkba tevődik át. Lehet, hogy neves művészek New Yorkban forgalmazzák

műveiket, de Párizsban élnek. Példa erre Jirí Kolář, akinek a műveit az Óceánon túl és Németországban adják el, de a francia fővárosban él. A barátaimnak szoktam mondani, hogy Párizs olyan trágádomb, ahol ha leejtesz egy magot, és az életképes, akkor holtbiztos, hogy ott kicsírázik.

– *Te is otthon érzed magad Párizsban?*

– Én nagyon szeretem Párizst.

– *Hogyan kerültél kapcsolatba a francia szellemi élet jeles képviselőivel?*

– Ez nem megy egyik napról a másikra. Először ezeknek az embereknek a műveivel kerülsz kapcsolatba. Rendszeresen olvastam, például a *Tel Quel*. Külsőleg elég konzervatív és esztétizáló folyóirat volt, ugyanakkor bomba-gondolatok voltak benne. A legnagyobb érdeklődéssel Jacques Derrida *La Pharmacie de Platon* című tanulmányát olvastam, amely a *Tel Quel* 32. és 33. számában jelent meg, 1968-ban. Saját kortársaim közül egyébként Derridát kísértem figyelemmel a legkitartóbban. Derrida Pláton és Szokratész párbeszédéből levezetve bizonyítja, hogy ha jól bánunk a nyelvvel, az a legnagyobb kincsünk, de a nyelvvel mérgezni is lehet. 1968-ban megvettem az első Derrida-könyvet, elkezdtem olvasni a műveit és azóta is élvezettel olvasom. Ekkor már megjelenik a *Magyar Műhely*.

– *A feleséged francia, te is okleveles francia tanár vagy, Derridát olvasod és közben magyar nyelven írsz. Ekkor már megjelent Reménység, hosszú évek (1964) című novellásköteted. Ezt a kettősséget hogyan élted meg? Az ember tudatában van-e annak, hogy írni igazán csak anyanyelvén lehet. Ma is ezt mondod?*

– Ma már nem. Akkor kétségkívül ezt mondtam és ezt gondoltam, mert akkor tanultam az első idegen nyelvet. Én jól elsajátítottam a franciát, mert egyrészt francia szakos vagyok, másrészt mert a feleségem francia volt. A legjobb módszer, ahogy ezt akkor gunyorosan mondtuk, a „közvetlen nyelvmódszer”; úgy tanultam meg franciául, hogy utánoztam feleségem nyelvi sémáit. Eközben magyarul írtunk, hiszen már itthon írónak, újságírónak készültünk. Barátaim közül, például Márton László, a későbbi diplomata, 1956 előtt már közölt itt-hon. '56-ban mi is ott tartottunk, hogy elindulunk a pályán. Természetes volt számunkra, hogy magyarul írjunk. Nyugaton már létezett az *Irodalmi Újság*, amit Faludyék szerkesztettek Londonban, majd Méray Tibor Párizsban. Megjelent a *Katolikus Szemle* Rómában, a *Látóhatár*, illetve *Új Látóhatár* Münchenben (Ezt Molnár József és Borbándi Gyula szerkesztette). Tehát volt hová elküldeni az írásainkat. Az én első novellám az *Új Látóhatár*-ban jelent meg. Azonban mint minden nemzedék, mi is saját lapot akartunk és hamarosan sikerült összehoznunk a *Magyar Műhelyt*.

– *Hol találkoztál Papp Tiborral?*

– Vele később találkoztam, mert a lap előkészítése idején Tibor még Belgiumban élt, Márton László pedig Londonban. Mártonék kiadtak egy lapot, aminek *Eszmélet* volt a címe, egy vagy két száma jelent meg. Tiborék Liège-ben adtak ki egy rövid életű francia nyelvű folyóiratot *Dialogue* címmel. Mi pedig együtt jártunk Parancs Jánossal, ma neves költővel és fordítóval, abba a bizonyos Madame Lanson-féle francia tanárképzőbe. Ezt a franciák a régi Sorbonne épületében helyezték el, hogy kellő „presztízse” legyen. A második emeleten volt, azt hiszem most is ott van. Szünetekben, meg lyukas órák alatt leültünk a rue des Écoles kávéházaiban, kávéztunk, meg söröztünk, és ott álmodoztunk a folyóiratról. Tulajdonképpen így született meg a *Magyar Műhely*. Parancs János döntő szerepet játszott a lap megindításában. Együtt lakott a később világhírűvé vált szobrászsal, Pátkai Ervinnel, aki egymás után kétszer elnyerte a párizsi biennálé nagydíját. Számos vasbetonból készült köztéri szobrot készített Franciaországban és külföldön.

– *A szobrászokról jut eszembe, hogy tegnap, október 7-én meghalt César, a neves francia szobrász. Ismerted őt?*

– Csak távolról, mert első feleségem megismerkedésünk előtt César barátnője volt. Így.

– *Kicsi a világ.*

– Ő is olasz származású francia volt.

– *Parancs János hogyan segített?*

– János barátai főként képzőművészek voltak. Ők egy kicsit előbbre tartottak anyagilag, mint mi. Egy festményt, egy szobrot jobban el lehetett adni. Parancs János mondta, hogy ne törődjetelek vele, majd én mozgósítom a képzőművészeket és összeadjuk az első szám nyomdaköltségét. Közben részt vettünk több magyar találkozón, a Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjain, különféle irodalmi esteken. Híre ment, hogy Párizsban készül egy lap. (Akkor legalább tíz magyar folyóirat készült. Európában és Amerikában.) Erre a hírre Márton László áttelepedett Oxfordból, Papp Tibor Liège-ből Párizsba, mert nekik is a folyóirat volt a legfontosabb. Az első szám 1962. május 1-én jelent meg. A címlapon egy nagy narancsszínű egyes volt. Sokan arra gondoltak, hogy a

kommunista május 1-ét ünnepeljük, mások azt mondták, hogy a Műhely a narancstermesztők lapja. Ekkor már fölállt a szerkesztőség: Papp Tibor, Márton László, Parancs János, Harczy József, Szakál Imre és jómagam. Pátkai Ervin, a lap művészeti vezetője. Parancs János, a hatvanas évek közepén hazajött. Márton családi problémákkal vívódott, így végül Papp Tiborral ketten maradtunk. Kitanultuk a nyomdász mesterséget, mert csak így tudtuk fenntartani a lapot. Más megoldás nem volt.

– *Honnan a lap címe?*

– Felmerült a kérdés, hogy egy avantgárd lap miért veszi a címét Németh Lászlótól. Kezdetben, mi egy hagyományos szellemben szerkesztett lapot szerkesztettünk. Németh *Magyar Műhely*-kifejezése nagyon tetszett, mert mi is a műhely munkát tartottuk a legfontosabbnak. Bibó is használta a *magyar műhely* kifejezést, de ezt később tudtuk meg. Akkoriban már eltávolodtunk Németh Lászlótól és közelebb kerültünk Kassákhoz. Kassákot Franciaországban fedeztük föl. 1956 előtt alig hallottunk róla. (Fentebb elfelejtettem mondani, pásztói könyvtárosként az lett volna a feladatom, hogy a tiltott könyveket vegyük ki a könyvtár állományából és semmisítsük meg. Ezek között szerepelt például Móricz Zsigmond *Erdély* című regénye is! Tudtommal egyetlen könyvtáros sem hajtotta végre az utasítást. Mi kiválogattuk ezeket a könyveket, kartondobozokba raktuk és levittük a pincébe.) Tehát Kassákkal is kinn ismerkedünk meg, akárcsak a modern francia irodalommal. Ekkor kezdődött a Műhely átalakulása. Az avantgárd, a modernizmus felé tendáltunk.

– *A strukturalizmus mennyire hatott rátok?*

– Hatott ránk, hiszen olvastuk a strukturalistákat. Az a véleményem, hogy a strukturalizmusnak rengeteg olyan gondolata, eredménye van, ami ma is érvényes.

– *Módszeresen szétbontotta a dolgokat. Hogy aztán az összeillesztés, a szintézis elmaradt, az már más kérdés.*

– Ugyanis nem lehet összerakni a dolgokat, nem lehet többé szintézist létrehozni. A strukturalisták kiválóan tudtak elemezni. A *Tel Quel* és *Change* című lapokat olvasva követtük ezeket az irányzatokat. A *Change*-ot Jean-Pierre Faye szerkesztette, akinek a barátnője Mitchou Ronat, szép szőke francia nő, az amerikai Noam Chomskynál tanult és doktorált generatív grammatikából. Mi is jól ismertük őt.

– *Közben kitanultátok a nyomdászmesterséget.*

– Igen. 1967–68-ban egy nagyobb párizsi nyomdában kis sarkot béreltünk saját – hitelbe vásárolt – sor-szedőgéppel. Ott indítottuk *Artis* nevű nyomdánkat. Kezdtük kialakítani a vevőkörünket. Kizárólag szedés-sel foglalkoztunk, sok nyelven, franciául, angolul, németül és magyarul, de románul, lengyelül is. Dolgozott a nyomdában egy Ghelcer nevű idős, orosz zsidó ember, aki a forradalom idején Oroszországból Ogyesszából menekült Franciaországba. Azért beszélek róla, mert ő volt a mi tulajdonképpeni mesterünk. Előtte három hónapig jártunk egy szakszervezeti nyomdász iskolába, de csak a nyomdászat alapjait tanultuk meg. Ghelcer is elég sokat túlórázott esténként, és amikor látta, hogy nem tíz újjal, hanem csak kettővel vagy négyel szedünk, vonalzóval ütött az ujjunkra... Ő nagymester volt, hihetetlen gyorsasággal szedett oroszul. Akkoriban tíz-tizenkét ezer leütést produkált óránként, ami óriási teljesítmény volt. Úgy járt a keze, mint a motolla. Mi olyan nyolcezerig föl vittük, legalábbis magyarul.

– *Ekkor ismerkedtetek meg román Ioan Cuşával.*

– A Berezniai-nyomda megrendelője volt Cuşa is, aki pár évvel azelőtt, román menekült diákként a Szabad Európa ösztöndíjasa volt. Úgy lett nyomdász, hogy az ösztöndíját kiegészítendő elkezdett házalni egy nyomdának. Klienseket hajtott fel. Közben rájött, hogy sokkal kifizetődőbb, hogy ha a nyomdai munkát a maga választotta nyomdával végezteti el. Nekünk hozta tehát a munkát. Majd megalapította saját nyomdáját és mivel remek üzletember volt, a Compagnie Française d'Impression tíz-tizenöt év alatt jelentős nyomdává nőtte ki magát.

– *Majd következett 1968.*

– A diáklázadás idején három hónapig sztrájkoltunk, mi is, muszájból, mert a melósok nem engedtek be a nyomdába. Mondtuk, hogy mi a saját kis folyóiratunkat akarjuk csak kiszedni, de ez őket nem érdekelte. Három hónap után, a bankok követelték a részletfizetést, ugyanis részletre vettük a nyomdagépeket, mi pedig egy fillért sem kerestünk. Csődöt jelentettünk és megállapodtunk Berezniaikkal, hogy adósság fejében otthagyjuk neki a szedőgépet. Így elvesztettük az induló kis nyomdánkat. Ioan Cuşa, aki korábban alapította nyomdáját, főleg nyomással foglalkozott. Ő is költőnek indult, menekült volt, mint mi, barátok lettünk kértük tehát, hogy, ha már a kapitalizmusban a nagyhal megeszi a kishalát, hát egyen meg minket. De az elején ahogy sem jött meg az étvágya. Pedig Cuşa szerette a magyarokat. Ennek is megvan a maga története. Regáti román volt, részt

vett a vasgárdista mozgalomban. 1948-ban hagyta el Romániát, amikor az egyházi iskolákat államosították. Egyházi iskolában járt és a diákok összecsaptak a rendőrökkel, próbálták megvédeni az iskolát, a végén persze menekülniük kellett. Ioan először Jugoszláviába szökött, de amint elmesélte, a jugoszlávok hiába mondták, hogy ők „semlegesek”, ott is bujkálnia kellett. Innen sikerült megszöknie, és Ausztriába menekült egyik barátjával, ott menekülttáborba került. Negyven kiló lehetett, csak árnyéka volt önmagának. A táborban találkozott egy fiatal magyar henteslegénnyel, aki valamiért elmenekült Magyarországról. A hentesnek megesett a szíve Ioanon, és hordta neki az élelmet a hentesüzletből, ahol dolgozott. Néhány hónap alatt föltáplálta Ioant. Cuşa többször elmesélte nekünk, hogy ő regáti volt, de neki is azt verték a fejébe, hogy a magyarok a románok ellenségei, s most a magyar hentes neki húst hoz. Itt valami nem stimmel, gondolta, s megfogadta, hogy soha többé nem veszi figyelembe az előítéleteket. Attól kezdve megszerette a magyarokat. Végül mi is meggyőztük őt, hogy a nagyhalnak le kell nyelnie a kishalat. Remek üzletember lévén azt akarta, hogy nyomdájában csináljunk egy szedőrészeletet. Ő megveszi a gépet, de egy évig nem kapunk fizetést, és ha egy év alatt bebizonyítjuk, hogy a szedőrészelet életképes és munkánk van, akkor ő fejleszti a szedőrészeletet és fizetést is ad. A mi kérésünk viszont az volt, hogy félnapos állásban dolgozhassunk. Valamelyikünk elkezdte a hetet, hétfőtől szerda délig, majd jött a másik és átvette a munkát. Tehát Papp Tiborral ketten egy melósnak számítottunk, természetesen fél fizetést kaptunk, és a *Magyar Műhely* esténként, hétvégeken tudtuk csinálni. Ez óriási dolog volt, tudta Ioan is, ezért is ment bele az egyességbe, hogy mi az ő román nyomdájában magyar folyóiratot csinálhassunk!

– *Hogyan telt el az 1969-es próbaév?*

– Az az év nagyon nehéz volt. Sokat dolgoztunk, próbáltunk vevőket szerezni. Engem francia feleségem tartott el, Tibort is az élettársa. Egy év elteltével meggyőztük Ioant, hogy a szedőrészelet életképes. Az alatt az év alatt szinte három műszakban dolgoztunk.

– *Milyen anyagokat szedtetek?*

– Elsősorban az ő román könyveit és folyóiratait, például a *Prodromos* című több száz oldalas folyóiratot. Évente egy-egy száma jelent meg. Mircea Eliade írásait, főként a korai szépirodalmi munkáit, Emil Cioran korai műveit közölte. Sajnos Nae Ionescut, aki a Vasgárda szellemi irányítója volt és Nicolae Zelea Codreanunak, a Conducatornak, a Vasgárda vezérének az elméleti írásait is. Mi akkor nem nagyon tudtuk, hogy ki volt Nae Ionescu vagy Codreanu, csak az tűnt föl, hogy szidják a magyarokat (a francia alapján valamennyire értettük a román írott szöveget.) Főleg Codreanunál észleltük a magyarellenességet. Mondtuk is Ioannak, de ő erre nevetve azt válaszolta: „Nem mindegy nektek, mit szedtek. Ezek régi dolgok!” Kicsit szégyellte magát, de kiadta a vasgárdista szövegeket.

– *Kaptatok tiszteletpéldányt?*

– Igen. Egyik-másik még megvan. Nehéz helyzetben voltunk, mert az egészről lelkiismereti kérdést csináltunk. Beszélgettünk Tiborral, hogy kiszedhetjük-e ezeket a magyarellenes dolgokat? Rájöttünk, hogy nekünk, mint nyomdászoknak más lehetőségünk nincs, hiszen, ha mi csak azt szedjük ki, amivel egyetértünk, akkor a munka felét vissza kell utasítanunk. Azt mondtuk: valamit valamiért. Szombat–vasárnap a *Magyar Műhely* szedtük, tördeltük, javítottuk, majd vittük a nyomómestereknek. (A haverok a filmeket is ingyen csinálták.) Csak a nyomást kellett – elvben – kifizetnünk. Mindig összeállítottuk a munkadossziét (anélkül nem lehetett dolgozni), ami végül Ioan íróasztalán kötött ki. Ő behívott, leültetett és először szigorúan elkezdte, hogy – „Kutya magyarok, már megint mit csináltatok, aláássátok a nyomdát, itt a több ezer frankos számla!”. Egyszer csak elröhögte magát, eltépte a dossziét, hogy ne kerüljön be a könyvelésbe. „Na, gyertek, iszunk egyet”. Elővette a whiskyt és töltött. A politikai nézetkülönbség ellenére baráti, szinte testvéri kapcsolat alakult ki közöttünk, ami Cuşa haláláig, a nyolcvanas évek elejéig tartott. Furcsa kimondani: ő volt a *Magyar Műhely* legnagyobb mecénása. Mint ideológus vagy politikus, Cuşának távol kellett volna állnia egy magyar laptól, azonban volt annyira demokrata, hogy Párizsban mellénk álljon. Az igazsághoz tartozik, hogy Ioan egy kicsit nosztalgia szinten adta ki a Codreanu vagy Nae Ionescu írásait. Ezzel szemben Monica Lovinescu és Virgil Ierunca, a Szabad Európa román munkatársai felvilágosultabbak voltak, de Ioant barátjuknak tekintették.

– *Megismerkedtetek más románokkal is?*

– Igen. Például Dimitrie Bacuval, aki szintén a nyomdában dolgozott sokat politizáltunk, vitatkoztunk. Ő mondta egyszer: – „Hogy irigylem én magukat, magyarokat!”. Kérdeztük tőle, hogy miért. „Hát, azért, mert a románok megalkuvók, nem tartják be a szavukat, ideállnak meg odaállnak, a németeket elárulták”. – Monsieur Bacu, mi meg a románokat irigyljük – mondtuk neki. – De miért? – kérdezte. – Mert a románok talán nem

olyan kiállósak, de Erdély most Romániához tartozik. Ő csak nevetett. Cuşa barátunkat mindig azzal fenyegettük, hogy ha nem viselkedik rendesen Debrecent is Romániához csatoljuk. Majd akkor megtapasztaljátok, hogy milyen az a „debreceni cívis”. A másik kolléga, Jivan, erdélyi román volt. Ő évekig nagyon udvarias, de tartózkodó volt. Egyszer azonban egy karácsonyi ünnepség után bejött hozzánk és megszólalt magyarul. Elmesélte nekünk, hogy ő eddig nem szerette a magyarokat, mert elég sokat zaklatták 1941-ben. Még meg is verték. A demokratikus Franciaországban az ő agyában is átrendeződtek a dolgok, s attól kezdve vele is nagyon jó barátságba kerültünk, hiszen mindnyájan a határok nélküli, egyesült Európa hívei voltunk.

– *A jelesebb román-franciák közül kiket ismertél?*

– Például Mircea Eliadét. Többször eljött a nyomdába, míg szedtük a munkáit, nagyon kedves, udvarias öregúr volt. Kitűnően tudott franciául. Irigylem a románoktól ezt az értelmiségfajtát; nem a politikait, hanem az európai nyelveket és kultúrát kiválóan ismerő entellektüeleket. Ionescut is ismertük, de nem Cuşán keresztül, irodalmi esteken találkoztunk vele. Ionescóról van egy furcsa emlékem. Már nagyon idős volt, nem nagyon ismert meg senkit, bejött a *La Hune* nevű könyvesboltba, a Saint-Germain-des-Prés-n, odatotyogott az eladóhoz és megkérdezte: „Tessék mondani, a Ionesco-könyvek jól fogynak?”

– *Dumitru Țepeneagot ismerted?*

– Felszínesen, de ismertem, Ioan sok románt kihozott Evrybe, mert nagyon büszke volt a nyomdájára.

– *A magyarok érdeklődtek a munkátok felől?*

– Hogyne, főként a belügyesek, akiket mi is kivittünk a nyomdába. Ugyanis nem hitték el, hogy mi saját kezünkkel csináljuk a *Magyar Műhelyt*. Ekkor Magyarországon már lehetett olvasni a lapot. „Partnereink” azonban még mindig úgy gondolták, hogy minket a Szabad Európa meg Amerika pénzel. Az emigráns körök viszont azt terjesztették, hogy bennünket a magyar állam finanszíroz. Az igazság az, hogy a két kezünkkel „finanszíroztuk” a Műhelyt, s az előfizetőkön kívül csak Ioan Cuşa segített bennünket.

– *Cuşa halála után mi történt a nyomdával?*

– A francia csendestársak vitték tovább, aki megtűrtek bennünket, de a nyomásért azután fizetnünk kellett. Még több bérszedést vállaltunk tehát.

– *A magyar értelmiség hogyan reagált a lapra?*

– Nagyon hamar felfedezte és kezdte olvasni. Olyan írókat közöltünk, akik idehaza akkor nem publikálhattak, például Mészöly Miklóst, Weöres Sándort, Mátyás Ivánt, Nemes Nagy Ágnest. Kassák is eredeti kéziratokat juttatott ki hozzánk. Kassák különszámunk nagyon tetszett neki. Találkoztunk vele Párizsban, azt hiszem, két alkalommal, 1964–65 körül. A levelezésünk a Műhely-anyaghoz tartozik, amit még nem dolgoztunk föl. Főleg Klári írta a leveleket, Kassák sokszor csak aláírta. Amikor Vásárhelyi Győző, alias Victor Vasarely Kassák-kiállítást rendezett Párizsban, Kassákot nem akarták kiengedni, aztán mégis csak kijutott Párizsba. Humoros volt a találkozásunk. Abban az időben a Deux Magots a meleg kávéháza volt. Ezt Kassák nem tudta, emlékezett viszont még a régi időkből a neves kávéházra és üzent nekünk, hogy a megadott időpontban ott találkozzunk. Hárman-négyen, fiatal srácok Papp Tibor, Sipos Gyula, meg én elmentünk és leültünk, s csak akkor esett le a tantusz, hogy férfiak ültek mindenütt és ránk is mosolyogtak. Kínos perceket éltünk át; Kassák késve érkezett, de azután jól elbeszélgettünk.

– *A magyar állam miként viszonyult hozzátok?*

– A magyar állam képviselői bizonyos idő után elkezdtek velünk alkudozni, hogy rendezni kellene kapcsolatainkat. Mi elég keményen ellenálltunk ezeknek a szíréhangoknak, de végül ajánlottunk egy „gentleman's agreement”-t: ha a Műhelyt szabadon beengedik, akkor mi is nyíltabban viszonyulunk a rendszerhez. Nem tudták elviselni, hogy számos magyar író, akit ők el akartak hallgattatni, nálunk megjelent. A legnagyobb incidens az 1964-es *Tűzkút*-botrány. Weöres Sándor kihozta Párizsba a *Tűzkút* kéziratát, melyet előzőleg minden hazai kiadó visszautasított. Elolvastuk a *Tűzkút*-at és megegyeztünk, hogy szerzünk pénzt a kiadására. Sanyika még ott a kávéházban szépen odaírta a kéziratra a nyomdai utasításait. (A kézirat természetesen ma is megvan.) Megállapodtunk mindenben, még abban is, hogyha ezért otthon előveszik, mondja azt, hogy „ellop-tuk” a kéziratot. Sanyika hazament, a *Tűzkutat* kiadtuk. Ekkor Sanyikát nyilatkozatra kényszerítették, ami az *Élet és irodalom*ban jelent meg. Ebben az áll, hogy nagy meglepetéssel értesült arról, hogy könyvét kiadták. Ő valóban Párizsban hagyta a kéziratot – olvasásra –, és hogy tiltakozik a kalózkadás ellen. Mi nyugtáztuk, hogy Sanyika levédte magát, de mindenki tudta Magyarországon is, hogy a kéziratot Weöres Sándortól kiadásra kaptuk. Azután 1964-ben lóhalálában itthon is kiadták a *Tűzkutat*. A kézirat évekig feküdt a kiadók-

ban, ezzel szemben, a párizsi megjelenésről tudomást szerezvén, két hónap alatt kihozták a kötetet. Egyetlen szót cenzúráztak a kötet elején olvasható „Köszöntés”-ben. Sanyika azt írta, hogy az utókor mosolyogva emlékszik majd vissza a spirituszcsempészetre, amelyet a „szellemi szesztilalomnak talán már véget ért időszakában üztem”. Ezt a *talán*-t cenzúrázták a hazai kiadásban, mintegy bizonyítékot adva, hogy bizony még nagy szükség van a spirituszcsempészetre. Később például Juhász Ferenc azzal érvelt Aczél Györgynél, hogy ha nem adják ki könyvét, akkor elküldi a kéziratot a *Magyar Műhely*nek. A '60-as évek második felében, Aczél Párizsban járt. Bene Ede, párizsi Magyar Intézet akkori, igen jóindulatú igazgatója hozott össze bennünket Aczéllal. Egy Champs-Elysées-i kávéházban találkoztunk nyilvánosan, többen, vagy hatan-nyolcan. Akkor Aczél alkudozott velünk, hogy annyi példányt beengednek a *Magyar Műhely*ből, amennyire az ország értelmisége valóban igényt tart, tehát néhány száz példányt. Ezentúl, a Kultúra nevű vállalatnál (habár nem vették föl hivatalosan a lapok közé) elő lehetett fizetni a *Magyar Műhely*re. Ezen kívül persze több száz „tiszteletpéldányt” küldtünk postán, nemcsak Magyarországra, hanem Erdélybe, Felvidékre és a Vajdaságba is. 1970-es években Ceaușescu sajnos lefoglaltatta a Romániába küldött példányokat. A *Magyar Műhely* ekkor már a magyar írók határok nélküli köztársaságának egyre inkább a modernizmus felé forduló folyóirata volt. Izgalmas számokat és különszámokat jelentetett meg (Kassákról, Weöresről, Szenkuthyról, Joyce-ról, a strukturalizmusról stb.), könyvsorozatában a nyugati magyar irodalom legjobbjainak, Bakucz Józsefnek, Baránszky Lászlónak, Bujdosó Alpárnak, Dedinszky Erikának, Ferdinandy Györgynek, Horváth Elemérnek, Karátson Endrének, Kemenes Géfin Lászlónak, Márton Lászlónak, Papp Tibornak, Parancs Jánosnak, Petőfi S. Jánosnak, Vitéz Györgynek, valamint a hazai és környező országokban élő barátainak, Kassák-díjasainak, Erdély Miklósnak, Hegedűs Máriának, Juhász R. Józsefnek, Mészáros Istvánnak, Petőcz Andrásnak, Székely Ákosnak a műveit adta ki. Aktívan működik a *Magyar Műhely* testvér folyóirata, a francia nyelvű *d'atelier* is, és számos könyvet ad ki.

A mai *Magyar Műhely*, amelyet utódaink, huszonéves magyar írók szerkesztenek (ez a folyóirat-átadás is páratlan a magyar irodalomban!), átvette ezt az örökséget, s napjainkban is igyekszik tehetséges fiatalokat megjelentetni. Most éppen Bohár András, Sörös Zsolt és Székelyhidi Zsolt megjelenés előtt álló köteteit gondozza. Mert annak ellenére, hogy 1999-ben sem könnyű Magyarországon az avantgárd írók sorsa, van utánpótlás: sok fiatal író és művész ma is a modernizmusra esküszik. Hallgatóim, például Grozdics Károly, kiváló kéziratokat, első köteteket mutattak az egyetemen. Ők remélem, már az irodalom új (elektronikus) műfajait is sikerrel fogják művelni. Mert az irodalom átalakulása elkerülhetetlen, mi több: kíváncsok. És az irodalom új műfajai a kor legfontosabb kommunikációs eszközeikhez, mindenekelőtt a videóhoz és a számítógéphez fognak kapcsolódni.

– *Térjünk vissza a te életutadra. Hogyan foglalmaznád meg ma saját státusodat?*

– Az emigráns meghatározását elutasítjuk. Az emigráns a rendszer bejelentett ellensége, politikával foglalkozik, könyveket ad ki például a rendszer ellen, amelyet meg akar dönteni. Mi azt mondtuk, hogy bennünket elsősorban az irodalom érdekel, magánemberként természetesen megvan a politikai véleményünk, de azt nem az irodalmon keresztül akarjuk kinyilvánítani, hanem a szavazófülkében. Párizsban élő magyaroknak tartottuk és tartjuk magunkat.

– *1956-ban hagyta el Magyarországot, egy félresikerült szocialistának nevezett társadalmat. Ennek ellenére, a szerkesztőtársaiddal együtt baloldali szellemben csináltátok a Magyar Műhelyt. Mivel magyarázható ez a gondolkodásmód? Talán a befogadó közeg, a francia baloldali irodalmi élet hatásával?*

– Egy kicsit messzebbre kell visszamennünk. Engem a Rákosi-korszakban horthysta katonatiszt fiának, Papp Tibort, „kisbirtokos” ügyvéd, Bujdosó Alpárt MÁV főtisztviselő jobboldali polgári gondolkodású fiának könyvelték el, de Alpár és én felsőfokú tanulmányokat folytattunk, olyan körökben forogtunk, ahol gondolkozhattunk, vitatkozhattunk a részben Marx tanaiból táplálkozó, részben Németh Lászlóból és a magyar baloldali gondolkodókból eredeztethető szocializmusról. Mi már 1956-ra elég határozottan baloldali értelmiségiek voltunk, nem kommunista baloldali értelmiségiek! Már akkor világosan érzékeljük a különbséget. Később tudtuk meg, hogy ennek a fajta gondolkodásnak nagy tradíciója van a francia szellemi életben. Idehaza még ma is szokatlannak tűnik, hogy mi szocializmust akartunk, egy emberibb, tisztább szocializmust és ezt komolyan gondoltuk. Meg voltunk győződve, hogy a szocializmusnak vannak előnyei, például az, hogy a magyar fél arisztokrata, úri középosztály ellensúlyozására megpróbál egy új – munkás és paraszt származású – értelmiségi réteget kinevelni, ami óriási pozitívum. Tudtuk persze, hogy a kommunisták mit művelnek a „szocializmus építése” ürügyén. Nem fogadom el azt a fajta védekezést, ami például a németekre jellemző: ők nem tudták miért

füstölnek a kémények Auschwitzban. Nem a fenét! Mi is nagyon jól tudtuk, hogy mi történik Recsken. De mi mégis baloldaliak voltunk. Az átmenet a tudatos baloldali gondolkodásba lassú folyamat. Az '56-os dokumentumokban, megnyilatkozásainkban is az áll, hogy szocializmust akarunk, szó sem lehet az ipari üzemek vagy bányák visszaadásáról, magántulajdonba adásáról. 1956 november elején az egész magyar munkásosztály fegyverben állt, s szembeszállt volna a restaurációs kísérletekkel.

– *Köztudottan Franciaországban is több féle baloldal létezik.*

– Igen. Bár 1956-ban sokan kilépnek a pártból a francia értelmiség nagy része még 1968-ban is kommunista vagy „társutas”. Franciaországban nem volt szabad kimondani, hogy a Szovjetunióban koncentrációs táborok működtek. A nem kommunista baloldal is később erősödik meg, s elsősorban szellemi magatartást jelent. A mi baloldaliságunk is inkább irodalmi, szellemi és nem politikai jellegű.

– *Ez pontosabban mit jelent? Ugyanis Németh Lászlóról beszéltél.*

– A híg- és mélymagyar gondolat bennünket eltávolított Németh Lászlótól.

– *Térjünk vissza novelláidhoz, regényeidhez és elméleti írásaidhoz! Okleveles francia tanárként, francia feleséggel, francia állampolgársággal és párizsi illetőségűként magyarul írod a műveidet.*

– Mindig kényelmes lakásunk volt. Franciaországban már akkor működött az a rendszer, hogy a fiatal házaspár egyetemistáknak egy Párizs környéki egyetemi városban lakást biztosítottak. Feleségem mindig dolgozott. Én írtam, s minden második héten mentem a nyomdába dolgozni, harminc éven keresztül.

– *Hogyan fogadták az első novelláskötetedet, a Reménység, hosszú éveket, 1964-ben, otthon és Nyugaton?*

– A nyugati magyar közvélemény néhány száz embert jelent, akik figyelik a magyar folyóiratokat és könyveket. A Mikes Kelemen Kör felolvasói estjein, majd 1971 után, a Magyar Műhely Kör találkozóin ismerik meg az olvasók műveinket, kiadványainkat. Az egyik egyetemista barátunk már a hatvanas évek elején vett egy rozoga Renault 4-t, azzal beutaztuk egész Európát. A nagyobb városokban megszervezték a Magyar Műhely irodalmi estjeit és várták a Németh László-tanítványokat. Amikor kiderült, hogy már az avantgárd felé orientálódunk, furcsán néztek ránk, de továbbra is szerettek bennünket, mert látták, hogy lelkes, ifjú társaság vagyunk. Ezekben a körökben határozottan sikere volt a lapnak és mi írásainknak is.

– *Következik első regényed, a Hampsteadti semmittevők, 1968-ban. Érdekes, hogy Papp Tibor könyveivel egy időben látnak napvilágot a te írásaid is.*

– Körülbelül egyidősek vagyunk Tiborral. Őt a költészet érdekelte elsősorban, engem a próza, de a szálak keresztezik egymást, s később végképp összekuszálódnak. Nincs többé „vers” vagy „próza”, születőben vannak azok a bizonyos új műfajok. Mint tudod Az irodalom új műfajainak egész könyvet szenteltem, amely 1995-ben jelent meg az ELTE BTK Irodalomtörténeti Intézete és a Magyar Műhely közös kiadásában. Ebben a multimédiális művészet mellett érvelek, az irodalom új formái, műfajai mellett. A Hampsteadti semmittevők hamarosan megjelent franciául is. Amikor az ember visszatekint, rájön, hogy bizonyos szituációkban szerencséje volt, másokban pechje. Volt egy Paul Chaulot nevű, ismert francia költő, aki elég sok magyar művet fordított, neki is elküldtem a könyvet. Válaszlevelében írta, hogy tetszik neki a könyvem, és már hozzáfogott a recenzió megírásához. Egy-két héttel később meghalt.

– *Rosszul esett, hogy a francia kritika nem foglalkozott a regényeddel?*

– Igen, mert ma is meg vagyok róla győződve, hogy főként a francia változat, amelyet Philippe Dôme barátommal készítettünk, kimondottan modern regény. Először is a '68 körüli-utáni hangulatban született, vagyis a forradalomban való csalódást tükrözte. A regény Hampsteadben játszódik, London egyik kerületében, ahol három hónapig ösztöndíjasként laktam a feleségemmel. Ösztöndíjunk elfogyott és takarításból éltünk. A regény története fele részben igaz, fele részben költött. Johnny, a főhős valós személy, egy skót származású színész, aki feleségem barátnőjét vette el. A másik főhős egy gazdag és öreg hölgy kitartottja, alkoholista, aki már megélt egy elvetélt forradalmat. Mégis, mikor kitör a Costa Muños-i forradalom, csapat-paport otthagynak, fegyvert vásárolnak, hajóra szállnak, hogy a felkelők segítségére siessenek. Az induló hajón éri őket a hír, hogy külső segítséggel leverték a Costa Muños-i forradalmat... Ugye ismerős történet.

– *Nem kellene újra kiadni a regényt?*

– Ki kellene adni, de a hazai magyar irodalom nem törődik a nyugati magyar irodalommal. A francia szöveget kellene lefordítani magyarra. Persze az eredeti magyar szöveg is modernnek számított a maga korában; a magyar kritika akkoriban úgy fogadta, mint zaklatott, modern szemléletű „újregény”-t.⁴⁶

– A nyugati magyar irodalom 1945 után (Béládi Miklós, Pomogáts Béla, Rónay László, 1986) című esszéiben a Magyar Műhely kísérleteiről ez olvasható: „majd később bizonyosodik be, hogy milyen és mekkora hasznót hajtottak a magyar irodalomnak”. Most egy évtized elteltével, hogyan válaszolnál erre a mondatra?

– Először is azt tisztázzuk, hogy én (sem) azért lettem avantgárd szerző, mert nem tudtam jól írni. Az első novelláskötetemet idehaza a kritika kedvezően fogadta. Féja Géza írt egy hosszú kritikát, melyben azt mondta, hogy a legtehetségesebb novellaírók közé tartozom. Annak nem örültem, hogy ezt Féja Géza írja, de azért jól esett kijelentése. Bebizonyosodott, hogy akkor kezdtem avantgárdval foglalkozni, amikor már tudtam jó hagyományos novellát írni. A Kassák-hagyományból, a modern francia irodalomból kiindulva megcsináltam a magam modernizmusát. Az átmenet a *Hampsteadi semmittevők* volt, melyben vannak már grafikai elemek is. Ekkoriban éreztem, hogy nem tudok szövegben tovább lépni, képre van szükségem, mert a kép teljesebbé teszi a szöveget. Néha az az érzésem, hogy jól előre szaladtunk a hazai magyar irodalomhoz viszonyítva...

– Milyen irányzatok hatottak rátok?

– Ez az az időszak, amikor feldolgozzuk a *performancet*, *happenninget*, a vizuális költészetet. Készítünk fónikus verseket is, és azokkal részt veszünk különböző fesztiválokon. A párizsi Pompidou Központban szerveztünk két ragyogó Magyar Műhely és d’atelier-kiállítást, melyeknek szellemes szójáték volt a címe. (*Littérature à l’épreuve*, 1978; *Où poser sa voix?*, 1983)

– 1980-ban a d’atelier csoport szervezte meg egy Mallarmé-vers kiadását az eredeti Mallarmé-féle nyomdai utasítások alapján. Ez hogyan történt?

– Az avantgárd hagyomány, tehát többek közt Mallarmé felé fordultunk, hogy a múlttal is szembesítsük kutatásainkat. Általában is elmondható, hogy a modernizmus ősök után kutatott és újra felfedezte Mallarmét, Lautréamont-t és Raymond Roussel-t. Én például a Sorbonne-on, ahová továbbra is bejártam, Scherer professzor Mallarmé-előadásait hallgattam, s az egyik Műhely-összejövetelre Mallarmé-dolgozatot készítettem. Ebben használtam először azokat a mondat-, illetve szekvenciaelválasztó fekete kockákat, amelyeket legutóbbi kötetemben, a *Nem görög a harasztban* is láthatsz. Tibort is egyre jobban érdekelte Mallarmé. Akkoriban egy francia csoporttal (Jean-Pierre Faye, Mitchou Ronat, Michel Deguy) dolgoztunk együtt. Mitchou foglalkozott Mallarméval és megtalálta az *Un coup de dés jamais n’abolira le hasard* („Soha kockadobás nem törli el a véletlent”) című vers eredeti kefelenyomatait. A vers ugyanis soha nem jelent meg abban a formában, amelyben a szerző szerette volna. 1897-re tehető az újkori vizuális költészet kezdete, ugyanis Mallarmé ekkor készítette elő a vers nyomdai változatát, a Gallimard kiadónál. Nagy formátumot választott, a szedésről mindössze hat kefelenyomat készült. A könyv nem jelent meg, mert közben a szerző meghalt. (Jóval később takarékosabb kis formátumban adták ki.) A hat kefelenyomatot az örökösök eladták, kettő vagy három egy amerikai egyetemre került, Mitchou Ronat megtudta, hogy Párizsban egy gazdag amerikainál van még egy levonat. Papp Tibor és Mitchou Ronat fölkereste a tulajdonost, aki elővette a páncélszekrényből a féltve őrzött levonatot. Amikor az amerikai, kis időre, magukra hagyta őket, hadd olvassák, nézegessék a levonatokat, Tibor, a kémek által is használt, kölcsönzött fényképező géppel készített egy-két felvételt, amelyeket kinagyítottunk. Így állt össze az eredeti Mallarmé-album; ebben néhány Mallarmé-tanulmány, illetve „hommage” is található.

– A francia kritika felfigyelt-e a kiadásra?

– Igen. Több cikk és tanulmány jelent meg a d’atelierben és *Changeban* a Mallarmé-kötetről.

– A Mallarmé-művet a franciák számára is ez a csoport fedezte fel újra.

– Így van, s ezt azért tudtuk megcsinálni, mert nyomdászok voltunk.

– *Lassan a francia közvélemény is felfigyelt rátok Talán ezért hozták létre a d’atelier című francia nyelvű folyóiratot?*

– Nem szerettünk fordítani és nem is fordítottunk túl sokat. Tibor például fordított René Chart, Denis Roche-t, én viszont néhány Alain Robbe-Grille-ét szöveget vagy Maurice Roche-t, aki a legkitűnőbb francia vizuális szövegíró. Mindez a Magyar Műhelyben vagy a Magyar Műhely kiadónál jelent meg. Egy idő után úgy

⁴⁶ Időközben megjelent a *Hampsteadi semmittevők* újabb kiadása, a szerző *prouza* című kötetében (Magyar Műhely Kiadó, Budapest, 2002).

éreztek, hogy meg tudunk jelenni franciául is, főként elméleti írásainkkal. Ezért adtuk ki a d'atelier-t. Nem a magyar irodalom fordítása-közvetítése volt a célunk. Egyetlen magyar vonatkozású száma van, az 1974-es 6–7. szám, melyben közreadtuk Szentkuthy Miklós *Prae* című regényének első huszonöt oldalát franciául. Philippe Dôme-mal és Tiborral a champagne-i hétvégi házamban borozgatás közben fordítottuk a *Prae*-t. A d'atelier tizenhatszámot ért meg, nem tudtuk tovább fönntartani.

– Már a kezdetektől elméleti síkon is foglalkoztál a „modernség” fogalmával és az új műfajokkal. 1978-ban jelent meg korszerűség, kortárs irodalom, majd 1993-ban „Posztmodern” háromszögelési pontok: Lyotard Habermas Derrida és 1995-ban Az irodalom új műfajai című könyved. Mindhárom lényegében az új műfajokról, a vizuális költészetről szól, számos illusztrációval, ami szinte szöveggént fogható fel.

– Nagyra becsülöm a vizuális költészetet, a vizuális szövegirodalmat; ezt műveltem évtizedekig magam is, erről publikáltam a legtöbb elméleti írást. A vizuális költészet a költészetnek az az ága, amely az írott szöveget grafikai, képi elemekkel gazdagítja. A képvers nyelvi és képi kódolású esztétikai üzenet, a vizuális szövegek az úgynevezett nem verbális kódokban generált közlemények. Horányi Özséb szerint bármely természetes nyelv írott változatát vizuális szövegnek tekinthetjük. A képvers egyetlen önálló scripto-vizuális egység, esetleg több, egymást követő, de önálló egység, a vizuális szöveg egybefüggő, némelykor teljes kötetet kitöltő, nyelvi és képi kódolású, két dimenziós képszöveg. Legjellemzőbb példái a francia Maurice Roche könyvei. Az avantgárd körökben munkáinkat a Magyar Műhely vagy a d'atelier „tipografikus költészete”-ként emlegetik. Például Jérôme Peignot adott ki Párizsban egy jelentős antológiát *Typoésie* (1993) című, amelyben mi is szerepelünk.

– A francia irodalomtörténetek tesznek-e említést rólatok?

– Általános irodalomtörténetekben nem, az avantgádról szóló kötetekben igen. Újabban Franciaországban is sajátos skizofrén kettősség tapasztalható, ugyanis lassan teljesen szétválik az intézményes irodalom, melyben díjakat osztanak, amelyről irodalmi folyóiratok írnak és a kicsit titkosabb, kevésbé ismert, kisebb számú olvasónak vagy nézőnek dolgozó avantgárd ág, amelynek azért megvannak a folyóiratai, képviselői. A kettő alig érintkezik egymással. Mi is nagyon meglepődtünk, amikor pár évvel ezelőtt Bernard Heidsieck, a fónikus és vizuális költészetnek egyik kimagasló alkotója francia nemzeti költészeti nagydíjat kapott. Azonban az avantgárd legalitást, „hasznosságát” Nyugat-Európában nem vonják kétségbe. Magyarországon sajnos más a helyzet.

– Nehéz magyarázatot találni arra, hogy az utóbbi évtizedek modernizmusa (a strukturalizmustól egészen a számítógépes irodalomig) inkább teóriaként van jelen a magyar szellemi életben. Kiváló tanulmánykötetek láttak napvilágot, viszont az irodalom kevésbé reagál ezekre az egymást elég gyorsan követő izmusokra. A lemaradás tetemesnek mondható.

– Mi is eléggé értetlenül figyeljük ezt a jelenséget. Sokféle magyarázat lehetséges. Az egyik feltétlenül az, hogy a magyar irodalomban az avantgárd mindig mostohagyereknek számított, Kassáktól kezdve különösen.

– Illyés Gyula egy 1931-es *Tristan Tzarához* intézett levelében azt írja, hogy akkorra a magyar avantgárd elsorvadt.

– Mert nincs (vagy nagyon szűk) a befogadó közönsége. Kassákot ráadásul összekeverték a kommunizmussal, elfejtették a nevezetes Kassák–Kun Béla vitát. Egyrészt ez a negatív konnotáció működött, talán működik még ma is. Másrészt a *Nyugat* jelentkezésével magyarázható az idegenkedés. A *Nyugat* rendkívül konzervatív folyóirat volt. A magyar olvasó nehezen fogadja be az újat, de ha az irodalomkritikusok, a szellemi vezérek egy kicsit jobban odafigyelnének és támogatnák az újat, a közönség is jobban be tudná fogadni. A magyar irodalom és művészet történetében sajnos mindig a konzervatív irányzatok voltak az erősebbek.

– Aki elmegy, abból lehet avantgárd.

– Bartóknak, Moholy-Nagynak el kellett mennie, és sok festőnknek is. S ugyanez ismétlődik ma is. Ma a bölcsészkarokon például a befogadáselmélet (receptióelmélet) uralkodik, ami idejétmúlt és érdektelen teória. A hazai magyar irodalom legtehetségesebb képviselői: Tandori vagy Esterházy letértek a nehezen járható avantgárd útról, s a könnyebben járható utat választották, azt amelyet az átlagolvasó is kitüntető figyelemmel. Ilyen értelemben érvényesül a (fordított) receptióelmélet: az írók azt írják, amit az olvasó el tud fogadni. Arról szó sincs, hogy az olvasót kellene valamire rávezetni, ízlését megváltoztatni. Számos politikai, szociológiai, esztétikai és irodalomelméleti összetevője van annak, hogy az avantgárdnak miért nincs tisztessége Magyarországon.

– Az 1998-ban, az őszi félévben az ELTE BTK Irodalomtudományi Intézetében tartottál egy Szentkuthy-szemináriumot. Magyar egyetemen volt-e ehhez hasonló előadás vagy szeminárium?

– Tudtommal Budapesten soha senki nem tartott egyetemi előadássorozatot Szentkuthyról. Bata Imre tartott Szegeden egy fél éves kurzust, ahol eleinte sokan tolongtak, majd néhány ember maradt, elsősorban matematikusok, fizikusok.

– *Érdeklődtek a fiatalok a szemináriumod iránt?*

– Tíz–tizenkét ember rendszeresen eljárt hozzám; remélem, hogy ők foglalkoznak majd Szentkuthyval és az avantgárddal is.

– *Szeretnéd, ha kézzel fogható szellemi hatásod lenne a magyar ifjak körében? Ez az oka annak is, hogy egyre gyakrabban tartózkodsz itthon?*

– Ez is fontos szempont, amikor elvállalok bizonyos feladatokat. Jót tenne a magyar irodalomnak, – olvasónak, kritikusnak – ha észrevennék, hogy az avantgárd nem „hülyéskedés”. Leírták ezt a szót. Berkesi Erzsébet jelentette ki, hogy azért nem vesz föl minket egy nem tudom milyen antológiába, mert „ezt a fajta hülyéskedést” nem tartja irodalomnak.

– *Fáj, hogy kimaradtál a Péter László-féle, 1994-es Új Magyar Irodalmi Lexikon-ból?*

– Rosszul esett, amikor megtudtam, hogy nem vagyok benne. Ma úgy gondolom, hogy ha az analfabéta szerkesztő nem tud rólam, akkor ez az ő baja, saját lexikonának hitelét rontja. Szerepelek például (mint a vizuális szövegirodalom képviselője) egy magyar irodalomtörténeti segédkönyvben, amely hat vagy hét mai magyar költőt, írókat mutat be, s amelyet a tanárok előszeretettel használnak. Meghívtak egy vendéglátóipari iskolába, magyarórára, a tanterv alapján ugyanis én kerültem sorra. A gyerekek rendkívül nyitottak és érdeklődőek voltak. Egy kislány, többek között azt kérdezte, az adott műnek „mi a mondanivalója” és miképpen „segíti a magyar irodalmi köztudat felemelkedését”. Hosszan és türelmesen elmondtam neki, hogy nem csak úgy lehet irodalmi ízlést és közvéleményt formálni, ahogy a hagyományos irodalom teszi, elmondtam, hogy miért csináltam azt a képverset, amellyel foglalkoztak.

– *Visszatérnék a csoport és a francia értelmiség kapcsolatára. Hol ismerkedtetek meg a franciákkal? Hol ismerted meg Jacques Derridát?*

– Csináltuk a *Magyar Műhelyt*, amely itthon eléggé ismertté vált, majd megalakult a d’atelier, bekapcsoltuk a munkába a francia írókat, Jacques Roubaud-t Michel Deguy-t, Jean-Pierre Faye-t is. Azt javasoltuk nekik, hogy mivel ők is elég nehezen jutnak nyomdafestékhez, (mindig mindenütt nehéz kiadni egy verseskötetet, vagy valami igazán eredeti írásművet) verseiket, szövegeiket megjelentetjük, de jogdíjat nem fizetünk. Ráadásul még ki is kell jönniük a nyomdába, amikor kötetük kerül sorra. Kevés író tudja, hogyan készül a könyv. Vállalták a játékot. Vasárnaponként kijöttek a nyomdába, fölverték a köpenyt, és amikor szedték a szöveget, ők saját ólomsoraikat szállították a géptől a tördelőbe, elolvasták a kefelevonatot, javítottak, változtattak. Így jelentettük meg Michel Deguy egyik tanulmánykötetét, Jacques Roubaud egy verseskötetét (amit a szerző máig a legfontosabb kötetének tart), Philippe Dôme, Gérard de Cortanze és mások köteteit. A nyomdában baráti viszony alakult ki közöttünk. Eljártunk a nevezetesebb értelmiségi körökbe, ahol Roland Barthes, François Lyotard és Derrida volt a központ. Lyotard és Derrida tehát tudott rólunk. 1968-ban Lyotard és Derrida alapították a Collège International de Philosophie-t, azt a modern szellemű szabadegyetemet, amely a Montagne Sainte-Geneviève-ről éppen elköltöző École Polytechnique egyik modern épületében kapott helyet. Meghirdették a pályázatokat; az utcáról be lehetett menni és témát javasolni. A bírálóbizottság – amelyben Derrida, Faye, Lyotard is ott volt – azonban rendkívül szigorúan válogatott. Én 1984-ben bementem és elmondtam, hogy engem az észlelés, a percepció foglalkoztat. Javasoltam a *Látómezők – Az irodalom, mint audio-vizuális kommunikáció* című témát, amit el is fogadtak. Abban az évben, amikor az előadásomat tartottam (1985), Lyotard volt a Collège igazgatója. A szemináriumra nyolc–tíz francia fiatal járt, akikből később egy írócsoport alakult. Előadásaimban felhasználtam egy kitűnő magyar agykutató eredményeit is. A kutatót Hámori Józsefnek hívták. A szeminárium elég szép sikert aratott. A Collège-ben Derridával is többször találkoztam, így ismerkedtem meg közelebbről vele is. Eljártam szemináriumára is. Megkérdeztem tőle, hogy eljönne-e Magyarországra; évekbe telt, míg ezt az utazást összehoztam. Végül 1992 októberében, *Grammatológia* című könyve magyar fordításának a megjelenése után került sor a látogatásra. Négy-öt helyen tartott előadást és sok fiatallal találkozott.

– *Fiatalok, franciák vagy magyarok, felkeresnek téged, kíváncsiak a véleményedre?*

– Főleg az egészen fiatalok. Az én korosztályom ignorál, (valószínűleg féltékeny rám, ránk) a következő korosztályok érthetetlennek, talán értéktelennek tartják azt, amit csinálok, amit csinálunk. Ebben az állítólagos „posztmodern” irodalmi életben, ahol minden az összeköttetésekre épül, működnek a klánok, ahol folyik a ká-

nonteremtés és virágzik a recepcióelmélet, nincs hely az avantgárd számára. De hál'istennek vannak fiatal írók, akik érzékenyek az avantgárdra.

– 1993-as Lyotard, Habermas, Derrida c. könyvedben kritikával illetted például Vajda Mihály egyes gondolatait, azt írod, hogy „filozófushoz méltatlan felületességgel” említ címeket; Pethő Bertalan „rendkívül zilált és zavaros tanulmányát” említed, róla (alias Vay Tamásról) pedig azt, hogy „sajnos nem adatott meg [neki] a ráció egyik nagy ajándéka, a világosság”. Könyvjutalmat kapnak mindazok, akik egy Pethő-mondat helyes megfejtését beküldik a kiadóba – írod a könyved Derridáról szóló részében. Egy fiatal, ambiciózus irodalomtörténésszel is kemény vitát folytattál a BUKSZ-ban. Nem kellemetlenkedsz te, nem kellemetlenkedtek ti túl sokat az itthoni szellemi életben?

– Ez is lehet marginalizálódásunk egyik oka. Pedig ezek az emberek rájöhetnének, hogy minket az ügy, a „téma” érdekel, s nem pályázunk az ő helyükre. 65 év körüliek vagyunk, ambíciónk inkább az, hogy saját életművünket befejezzük, régebbi, kiadatlan műveinket megjelentessük, mert ilyen is van, sajnos. Nem akarjuk elvenni a kenyerüket, sem helyüket az egyetemeken, az intézetekben, a különböző folyóiratok szerkesztőségében. De valóban itt vagyunk mementónak: nem lehet akármit, akárhogyan leírni vagy mondani. Valóban kritikusak vagyunk, de ha megfigyelted, igazságosak, tárgyilagosak próbálunk maradni. A magyar szellemi életben sajnos sok a féltékenységi, rágalom, sunyiság, csúsztatás és mellébeszélés. Én a francia szellemi életben nem ehhez szoktam. Nem érdekel, ha idehaza némelyek neheztelnek rám, nem adnak ki, nem írnak rólam. Szellemileg teljesen független, szuverén vagyok és anyagilag is, hála Istennek.

Budapest, 1998. december 7.

Kelet-európai írórsors

Beszélgetés Dumitru Țepeneaggal, román-francia íróval

– Első novelláskötete 1966-ban jelent meg Bukarestben, a harmadikat viszont bezúzták, mert konfliktusba került a rezsimmel. Majd Párizs következik, francia nyelvű novelláskötetekkel és regényekkel, Alain Paruit fordításában. Később három regényét már francia nyelven írta. 1990 után ismét románul írja nagysikerű regényeit. Sajátos írói pálya. Francia vagy román írónak tartja magát?

– Az anyanyelvem román. Habár több mint negyedszázada Párizsban élek, csupán három könyvet írtam francia nyelven. Utolsó regényemet, a *Hotel Európát* románul írtam. Lehet, hogy még újból visszatérek a francia nyelvre, ugyanis a francia kiadóm spórolni szeretne, mivel a fordítások itt nagyon sokba kerülnek. Először is franciául szeretnék írni egy esszét a román emigrációról. Ha már jól ismerem ezt a nyelvet, amely köztudottan az esszé nyelve, vétek lenne, hogy ilyen értelemben kevésbé pallérozott nyelven, románul írjam meg ezt a munkát. Nem tartom magam francia írónak, és nem is lenne elegendő, hogy saját magamat francia írónak tartsam. Így román író vagyok. De nem is tudom, végtére nem én vagyok az illetékes abban, hogy írói státusomat meghatározzam. Másoknak kell ezt eldönteni, talán nem most, hanem később. Addig is kértem a román állampolgárságom visszaállítását, amelytől a Ceaușescu-rezsim még 1973-ban megfosztott.

– Íróként és emberként hogyan viszonyult ehhez a rendszerhez?

– Amióta az eszemet tudom állandóan ellenkeztem a kommunista rendszerrel, amelybe sohasem tudtam beilleszkedni. Még úttörő sem voltam. A román rendszert csak két-három hétig támogattam, 1968 augusztusában, amikor Ceaușescu látványosan tiltakozott Csehszlovákia lerochanása ellen. De már akkor is bizalmatlan voltam, és a hazafiságtól vezérelve – ami mára sokak számára elfogadható indok lett – nem léptem be nagy hirtelen a pártba. 1964-ig vártam, hogy írásaim megjelenjenek, mert ekkor nem kellett különösebb politikai vagy esztétikai engedményeket tenni. Elég kevés írásom jelent meg. Fordításokból éltem. Közel háromezer oldalt fordítottam, főként franciából. 1964 és 1971 között még lehetett kompromittáló engedmények nélkül publikálni. Nem én voltam az egyedüli ebben a helyzetben. Ez 1971 nyaráig tartott, amikor a Kínából frissen hazahatott Ceaușescu belevágott a „kulturális miniforradalom” megvalósításába. Igaz, kevés siker koronázta ezt a vállalkozást. Majd néhány évre rá azok, akik nem áhítoztak a párt által osztogatott pénzre és olcsó babérokra, ismét publikálhattak politikai és esztétikai engedmények nélkül, anélkül, hogy a rendszert bírálták volna. Igaz, hihetetlen nagy türelemre és nagyfokú alázatosságra volt szükség, hogy el lehessen viselni egyesek mordortalanságát és butaságát, mások rosszhiszeműségét és érdektelenségét, az általánosan elfogadott hamis értékrendet. Nekem esztétikai megfontolásokból is várakozó álláspontra kellett helyezkednem. Az ötvenes évek zsdanovizmusától, amikor a nemzeti irodalom nagyjai Mihail Sadoveanu, Tudor Arghezi és mások „szocialista realista” irodalomnak nevezett propagandairodalmat írtak, a hatvanas évekbeli „onirista csoportig” az út igen hosszú volt. Egyformán hosszú a kulturális kormányzat számára is, mert kényszerűségből elfogadta az oniristák megalakulását, anélkül, hogy megértette volna a lényegét, de nekem is tovább kellett lépnem. A *Zadarnică e arta fugii* (Hiábavaló a fuga művészete) című regényemet a cenzúra 1972-ben elutasította kimondottan esztétikai okok miatt, igaz, ez már a „kulturális forradalom” kezdetén történt. A regény 1973-ban, Párizsban jelent meg, Romániában csak 1991-ben láthatott napvilágot.

– Mit jelent az Ön számára a száműzetés?

– Ha valaki bármilyen jól beilleszkedik az illető ország életébe, és kiválóan megtanulja a nyelvet, a száműzetés különösen egy író számára igen nagy megpróbáltatás. Emlékszem, hogy a hatvanas évek Romániájában még éltek a '49-es görög kommunista menekültek, akik nem térhettek vissza hazájukba, az ezredesek Görögországába. A menekültek között volt néhány író is, ők Mogoșoián, Bukaresttől nem messze húzódtak meg egy számukra fenntartott alkotóházban. Egyikükre most is jól emlékszem. Mi, bennszülöttek derűsen lenéztük őt, megvetéssel beszéltünk róla, senki nem állt szóba vele, s amikor néha odaült egy-egy társaság asztalához,

nem volt bátorsága megszólalni, ha nem kérdezték. De nemigen kérdezték őket. Az alkohol hatására valamilyünk nagyritkán hozzáfordult, s ekkor a görög úgy örült, mint egy kiskutya. Miért is néztük le? Hirtelen két magyarázatot találok rá. Először is senki közülünk nem ismerte az írásait, nem volt nagyon miről beszélgetnünk. Egyrészt hibásan beszélt románul, nevetséges hangsúllyal, másrészt kommunista volt. Nem elemzem az indokok jogosságát, csak fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy ehhez hasonló helyzet Nyugaton is megismétlődött, főként értelmiségi körökben: vagy baloldali volt az illető, és egy szocialista ország száműzöttjeként kezelt minket, vagy jobboldali, aki ellenkező előjellel tekintett ránk, de ugyanúgy lenézett minket. Eltérő politikai hullámhosszon éltünk. Én ezt egy általános toleranciahiány következményének tartom, ami leplezetebb formában nem kisebb Nyugaton sem. A Keletről érkezett író minduntalan a tökéletes érdektelenségbe ütközik, vagy az általános közönybe, ami immáron semmit sem óhajt leplezni. Nem is tudom, melyik a jobb a kettő közül. Talán a tolerancia hiányával és a közönnyel magyarázható, hogy általában a menekültek egymást keresve csoportban élnek. Kezdetben természetesen a nyelvi nehézségek és a szokások miatt. Ugyanakkor a száműzetésben élő közösségre bizonyos nagyítóhatás jellemző, vagyis felerősödnek a sajátos jellemvonások. Az első években, amikor romantikus hévvel belevettem magam a Ceaușescu-rezsim elleni küzdelembe, a Goma-ügy mellett hangosan kardoskodva megalapítottam a szocialista országok íróinak talán kissé szegényesnek tűnő fórumát, a *Cahiers de l'Est* című folyóiratot. Azokban az években nem volt időm alaposan végiggondolni a száműzetés problematikáját. Botlások és fölemelkedések időszakát éltem. Mígnem egy szép napon kiábrándultan, sértődötten megtagadtam a további együttműködést, és megvizsgáltam helyzetem minden egyes elemét, rendszeresen véggondoltam helyzetemet. Mindent egybevetve arra a következtetésre jutottam, hogy jobb lett volna, ha otthon maradok, mert hasznosabb munkát végezhettem volna, akár politikai, akár irodalmi szinten. Még irodalmi munkásságom is előnyösebben alakult volna, legalábbis méreteit tekintve. Ma már nagyon nehéz a történelmet visszapörgetve elemezni. Mi lett volna, ha...?

– Az 1956-os magyar forradalom rendkívül nagy hatást gyakorolt a román értelmiségre is. Önnek milyen emlékei vannak a forradalomról?

– Az 1956-os magyar forradalom ifúságom meghatározó eseménye volt. Tizenkilenc éves voltam és elsőéves joghallgató. Azt a pezsgést, forrongást, nekibuzdulást sohasem felejttem el. Abban az időszakban elég sok diákot letartóztattak Bukarestben is. Főleg azokat, akik a forradalommal rokonszenveztek és a budapesti eseményekkel való együttérzésüknek adtak hangot, mert ez jó alkalom volt arra, hogy a diákság kifejezze elégedetlenségét. Akkoriban nem kellett nagy tettet véghezvinni ahhoz, hogy letartóztassanak. Emlékszem, a jogi egyetemről jövet a villamoson utaztam 1956. november 4-én, és felháborodással vagy talán csak szomorúan kommentáltam az aznapi újsághírt, hogy a szovjet tankok elfoglalták Budapestet. Ez volt a forradalom letörése. Egy mellettem álló alak, aki addig csak fülelt, egyszer csak galléron ragadott, és parancsoló hangon annyit mondott: – A következőnél leszállunk. Elkezdtem vergődni és kiabálni, mire az utasok meglökdösték a támadómat, a villamos fékezett és a jegyszedőnő – akkor még minden villamoson jegyet árultak – kinyitotta az ajtót, és a szekuritátának, vagy nem is tudom minek az emberét kilökték az útestre. Szerencsémre. Gondolom, hogy kevés ehhez hasonló ilyen tetteleges szolidaritási megnyilvánulás történt a fővárosban, habár az ötvenes években a lakosság még Romániában sem volt annyira reményvesztett, mint azután. Ma már többet tudunk arról, amit csak hallomásból ismertünk, hogy a hegyekben a román partizánharcosok egészen az 1956-ig tevékenykedtek. A kommunista rendszer ellen harcoltak, például akik megtagadták, hogy belépjenek a térszekbe, vagy a régi hadsereg tisztjeiként folytatták az ellenállást, és azok a szélsőjobboldaliak, akik tartottak a börtönbüntetésről. Az 1956-os forradalom elfojtásával együtt az egész lakosság elveszítette a reményét, az utolsó csepp reményét is. Az elfojtott magyar forradalmat követően két nyilvánvaló következtetés rajzolódott ki előttünk. Egyik: az oroszok nem válogatnak az eszközökben, hogy lemészárolják a felkelőket. A másik: az amerikaiak és a nyugatiak az ujjukat sem mozdítják, hogy meggátolják a szovjetek beavatkozását. A magyar forradalomig nagyon sokan az amerikaiakat vártuk, ahogy Goma egyik regényének szereplője mondja: „*Éljenek a köztársaságpartiak, míg jönnek az amerikaiak*”. A magyar forradalom leverését követően felhagytunk minden reménnyel. Általános erkölcsi hitehagyottság vette kezdetét. Mindenki keresni kezdte az új hatalom kegyeit. A budapesti eseményeket követően Romániában jelentős letartóztatási hullám vette kezdetét, talán azért, hogy megfélemlítsék az embereket, habár már eléggé meg voltak félemlítve. 1989 nyarán ott álltam Budapesten a forradalom vezetőinek és mártírjainak az újratemetésén fekete karszalaggal, amelyet egyes-egyedül a teljes ismeretlenség-

ben nagyon büszkén viseltem. Ott és akkor, 1989 június közepén a kommunista rendszer letűnőben volt, s nem csak Magyarországon.

– Ön a *Cahiers de l'Est*ben elég gyakran, s talán akkoriban egyedül publikálta francia nyelven sok magyar író írásait. Több tucat magyar íróról van szó. Az Ön írásait lefordították-e magyarra?

– Magyarországon talán egy-két novellám jelent meg a hatvanas évek végén. Azt hiszem, lapokban és egy antológiában. Ifjú író voltam, ismert vagy kevésbé ismert, ezt nem tudnám megmondani. Azután egyetlen sorom sem jelent meg magyarul a negyedszázad alatt, amíg az emigrációban éltem. Bármennyire nem szerettek egymást a „baráti országok”, „ellenségeiket viszont szentül tisztelték”. Sem a románok nem jelentették meg a magyar disszidensek írásait, sem a magyarok a román ellenzéki vagy emigrációban élő és tiltott listára került írókat. A legnagyobb odaadással értesítették egymást, hogy mit szabad kiadni és mit nem. Nem csodálkozom tehát, hogy Magyarországon eddig nem jelentek meg regényeim⁴⁷. Ehhez még hozzátartozik, hogy főszerkesztője voltam a *Cahiers de l'Est*nek, tevékenységemet a magyar kulturális hatóságok sem nézték jó szemmel. Már 1989-ben, amikor Budapesten tartózkodtam, felvettem a kapcsolatot különböző írókkal, és szerettem volna, ha kiadják regényeimet, de várnom kellett addig, amíg valaki valóban érdeklődik a regényeim iránt.

– Leonid Dimovval együtt önt a román irodalmi oneirizmus atyjának tekintik. Ez volt Romániában az első ellenzéki nevezhető irodalmi csoportosulás. 1968-ban a *Lucafa*ról című bukaresti folyóiratban megjelent többrészes tanulmányában Ön fogalmazta meg első ízben az „esztétikai oneirizmus”-t, majd felszólították, hogy írja meg a befejező részt. A tanulmányt, mint jelezte, az íróársak és az irodalmi közvélemény közönye miatt a bizonytalanság jegyében fejezte be. Milyen visszhangja volt akkoriban ennek az ügynek?

– Nem az íróársak közönye miatt kellett befejeznem a cikksorozatot. A cenzúra közölte a lap akkori főszerkesztőjével, Ștefan Bănuțescuval, hogy elege van az efféle „kínos irományokból”. Megvallom, íróbarátaim sem tülekedtek, hogy támogassák érvelésemet. Egyesek nem értették, miről van szó, mások pedig nem fogadták el álláspontomat, sokan talán el sem olvasták. Senkinek sem volt kedve, hogy beleártsa magát ebbe az ügybe! A tanulmány valamelyest akkor talált visszhangra, amikor a Szabad Európa Rádió említést tett róla egyik adásában, de túlpolitizálta az ügyet. Lényegében a SZER sem értette igazán, hogy miről folyt a vita. Ez a tanulmány 1968 nyarán látott napvilágot, amikor a szovjet tankok már útban voltak Prága felé... Maga az oneirista csoport komolyabb hatást csak valamivel később, a hetvenes évek elején váltott ki, amikor átléptünk a „tiltás időszakába”. Én már Párizsban éltem, az „oneirizmus” szót többé nem volt szabad leírni Romániában.

– Ugyanabban az évben következett az Egy művészi kifejezési modalitás című kerekasztal-beszélgetés (a bukaresti Amfiteatru című lapban) Leonid Dimov, Dumitru Țepeneag, Daniel Turcea és Laurențiu Ulici részvételével. Itt hangzottak el olyan megállapítások, mint például: „tisztán kell látnunk az álmot, létünk szerves részét; világossá kell tennünk, és nem pedig föloldanunk a világosságot a delejes (szürrealista) oneirizmusban”. „Az oneirista költő az álmoról ír, nem enged szabad utat hallucinációinak, hanem az álmok törvényeit fölhasználva világos, érthető művet alkot, mely annál világosabb és tökéletesebb, minél közelebb kerül az álomhoz.”

– A „világosság” szót kitartóan ismételtük. Taktikánk a kényszerű képmutatás részeként működött. Mi élesen elhatároltuk magunkat a szürrealistáktól, az álmot „törvényalkotó modell”-nek tekintettük és nem valamiféle sugallatnak vagy forrásnak. Nem szólhattunk Freudról, mert sajátos törvényekről beszélt, melyek az emlékezés, a tudattalan lelki élet anyagát „cenzúrázzák”. Az akkori Romániában cenzúráról beszélni olybá tűnt, mint akasztott ember házában kötelet emlegetni. Freudot valójában ferde szemmel nézte Dimov is, és a párt is. Breton eltúlozta a költészetét és a freudizmus közötti hasonlóságokat...

– Az akkori viszonyokhoz képest ezek a gondolatok szemtelenül merésznek tűnnek.

– Ez a kerekasztal-beszélgetés eget verő botrányt robbantott ki. A *Scînteia*, a hivatalos pártlap és a *Contemporanul* éles hangú bírálatokat közölt. Neves személyiségek (Șerban Cioculescu, Vladimir Streinu, Adrian Marino vagy Alexandru Philippide) fordultak ellenünk. A párt még hitt abban, hogy el tud hallgattatni minket a propaganda eszközeivel. Ezek a tiszteletreméltó írók miért vállalták ezt a szerepet? – a kérdés hosszú magyarázatot igényelne. Bizonyítékom nincs rá, de szerintem Cioculescu, talán mások is, őszintén cselekedett, mert az avantgárd ingerelte őt. Lehet, hogy nem hitt bennünk. Egy azonban biztos: minden korban szembeütköző a román író szolidaritáshiánya! A gyanakvás a románok egyik leghatározottabb jellemvonása. Hihetetlenül bonyo-

⁴⁷ 2002-ben, a budapesti Palamart Kiadó gondozásában jelent meg *Európa Szálló* című regénye Németi Rudolf fordításában és Farkas Jenő utószavával.

lult korban éltünk. Például Cioculescu közölte először Dimov verseit lapjában, a *Viața românească*-ban, majd elítélte mozgalmunkat.

–1968-ban röpké párbeszédet folytatott Ion Iliescuval a fiatal írók egyik ülésén. Hogyan történt?

–Talán túlzás lenne párbeszédnek nevezni. Az ülés Csehszlovákia '68-as lerohanását követően zajlott le, mely egyszerre volt a szabadság és a félelem időszaka. Ceaușescu függetlenkedő pózban tetszelgett a Nyugat előtt, ami nem volt ínyére az oroszoknak. Mi mindannyian abba a tévhitbe ringattuk magunkat, hogy valódi liberalizmus következik Romániában. Iliescu akkortájt ifjúsági miniszter volt, közvetlenül Ceaușescu mellett dolgozott. Iliescut a párt jó érzékkel megáldott tárgyalópartnernek tekintette, ezért küldte őt a fiatal írók közé. Akkor még bíztak ellenállhatatlan mosolyában... A vita Eugen Barbu író körül folyt, akitől a fiatal írók meg akarták szerezni a *Luceafărul* című folyóiratot. Én pedig fölálltam, és azt mondtam, hogy Eugen Barbu a párt embere, s a párt villámhárítóként használja. Az addig mosolygós Iliescu elvörösödött, kirúgta maga alól a széket, és félbeszakított. Ezt követően többé soha nem kaptam szót az Írószövetség ülésein.

– Mindezek ellenére 1966-ban jelent meg első novelláskötete *Exerciții* (Gyakorlatok), majd a *Frig* (Hideg) és 1971-ben az *Așteptare* (Várakozás) című kötet, amely egy hét után zúzdába került.

– Két könyvem még 1968 előtt látott napvilágot, az Iliescuval történt incidens előtt. Ezekben semmiféle engedményt nem tettem a hatalomnak, de publicisztikámban sem. Általában újságcikkekben kellett „leróni” a hálaadót! Ez volt a Párt, a Haza és egyéb nagybetűs bálványok iránti hódolat időszaka, majd következtek a Ceaușescut bálványozó évek. Hogyan sikerült mindettől távol tartanom magam? A legnehezebb a kezdet kezdetén volt. Minden fiatal írónak fejte kellett hajtania a lándzsa hegyére tűzött kalap előtt. Kitartóan vártam soromra. Első karcolatomat 1964-ben, „kedvező” pillanatban közöltem. Jelentős támogatóm is akadt Miron Radu Paraschivescu költő személyében, aki egyszerre volt az illegalitás neves kommunista, sztálinista, majd később ellenzéki. Ekkor már a szocreál valójában megbukott, már csak az ostoba írók hittek benne. Az oniristák arcátlansága abban állt, hogy el is akarták temetni. 1972-ben jelent meg harmadik könyvem, melyet egy hét után bevontak. Hazudnak tehát azok, akik azt állítják, hogy mindannyian engedményeket tettünk a rendszernek, mert ebben az abszolút többsében szeretnének mentséget találni saját gyengeségükre. Velem együtt többen voltak, akik nem vállaltak semmiféle engedményt. Említhetném Ovidiu Cotruș, Paul Goma (habár ő belépett a pártba), Virgil Mazilescu, Daniel Turcea, Livius Ciocârlie, Luca Pițu, Sorin Mărculescu nevét. De nem feledkezhetünk meg klasszikusainkról sem: Lucian Blagára és Vasile Voiculescu gondolok. Voiculescu sok évet húzott le különféle börtönökben⁴⁸. Az igazsághoz tartozik az is, hogy mások a börtönben bizonyultak gyengének, mint Nechifor Crainic. Nem vezettem erről nyilvántartást, mert engem nem gyötör a politikai „tisztaság” kényszere, mint Paul Gomat. El kell választani az esztétikumot az etikától. Adrian Păunescu nem azért közepszerű költő, mert dicshimnuszokat írt Ceaușescuhoz. Ugyanakkor Nichita Stănescu megalkuvásai ellenére is maradandót alkotott. De megértem a „tisztogatók” ingerültségét is. Átmeneti korban élünk. Olyan alagútban haladunk, ahol nem dereng a véget jelző lámpa.

– Catherine Durandin a jászvásári Európai Intézetnél nemrég megjelent *A románok története (a magyar kiadás címe: A román nép története)*⁴⁹ című könyvében gyakran említi az Ön nevét, amikor azt írja, hogy az oneirista csoport magatartása tulajdonképpen politikai állásfoglalás volt. „Vajon az avantgárd azt gondolja, hogy meg tudja változtatni a kialakulóban lévő világot? De legalább megpróbálja megálmódni a másságot, amivel nagy kockázatot vállal...” – írja a szerző. Kevés irodalmi irányzatról mondható el, hogy bekerült a történelemkönyvekbe. Ebben a könyvben viszont az oneirizmusnak több oldalt szentelt Durandin. Következésképpen világossá vált a külföldi szakírók előtt is, hogy a politikát és az esztétikumot nem lehet elkülöníteni az esztétikai oneirizmus esetében sem. Tetszik, vagy sem, az oneirista irányzat történelmet írt. Hogyan vélekedik erről?

– Én nem állítom, hogy egy történész nem vizsgálhatja politikai szempontból az oneirista csoport működését vagy akár az oneirista irányzat létét. De a dolgok túlpolitizálása fölöttébb bosszantott. Már akkor, a hatvanas években zavart a Szabad Európa csökönyös politizáló magatartása, bár ezt akkor kimondva, önmagammal kerültem ellentmondásba. Végeérhetetlen vitáim voltak Dimovval erről a kérdésről. Kettőnk közül ugyanis én voltam az, aki a politizálás felé hajlottam, és Gomat – a volt politikai foglyot és a cenzúrázott író – a csoport védelme alá helyeztem. Dimov pedig azt akarta, hogy az esztétikum szigorú határai között maradjunk.

⁴⁸ lásd fentebb Vasile Voiculescu versét az 1956-os szabadságharcról.

⁴⁹ Durandin, Catherine, *A román nép története*, Maecenas Kiadó, 1998.

Ne kössünk kompromisszumot, de tartsuk magunkat távol a politikától is. És igaza volt! Azt akarom mondani csak, hogy én tevékenyen politizáltam, legalábbis a hatvanas évek Romániájában, majd később Párizsban, a hetvenes években, egészen 1979-ig, amikor is csalódnom kellett Gomában, nos, persze nemcsak benne, de mindenesetre a fokozott politizálás megakadályozott abban, hogy az irodalomnak szenteljem minden erőmet. Megfigyelhető viszont, hogy azokban az években, műveimben nyoma sincs a politizálásnak. Prózai írásaimban csak azok fedezhettek fel bármilyen politikai vonatkozást, akiknek, Móríckához hasonlóan, mindenről ugyanaz a dolog jut az eszükbe.

Amennyiben az oneirista csoportnak volt politikai jelentősége is, az annak tulajdonítható, hogy *csoportként* létezett. A kommunista hatóságok visolyogtak mindenfajta tömörüléstől vagy véleményközösségtől. A Párttal való egyetértésnek egyhangúnak és teljesnek kellett lennie. Esetleg egy látszólag elszigetelt személy lehetett más véleményen, de semmi esetre sem csoportszintű másság. Az ellenállást kifejtő közösségeket azonnal ellenségként kezelték. Az ötvenes évek pereiben senkit sem ítélték el különálló személyként, hanem a perben meghurcoltak mindegyike egy összeesküvést előkészítő csoporthoz vagy csoportosuláshoz tartozott. A vádlottak ügyét is csoportosan tárgyalták. Így senkit sem a véleménykülönbség bűne miatt ítélték el (ilyen vád nem is létezett akkoriban), hanem az állam biztonságának a veszélyeztetése vagy összeesküvésben való részvétel miatt. Igazi provokációnak számított az oneirista csoport létezéséről nyilatkozni a Szabad Európának. Természetesen addig is csoportként működünk, anélkül, hogy mint csoportot elismertek volna. A rádiós nyilatkozatom után és az *Amfiteatr*ban közölt kerekasztal-beszélgetést, de főként a *Scînteia*ban és a *Contemporanul*ban megjelent ellenünk irányuló támadásokat követően lettünk *oneirista csoporttá*, melynek bizonyos politikai fontosságot kezdtek tulajdonítani. Olyannyira, hogy egy időre magát az *oneirista* szó használatát is megtiltották!

1968-ban Ceaușescu még tartott nem az irodalmi-politikai botrányoktól. Kisebb gondja is nagyobb volt annál! Ezért mi szinte lámpással kerestük a konfrontáció lehetőségét. Ebben leginkább én jeleskedtem, Vintilă Ivănceanu támogatása és Leonid Dimov ellenkezése mellett. Sajnos, én meggyőzőbben érveltem, mint Dimov. Mivel számtalan veszélyes kihívás volt már a rovásomon, és a hajam szála se görbült, a csoport többi tagja inkább rám kezdett hallgatni, semmint Dimovra, sőt, végül maga Dimov is csatlakozott hozzánk. – Te bármit csinálsz, végül mindig épségben megúszod! – mondta valaki rólam, ami nem volt egészen igaz, ugyanis a kezemet és a lábamat is eltörtem egyszer, másfelől politikai száműzetésbe kényszerültem, és az állampolgárságomat is elveszítettem. 1975-ben Romániából írt levelében Goma gúnyt űzött a román állampolgárság elvesztése fölött érzett sajnálatomból – melyet mellesleg eléggé visszafogottan nyilvánítottam ki –, ismeretlenek szájába adván ilyen kijelentéseket: – „Add Uram, hogy velem is olyan szerencsétlenség történjen, mint Țepeneaggal! ...” Hogy is nem vettem észre, hogy ez tulajdonképpen hamisítatlan irigység volt a részéről. Már akkor is csak az foglalkoztatta, hogy elhagyja Romániát. A rezsimmel szembeni ellenállása hírnevet szerzett neki Európában – ezt jobbra ő gondolta, valójában csak a Szabad Európánál szerzett bizonyos hírnevet. Nem is tudom, hogy lehettem ennyire naiv... Én valóban meg akartam nyerni a csatát? Naiv voltam és gögös... Amikor rájöttem a dolgok nyitjára, teljesen visszavonultam a harctól.

– A már említett könyvben olvasható néhány mondat, amellyel Ön Paul Goma *Ostinato* című regényét mutatja be, mely – idézem – „[a kommunista rendszer] Romániában 1963–1964-ben kezdett elbizonytalanodni”. Lehetséges-e destabilizálni valamit, ami soha nem állt szilárd alapokon, és csak a karhatalmi erők tartották össze? Vajon a szocializmus története nem egy vég nélküli destabilizáció története?

– Amint a mondottakból kitűnik: én tényleg hittem abban, hogy cselekedeteim hatékonyak lehetnek akár az egyéni ellenálláson is túl. Annyi év után ma már nehéz tisztán látni az akkori helyzetet. Emlékszem, hogy Dimovval folytatott beszélgetéseink során gyakran felhoztam neki az általa is jól ismert érvet, miszerint a szűk irodalmi berkekben soha nem lesz olyan visszhangja mozgalmunknak, mint politikai szinten. Mindenáron dicsőségre vágytam volna? Az *Un român la Paris* (Egy román Párizsban, 1993) című könyvemben és a Dieter Schlesaknak írott leveleimben (amelyek hamarosan nyomtatásban is megjelennek) szóltam már alapvetően az exhibicionizmusra hajló komplexusomról, és arról, hogy vágytam a szenvedélyesen megélt szellemi létre („a diktatúrát választom, mert a szabadság az énemet feloldja...”). Egyre világosabbá vált számomra, hogy értelmetlen, hogy itt Párizsban ücsörögve folytassam az otthon elkezdett harcot. Hogyan lehet ezt megértetni azokkal, akik számára ez a harc megélhetést (mindenfajta veszély nélkül) vagy egzisztenciális önigazolást nyújtott? Főlháborodtak volna, és azzal álltak volna elő, hogy a Szabad Európa Rádió a Kelet számára a valós információk egyetlen forrása. Ami igaz is volt...

A Suhrkamp Kiadónak írtam egy *Gutachtent* (lektori jelentést) Goma *Ostinato* című regényéről, mert a német kiadónak szüksége volt egy hazai írónak, és nem az emigráció valamelyik képviselőjének a szakvéleményére. Talán ez a jelentés döntően befolyásolta a regény kiadását, ami ismertté tette Gomát a nyugati könyvpiacra. Majd a regényről cikket írtam a *Le Monde*-ban. Agyba-főbe dicsértem, mert szerettem volna, ha Nyugaton fölfigyelnek a könyvére. Ő volt a legfontosabb fegyver a Ceaușescu-rezsim ellen vívott szélmalomharcomban. A diktatúrával szembeni ellenállás különféle formáit a Szabad Európa Rádió visszhangozta, amire szükség volt, de fölerősítette, gyakran eltúlozta azokat. Ekkorra már az oneirizmus képviselői szétszóródtak, és Goma került a figyelem középpontjába. A rezsimet sem az oneirista csoportosulás, sem Goma nem tudta kibillenteni az egyensúlyából. Mert „soha nem állt szilárd alapokon”? Lehet, hogy önnek van igaza. De ebben az esetben az lett volna az igazi siker, ha valaki feltárja a rezsim terroruralmi jellegét. Goma könyvei, anélkül, hogy a román irodalom gyöngyszemei lennének, pontosan erről szóltak. Ezért támogattam őt minden erőmmel. Végére nem Goma a hibás azért, hogy hiú ábrándokat szőttem vele kapcsolatban, és azt szerettem volna, ha fölvalalja azt, amit addig egyetlen író sem akart: az áldozat szerepét. Ezzel azt szeretném mondani, hogy az említett lektori jelentésben és cikkben is jócskán eltúloztam Goma irodalmi és emberi értékeit, ugyanis mindez kiválóan beleillett akkori terveimbe. Gomát egyszerűen kihasználtam önös érdekeim szerint. Majd, megharagudtam rá, hogy kihasznált, mert sikereinek én voltam a kovácsa! Vicces helyzet, nemde? Sajnos, egyáltalán nem vicces. Másokkal, főként a Szabad Európa Rádióval együtt, megteremtettem egy Gólemet. Goma érthetően nem akarta felvállalni a mártírszerepet, s ezt nem is lehet felhánytorgatni neki. A körülötte zajló hírverés folytán viszont olyan agyagfigura jött létre, melynek kaotikus hatalomvágyát már nem lehetett megfékezni. Miféle hatalomra tört? Talán maga sem tudta pontosan. Szeretett volna birtokába kerülni, és lehet, még most is áhítozik rá, de nem jut el a felismerésig, hogy ő nem a hatalomra született. Nincs ehhez kellő politikai érzéke, sem önuralma. Viszont ravasz és rosszsziszemű. Ez még segíthette is volna őt a hatalom megragadásában, de ehhez, még a legelején, vissza kellett volna térnie Romániába. Szegény feje, mást sem tett, mint csupán arra várt, hogy hazahívják!... Nem lépte át a Rubicont.

– Majd Catherine Durandin ezt írja: „Țepeneag fölteszi a kérdést: meddig tart az alkotó értelmiség türelme, amely nem tudja elviselni azt, hogy holmi íródeáknak tekintsék”. Íme, Önnek nemrég megjelent egy könyve (*Călătorie neizbutită – Balsikerű utazás*, 1998) e témával kapcsolatban. Otthon a szakma minden bizonnyal heves ellenérzéssel fogadja majd a könyvet. Egy párizsi író (nem mondom, hogy az emigrációhoz tartozik; ez a fogalom mára már elveszítette érvényét, hiszen bárki bármikor hazamehet, vagy akár végleg hazatérhet!) megengedheti-e magának azt a luxust, hogy „ontológiai, és nem erkölcsi szintre” helyezkedve sorolja be a romániai, sőt tágabb értelemben a kelet-európai írókat különféle fajokba, alosztályokba, osztályokba stb. Ebben az Ön által felállított „Mengyelejev-féle periódusos táblázatban” az a zavaró, hogy az atomok (a szükséges vagy öntudatlanul elfogadott kompromisszumok) tömegének arányában a napnál világosabbak az elemek sajátos és bonyolult – esetünkben a román író szellemi – tulajdonságai. A „végtelen türelem” a táblázat újabb tulajdonsága lenne? És hol a helye az „íródeáknak”?

– Az ontológia semleges. Bárki levonhat következtetéseket egy személy létintenzitásának a mértékéről. Nemcsak azért választottam az ontológiai megközelítést, hogy elkerüljem a moralizáló vagy a vádaskodó hangnemet – ami Goma sajátja! De van más oka is, amiről Hegel szellemben szóltam, magyarázatom talán nem voltam elég világos. Helyszűke miatt nem akarok kitérni álláspontom filozófiai alapjaira. Ha ez nem sikerült említett könyvemben, miért sikerülne itt és most, ha pedig a könyvemben sikerrel oldottam meg a kérdést, most csak magam ismételném. Ugyanezeket a gondolatokat fejtettem ki, remélem valamivel világosabban egy Romániában rendezett UNESCO-kollokviumon. Előadásomat a bukaresti *Caiete critice* című folyóirat 1998/1–4. száma közölte.

– Temesvári előadásában élesen elválasztja az „ellenzékit” a „disszident” és az „ellenállót”, színpadi és regényfigurákhoz hasonlítja: tragikus, tragikomikus és *Bildungsroman*-hőshöz. Szerintem ez utóbbi szereplő inkább operahős, aki maszkjait szükség szerint változtatja. „A disszidens – írja Ön – meghosszabbíthatja a harcot, azzal a feltétellel, hogy ne legyen ellenzéki, mint Goma.” Hogyan értelmezhető ez az osztályozás?

– Mivel említette Mengyelejev táblázatát, Ön is tudja, hogy voltak nagyon nehezen felismerhető elemek, mert nem természetes formában, hanem sajátos elektronkonfigurációban jelennek meg. Osztályozásomat lehet bírálni vagy kiegészíteni. A korszak összetettségét tekintve, minden eleme rendkívül bonyolult. Amikor meghatároztam e kategóriákat, fel akartam hívni a figyelmet arra, hogy helytelen és hatástalan, ha egyetlen „osztály” szerint vizsgálánk a kort. Ha elfogadjuk viszont a többelemes osztályozást, nagy lépést tettünk előre.

Megszabadulunk tehát a manicheista szemlélettől, mely egyformán jellemezte az ideológiai hatalom birtokosait, és legfőképpen az emigrációban élő ellenzőit is. A hidegháború propagandaháború volt. Egyik fél sem ismerte el a fogalmat, sem pedig az abból eredő következtetéseket. Az ellenfelek lassan kezdenek egymásra hasonlítani. Mindkettő a tökéletes igazság birtokosának véli magát, nem ismerik a toleranciát, gondolkodásuk kétpólusú: valami csak fehér, vagy csak fekete. A manicheista gondolkodás kétpólusú. Eszerint a diktatúra elleni szembenállás nem lehet többsíkú. Ez a „botrány” kezdete. Hogyan lehetne tehát elfogadtatni azt a feltevést, miszerint az „ellenállóknak” – akik hallgatással fejezték ki engedetlenségüket, vagy kisebb kompromisszumokat kötöttek – nagyobb szerepük volt a rezsim „megszelídítésében”, mint a közvetlenül szembeszegülőknek (ellenzékiek) vagy közvetett módon (disszidensek) kifejezett szembenállás képviselőinek. Nem vagyok egyedül ezzel a véleményemmel, és Alexandru Georgét idéztem, ugyanis őt nagyra értékelem, mert veszi a bátorságot és saját fejével gondolkodik, és ki meri mondani azt, amit gondol. Mit számít, ha néha... kiábrándul, akárcsak én?

– Az Ön titkosszolgálati kihallgatási jegyzőkönyvének tanúsága szerint, melyet az Adevărul literar și artistic, a bukaresti Adevărul című napilap irodalmi melléklete tett közzé, a hatóságok számára nyilvánvaló volt az új román avantgárd mozgalom fontossága és egyben fenyegető léte is. Aki szembeszegült a szocialista realista dogmákkal, azt azonnal a „nép ellenségének” kiáltották ki. Mennyire voltak tisztában Önök, az oneirista mozgalom alapító tagjai azaz, hogy tevékenységük inkább politikai, mintsem esztétikai jellegű?

– Még most sem vagyok meggyőződve, hogy az oneirizmus elindítása jobbra politikai és nem esztétikai jellegű volt. Ezt inkább a Szabad Európa újságírói gondolták így, élükön Jacob Popperrel és Monica Lovinescuval. Ők nem értették meg azt, hogy a román *strukturális onirizmus*, amely el akart határolódni a szürrealizmustól a szó legszorosabb értelmében vett irodalmi irányzat. Végül magától értetődően minden cselekvés politikai értelmet kap, különösen a diktatúrákban (de a demokráciákban is), de ami az irodalmi csoportosulásunkat illeti, a politikának nem jutott nagyobb szerep, mint az esztétikai sajátosságának. Viszont azt is el kell mondanunk, hogy 1964, de még inkább 1968 után a szocialista realizmus már nem volt annyira dogmatikus, mint az ötvenes években. Még nehéz volt vele szembeszegülni elméleti szinten. A mindennapi irodalomban viszont, különösen a költészetben, de gyakran a prózában is, a szocialista realizmus ideológiáját szinte egyetlen, valamennyire értékes író sem tartotta tiszteletben. A párt időnként megkövetelte, hogy dicsőítsék és ódákat zengjenek róla, és ezt sokan meg is tették, de nem félelemből, hanem inkább azért, hogy pénzhez, vagy hogy kiváltságokhoz jussanak. Az az igazság, hogy a félelmet jobbra mentségeként emlegetik, de nem lehet valódi indoknak tekinteni. Ezt a legnehezebb megérteniük azoknak, akik nem élték meg közről azokat az éveket. Ön például akkor még nagyon fiatal volt. A Szabad Európa munkatársai meg nagyon távol voltak.

Ha valaki tartózkodó és visszafogott álláspontot képviselt, akkor írásai megjelenhettek jelentősebb esztétikai engedmények nélkül is. Néha még politikai kompromisszumot sem kellett kötnie. Számos példát tudnék felhozni. Ami engem illet, én nemcsak megtagadtam bármilyen politikai jellegű kompromisszumot, hanem egyértelműen ellenzéki álláspontra helyezkedtem, de esztétikailag is „provocateur”-nek tartottak, mert összetűzésbe kerültem egyfelől a Párttal, amely úgysem értett semmit, másfelől viszont azokkal az írókkal is, akik nem tudták elviselni írásaim és általában irányzatunk újszerűségét. Engem nem azért hallgattak ki a szekuritátén, mert nem tartottam tiszteletben a szocialista realizmus elveit, hanem azért, mert jártattam a számat, és amikor 1968-ban Párizsban tartózkodtam, habozás nélkül többször is nyilatkoztam a Szabad Európának. Nem is beszélve arról, hogy 1970–71-es párizsi tartózkodásom idején többek között Paul Gomát méltató cikket írtam a *Le Monde* és a *New York Times* című lapokba. Az angol nyelvű cikkem „Románia – ott, ahol gondolkodni bűn” (Romania – Where Thinking is a Crime) címmel jelent meg, amelyet az amerikai szerkesztő adott, de nem zavart... a cikket aláírtam. Mikor visszatértem Romániába, szilenciumra ítélték, de semmi egyéb nem történt velem. Még a szekuritátéra sem hívtak már be. Tudták ugyanis, hogy azt fogom tenni, amit az utolsó találkozásunkkor mondtam, vagyis csak letartóztatási paranccsal vagyok hajlandó jelentkezni. Persze, azért megpróbáltak megfélemlíteni! Még Párizsban voltam például, amikor házkutatást tartottak anyámnál, ahol az állandó bejelentett lakhelyem volt. Azt állították, hogy letartóztatási parancs birtokában cselekszenek, ami hazugság volt: egy hónap múltán, mikor hazaérkeztem, eszük ágában sem volt letartóztatni. Ebből is látható tehát, hogy abban az időben, Ceaușescu idejében a szekuritáté már nem volt az a félelmetes, mindenható erő, mert valószínűleg a Párt és Ceaușescu, aki maga is félt tőlük, ellenőrzése alatt tartotta a szervezetet. Nos, láthatják, amitől félt, mégiscsak bekövetkezett...

– 1968-tól hosszú ingázásba kezdett Kelet–Nyugat között. Első könyve franciául 1972-ben jelent meg *Exercices d’attente* (Hogyan várakozzunk?). Ön az egyetlen román író – gondolom, sokan irigylük ezért –, aki azzal büszkélkedhet, hogy a diktátor kézjeggyével ellátott elnöki rendelettel megvonták román állampolgárságát. Hogyan élte meg ezeket az eseményeket?

– Nem hiszem, hogy valaki is irigyelne azért, mert elbocsátottak, mint egy napszámost. Ezt egy olyan diktátortól kellett elfogadnom, aki szellemi fogyatékoságát paraszti ravaszsággal leplezte. Nemrég valaki elém tette a *Grand Larousse*-nak a Paul Gomáról szóló cikkét, melyben többek között az áll, hogy megvonták román állampolgárságát. Csak az egyik állítás lehet igaz: vagy vele is megtörtént ez a dolog, amiről senki sem tud, csak az említett lexikon, vagy félreértés történt... Az ügy mindenki számára kellemetlen.

Már pontosan nem emlékszem, miképpen éltem meg azokat az eseményeket. Rosszul esett az Írószövetségből való kizárásom, és még rosszabbul az, hogy egyik barátom, Fănuș Neagu javaslatára történt. Most esküszik, hogy nem igaz, de még fáradságot sem vett, hogy kitaláljon valami elfogadható magyarázatot. Végül is ez semmit sem jelent. A főbűnös én voltam. Amikor 1974-ben egy-két hónapra visszatértem Romániába, ott kellett volna maradnom, és nem hanyatt-homlok elrohanni Párizsba. Mentségemre szolgál, hogy Párizsban már előzőleg tárgyaltam egy folyóirat kiadásáról. 1975 tavaszán megszületett a *Cahiers de l’Est* című lap. Majd ezt követően tudtam meg, hogy megfosztottak állampolgárságomtól. Egyetlen író sem tiltakozott. Egyedül Paul Goma küldött egy vigasztaló levelet.

– Párizsban egy csapásra a francia és a nemzetközi érdeklődés középpontjába került. Gondolom, a diktátor gesztusa is közrejátszott. Remélem, hálás neki, hiszen Ön hőssé lett.

– A hőssé válás nem ment olyan könnyen, főleg Szolzsenyicin esete után, akivel egy évvel azelőtt ugyanez megtörtént. Hálás voltam a diktátornak, de nem a hírnév miatt, hanem azért, hogy megszabadított az alkoholizmustól. Nem tudom, de ebben a fogyasztói társadalomban semmi vonzalmat nem éreztem az alkohol iránt. Talán nem voltam megrögzött alkoholista. Köztudott, hogy a Ceaușescu-kor íróinak átlag élettartama igen alacsony volt. Az alkohol keményen pusztított... A francia állampolgárságot csak jóval később, 1985-ben kaptam meg.

– Ön lassacskán „száműzött lett a száműzetésben...”

– Miután jómagam és néhány száműzetésben élő román és más kelet-európai értelmiségi tiltakozásának hatására Paul Goma kiszabadult a diktátor karmai közül, és Párizsba érkezett, összeszedtem minden bátorságomat, és egy alkalommal azt mondtam neki: jobb lenne, ha visszatérne Romániába, ha Szolzsenyicinhez hasonlóan folytatni akarja a harcot. Elismerem, talán ostobán akartam rávenni ilyesmire. Ő azt válaszolta, hogy családja van, felesége és gyermeke, egyébként is belefáradt az egészbe. Igaza volt. Majd később felhívtam, hogy támogassa honosítási kérelmemet. Végül nem csatlakozott a francia írókhoz, akik számos kérvényt, tiltakozást írtak alá a kérelmem támogatása érdekében... Így magam lettem „száműzött a száműzetésben”. Visszavonultam a küzdelemtől, még a száműzetésből is. Elfordultam a barátoktól. Többé egyetlen románt sem akartam látni, ami, bárhogyan veszem is, túlzás volt.

– Ön sok időt és energiát fordított arra, hogy román író társait támogassa, gondolok Paul Gomára, Virgil Tănăsiera és másokra. Azonban miután kijutottak Nyugatra, mintha megfeledkeztek volna Önről.

– Amióta ember él a földön, a hálátlanság, ha nem olyan nagy bűn is, de bűn. 1978-ban, amikor Goma és Tănase haboztak, hogy aláírják a francia kormányhoz intézett beadványomat, mert a honosításomat elutasították, ezt a hálátlanságot árulásnak éreztem...

– 1978-ban írt egy tanulmányt az emigrációról, amelyben az emigránst a káfkai „Hungerkünstler” (éhezőművész) fogalommal illette. Ma is így látja a száműzetésben élő alkotót?

– Azt hiszem, ma már nem lehet száműzetésről beszélni. Inkább a diaszpóra fogalmát használnám. A volt száműzetésben élő román író manapság bármit megjelentethet Romániában. Tehát már nem beszélhetünk névtelenségről, marginalizáltságról, a kalitkában élő íróról, aki azért vállalta ezt a szerepet, hogy bizonyítson a világ előtt: lám, ő mennyi megpróbáltatást tud elviselni. Ma már az emigrációban élő író kiváltságoknak örvend.

– Közben regényei egymás után jelentek meg Párizsban. Az első 1973-ban *Arpièges* címen, melyet románul írt (*Zadarnică e arta fugii* – *Hiábavaló a fuga művészete*). Majd 1977-ben *Les nocés nécessaires* (Az elkerülhetetlen lagzi) című regénye látott napvilágot. Romániában pedig a nevét sem volt szabad kiejteni. Regényei csak 1990-től jelenhettek meg Romániában. Ezt az időszakot az Ön életművében a „textualista oneirizmus”-nak („szövegoneirizmus”)

nevezhetjük. A furcsa álom-játék-tréfa hangulatot a különböző szövegkivágások egymáshoz való illesztése adja, ez hozza létre a feszültséget. Egy szó, egy-egy kép másik szót, másik képsort „generál”, s így áll össze a képdarabokból álló szövegegység.

– Az oneirizmus eredetisége abban áll, hogy az irodalmat a hagyományostól eltérően, sajátosan ferde szemszögből közelíti meg, vagyis az álom, a valóság és az irodalom kapcsolatát kutatja. Az irodalmat többé nem tekinti mimézisnek. Az irodalomvalóság közötti összefüggés – az álom közvetítésével – nem a hasonlóságokra (analógiára) épül, hanem a lényegileg azonos, de eltérő működésű (homológiás) megfelelésre. A szöveghatásokat illetően az oneirizmus azonos következtetésekre jutott (vagy juthatott volna), mint Jean Ricardou, aki azt hirdette, hogy a szöveg nem más, mint a környező világtól látszólag független metamorfózisok kiváltságos helye. Azaz a szöveg saját magából nő ki – akárcsak az álom –, ahogyan mi fogalmaztunk akkoriban. Végül is Ricardou követte Paul Valéryt, aki szürrealista spontaneitással szembeni ellenállása jegyében Mallarmétól kölcsönzött. Valéry „füzeteiben” ilyen mondatokat olvashatunk: „Minden, ami világos az álomban, a lényeg felé igyekszik. Innen tör a felszínre a leleményekben gazdag képsor, mely egyszerre különös és szabályos. Az álom kétségbevonhatatlanul pontos.” Bretonék „automatikus írása” vezetett el a tudatos, illetve játékos szerkesztésű irodalomhoz. A pillanatnyi ihlet annyira közel került a szerkesztéshez, hogy már nem beszélhetünk belső vagy szöveg előtti valóságról. E próza kulcsfigurája Raymond Roussel, akit a szakmán kívül kevesen ismernek Franciaországban.

– A *Le Mot sablier* (Homokóraszó, 1984), *Román de gare* (Filléres regény, 1985), *Pigeon vole* (Repül a madár..., 1989) című regényeivel munkásságának újabb szakasza vette kezdetét. Ezúttal a központi kérdés az író és a mű jelentősége. Azonban felmerül bennem a kérdés, hogy e regények után lehet-e még írni-alkotni? Akárcsak Mondrian kompozícióiban, az Ön prózaszövegeiben az alapszínek, illetve alaphelyzetek egy végletekig leszűkített skálán ismétlődnek. Innen a következő lépés már csak az értelmét vesztett abszurd szöveg...

– Ez számomra hihetetlenül fontos kérdés, mert a dolog elevenjére tapint. Az értelem jegyében alkotó avantgárd író, aki számára az új önmagában való érték, nem hajlandó lemondani az újról való gondolkodásról. Ezt a kérdést nem kerülheti meg. Jó néhány éve furcsa világban élünk, melyet jobb híján „posztmodern” kornak neveznek. Az emberiség elveszítette a társadalmi fejlődésbe, ezzel együtt a művészetbe vetett hitét. A múlttal próbálunk kapcsolatba lépni, csak azt nem tudjuk, hogy melyik kor felelne meg nekünk a legjobban. De addig is a tisztelt Olvasó kegyeit keressük nagy igyekezettel. A közönséget a torreádor lábánál alvó bikához hasonlítani, ugyanis a torreádor nagy igyekezetében öngyilkosságot akar elkövetni, hogy hátha az ereiből kifröcs-csenő vér felbőszíti végre a bikát. Csak egy példát említenék: Hervé Guibert, az AIDS-betegségben elhunyt francia író több nagy sikerű regényben írta meg haláltusáját. A betegsége előtt tökéletes ismeretlenségben élt, és szerintem sokkal jobban írt.

Bármennyire hízelgő is számomra a Mondriannal való párhuzam, azt hiszem, nem fedi a valóságot. Például a *Pigeon vole*-ban nem csupán leszűkítésről van szó. Ellenkezőleg, bővítettem a szövegszinteket, azonban az ironia elhomályosíthatja a bővebbnek látszó narrációs elemeket. Ebbe az irányba szeretnék továbblépni. Habár bevallom: ami az irodalmat illeti, fáradt és bizonytalan vagyok! Úgy látom, hogy a világon kiüresedően van az irodalom fogalma.

UTÓSZÓ

FARKAS JENŐ

„Beszélsz, tehát gondolkodom”

„Beszélsz, tehát gondolkodom” – mondja Alain Finkielkraut francia filozófus *A hálátlanság* című kötet előszavában. Az a világhírű filozófus, aki 2019 februárjában a *Figaro* c. lapban megjelent interjújában arról értekezett, hogy ugyan hosszú időn át támogatta a sárgamellényesek akcióit, de a mozgalom megváltozott, és „egy mindent bekebelezni akaró decivilizációs folyamatba csapott át.” Másnap belefutott a sárgamellényes tüntetőkbe, akik durva szavakkal inzultálták a filozófust, sőt egy Benjamin W. nevű, szélsőséges iszlamista azt kiáltotta: „Gyülölködő vagy, meg fogsz halni!”

A „Beszélsz tehát, gondolkodom”-mondat abból a feltevésből indul ki, hogy párbeszéd nélkül nincs gondolkodás sem. Finkielkraut szerint a párbeszéd ugyanis feltételezi a másik jelenlétét és reakcióit, pontosan rögzíti a születő gondolatot, a beszélő hangulatát, ezzel életszerűbbé, elevenebbé és élvezhetőbbé válik a mondanivaló is. Hajszálpontosan ezt történt Párizsban és más francia városokban: hiányzott a párbeszéd, és amit mondtak nem elégítette ki az elégedetlenkedőket.

*

A kötetünkben szereplő összes párbeszéd olyan kényes témákról szól, mint a kelet-európai történelem, a trianoni trauma, magyar–román történelmi viták, Erdély és a transzilvanizmus kérdése, továbbá a párizsi emigráció és irodalma, a magyar–román kapcsolatok az emigrációban, illetve a magyar–román kapcsolatok története és távlatai, vagy a rendszerváltás utáni demokrácia kialakulása. A leggyakrabban visszatérő téma az 1956-os magyar szabadságharc, amely éppúgy mérföldkő a magyarság, mint a külföldi értelmiség számára. De egyúttal Nicolae Balotă és Al. Zub révén képet kapunk a hirhedt román börtönvilágról, ahol a kötet szereplői közül többen megfordultak.

A párbeszédekben egy-egy alkotó hosszabb-rövidebb vallomását találjuk, ugyanis az alkotók rendkívüli tapasztalatok birtokában elemzik az adott történelmi helyzetet, vagy irodalmi jelenséget elemzik, összegzik a jelentős életutat és életművet. Több mint egy évtizede magyar, francia és román történészekkel, írókkal, filozófusokkal, irodalomkritikusokkal folytattam beszélgetést a magyar–román kérdésről. A kötet tizenhárom párbeszédében tizennégy történész, író-költő nyilatkozik, ugyanis 1990. március negyedikén háromszereplős párbeszédet készítettem Ștefan Augustin Doinașsal és Ion Negoitescuval. Innen a cím: *XIII+ I párbeszéd*.

A kötetben Nicolae Balotă, Ștefan Augustin Doinaș, Catherine Durandin, Fejtő Ferenc, Alain Finkielkraut, François Furet, Nagy Pál, Ion Negoitescu, Pomogáts Béla, Cornel Regman, Romsics Ignác, Szász Zoltán, Dumitru Țepeneag és Alexandru Zub szól munkásságáról, sorsának vargabetűiről, és nem utolsó sorban a magyarokról és a románokról. Négyen (Negoitescu, Furet, Doinaș, Regman) már nincsenek az élők sorában. Kötetünk egyben tisztelgés is emlékükhöz.

Budapesten, Párizsban és Bukarestben kerestem föl beszélgető társaimat, akik a két nép kapcsolattörténetének egy-egy vetületét elemezték legújabb kutatásaik és az éppen aktuális politikai események szerint: a marosvásárhelyi események előtt két héttel, a vajúdo rendszerváltás, vagy a balkáni háborúk idején. A beszélgetések két kivétellel magyar (*Nagyvilág*, *Élet és irodalom*, *Magyar Nemzet*, *Hitel*) és román (*România literară*, 22, *Jurnalul literar* – Bukarest, *Tribuna* – Kolozsvár, *Familia* – Nagyvárad) folyóiratokban láttak napvilágot. Például a Zub-interjút, budapesti megjelenése után egy héttel a bukaresti *Adevărul* című lap irodalmi melléklete fordításban közölte. Az eredeti román szöveg, később egy román irodalmi lapban, a *Jurnalul literar*ban látott napvilágot. A román írókkal folytatott beszélgetéseken kívül vezető román lapok közölték a Fejtő Ferenc-, Catherine Durandin-, Nagy Pál-, Romsics Ignác-, Pomogáts Béla-interjúkat. Természetes tehát, hogy egy-egy párbeszéd heves érzelmeket váltott ki. A Romsics-interjúra a román lap főszerkesztője reagált, aki visszautasította a ma-

gyar történész álláspontját. Nicolae Balotának egy szellemi dunai konföderációról szóló eszmefuttatása mély felháborodást keltett a kolozsvári *Tribuna* című lap olvasói körében. Mára már több beszélgetés (Țepeneag, Regman) román nyelvű gyűjteményes kötetekben is olvasható.

Az első párbeszédet Budapesten rögzítettem 1990 márciusában két héttel a marosvásárhelyi véres események előtt. Két román író Doinaș és Negoîtescu, a legendás Nagyszebeni Irodalmi Kör tagja találkozott, s a beszélgetés jól tükrözi az erdélyi magyarság és románság közötti feszültségeket, de egyúttal a román írástudók felelősségét is. Sajnos két hét múlva az erdélyi magyar iskolaügy tragikus konfliktusba torkollott. De ahhoz, hogy jobban megértsük ezeket az eseményeket kiváló történészek Romsics Ignác, Szász Zoltán, Catherine Durandin és Alexandru Zub helyezték történelmi távlatokba a magyar–román történelmi találkozási pontokat. A magyar–román történelem „kényes” kérdéseit három (magyar–francia–román) szempontból közelítjük meg, úgy hogy az olvasó összevethesse a neves történészek véleményét a trianoni béketárgyalásokról, 1956-os magyar forradalomról, a román identitáskeresésről, a román és magyar társadalom fejlődési tendenciáiról. Bizonyára kevesen tudják, hogy Al. Zubot hosszú börtönbüntetésre ítélték Romániában, az 1956-os diákszervezkedésben való részvétele miatt, vagy Ștefan Augustin Doinaș egy évet töltött a börtönben, mert nem jelentette fel munkatársát, aki egy szerkesztőségben 1956-ról beszélt. Ion Negoîtescut koholt vádak alapján ítélték hosszú börtönbüntetésre. Nagy Pál 1956-ban egyetemi hallgatóként disszidált Franciaországba, a másik emigráns író, Dumitru Țepeneagot egyetemi hallgatóként Bukarestben egy villamos utasai szabadították ki egy „éber rendőr” kezei közül, amikor hangosan beszélt a magyar forradalom eltiprásáról. Egy másik emigráns román író, Virgil Ierunca, 1985-ben, első párizsi találkozásunk alkalmával azt mondta: 1956 Kelet-Közép-Európa számára fontosabb volt, mint a nagy francia forradalom.

E párbeszédkötet akár kapcsolattörténeti kézikönyvnek is tekinthető, hiszen a résztvevők számos új és régebbi fogalmat tisztáznak, különféle történelmi időszakokról alkotott képet, irodalomtörténeti adatot világítanak meg. Például Romsics Ignác világosan meghatározza *Kelet-Közép-Európa* fogalmát, amelyről a kötetben igen gyakran esik szó. Bibó István és Szűcs Jenő érveléséből kiindulva a térség északi és középső felét (a Visztula és a Duna medencéjét) a *Kelet-Közép-Európának* nevezi, beleértve a Baltikumot is, míg a nyugati kereszténység és az ortodoxia törésvonalától délkeletre eső alrégiót *Délkelet-Európának* vagy *Balkánnak*. A XIX–XX. századi nacionalizmusokat és a nemzetállamok kialakulását tekintve Romsics szerint a két alrégió nemigen választható el egymástól. Így a nemzetállamok kialakulása szempontjából, illetve a biztonsági és geopolitikai szempontból Délkelet-Európa és Kelet-Közép-Európa mégis egymás mellé rendelhető, sőt rendelendő, s erre a kettőre használja Romsics a Köztes-Európa fogalmát; ez németül *Zwischeneuropa*, angolul *Lands Between*, franciául *l'Entre-Europe*.

A Trianont és a Trianonnal összefüggő kérdéseket Romsics Ignác olyan kontextusba helyezte, hogy ezzel talán jobban érthető az 1920-ban és 1947-ben bekövetkezett tragédia. A szerző arra inti az olvasót, hogy ne úgy közelítsen ezekhez a „sorsdöntésekhez”, mint valami megmagyarázhatatlan csapások sorozatához, hanem racionálisan kell felfogni, megérteni, és egyben feldolgozni az európai nagypolitika döntéseit.

Catherine Durandin, francia történész, akit a román hatóságok évtizedekig nem engedtek be az országba, ritka nyitottsággal és megértéssel beszél ugyanerről a kérdésről: „Azt hiszem, jól értem a magyarok aggodalmát és szorongatott helyzetét, e kudarccal szembeni magyar kérdésfelvetést, főleg, amikor ilyen méretű kudacról, ilyen jelentős számú, illetve nagyságú lakosság- és területcsonkításról van szó.” A 1870-es francia vereség miatt, a francia nemzetnek el kellett számoltatnia a Monarchiát. Clémenceau az Osztrák-Magyar Monarchiát akarta szétverni, vagyis a magyarokat megbüntetni, és ehhez hozzájárult a Kun Béla-féle kommunista „fordulat” is – állítja Durandin. De ugyanilyen világosan kimondja, hogy „mérhetetlenül nehéz bizonyítani egy dák-római kontinuitást. Van valami tragikus ebben a hézagpótló keresésben, amely arra irányul, hogy időben és térben a lehető legtávolabbi folytonosságot találja meg magának, mintha a *diszkontinuitás* valamiféle áthidalhatatlan akadálynak, átoknak számítana. A nemzeti léttel kapcsolatos felfogás időbeliségre és a területnek egyetlen faj általi birtoklására épül, innen már az út egyenesen vezet az őshonosság gondolatához.” Ezek a gondolatok nem nyerték el a román közvélemény tetszését. A román történetírás Durandin kutatásainak „etnopszichológiai”, néplélektani vetületét elemzi, hiszen a francia szerző a románok rögeszmés identitáskeresését a románság meghatározó, állandóan ismétlődő és sokrétű boldogtanság-érzésével magyarázza. Például az 1994-ben megjelent *Histoire de la nation roumaine* (A román nemzet története) című munkáját a románok élesen támadták. Ebben a művében a szerző azt állítja, hogy a „románok története a megoldatlan ellentmondások története”, emiatt az

utóbbi két évszázad román történetére a „rögeszmés identitáskeresés” és a „biztonságérzést nyújtó állandóságtudat” nyomta rá bélyegét, mert a román etnogenezis hosszú évszázadainak történéseit nem tudták kellőképpen magyarázni. Ez természetesen összefügg a jelen megoldatlan, és már-már megoldhatatlannak tűnő problémáival. Így nem meglepő, hogy *A románok története* című könyvének alig volt visszhangja a román sajtóban, mert a kiadó kevés példányban jelentette meg. A könyvhálózatban jóformán nem is volt kapható. A könyv – magyarul *A román nép története* címet kapta, és 1998-ban látott napvilágot kiváló fordításban a Maecenas Kiadó gondozásában – nálunk sem aratott különösebb sikert.

A harmadik megszólaló történész Szász Zoltán alaposan ismeri a román történelmet és a magyar–román kapcsolatokat, hiszen a Magyar–Román Történész Vegyesbizottság magyar tagozatának elnöke. Szerinte a két nép történelmi összefonódása erősebb, mint azt bármelyik részről emlegetni szokták. Al. Zubhoz hasonlóan Szász Zoltán is azt állítja, hogy, habár sok mindent tudunk egymás történelméről, ez a tudás „egyoldalú és sokszor torz”. Ennek egyrészt az az oka, hogy általában a történet szemlélet, főként román oldalon, túlpolitizált, ugyanis a szakmai viták a nemzeti-politikai álláspontokat szolgálják. A másik ok: a két történetírás nem egyformán fejlődött, mert a román „a dinasztikus szocializmus” miatt szolgáskorba jutott, a magyar ezt elkerülte. Szász Zoltán világosan állást foglal a románok erdélyi jelenlétével kapcsolatban, szerinte a téli-nyári szállásváltó pásztorkodást űző románság délről, két fő úton érkezett Erdélybe. Egy része a Déli-Kárpátok egyenesen haladt északra, másik ága a Kárpátok vonalát követve Máramarosba érkezett, s onnan kanyarodott délre. A két ág még a tizennegyedik században összetalálkozott az Érchegységben. Ez természetesen jelentős vitatéma a két történetírás között. A magyar történész véleménye az, hogy a történetírásnak „már rég nem a mesemondás a feladata”. A változást a társadalmi problémákkal való könyörtelen szembenézés a nem önmarcangoló, de folyamatos kritikus önvizsgálat hozhatja meg. Ebben az esetben már nem lehet a történelemre kifogásként, öngazolásaként, netán a tehetetlenség legitimálásaként hivatkozni. A francia történész Catherine Durandin ugyanezzel a gondolattal zárta beszélgetésünket: „De egyáltalán mire jogosíthat fel a történelem?”

Ha a két történetírás újat tud teremteni, ha meg tud felelni a kor kihívásainak, az európaiság alapkövetelményeinek, akkor nem kell a történelembe „visszamenekülni” s azt napi igényeinkhez hozzáigazítani, s így a történetírás is megkaphatja valódi politikai funkcióját: a múlt feltárásával a mindenkori viszonyok jobb megértését és meghaladását segítheti. A román–magyar „történelmi vita” tisztázása végül is a román–magyar viszony javulásától függ. Túlságosan nagy feladat ahhoz, semhogy ez holnap bekövetkezzék. De ha nem teszünk érte semmit, akkor sohasem fog bekövetkezni – állítja Szász Zoltán, aki magyar részről évtizedek óta irányítja a magyar–román történészek közös munkáját.

Ezekhez a gondolatokhoz kötődik egy jelentős román történésszel, Alexandru Zubbal, a jászvásári Történettudományi Intézet igazgatójával folytatott beszélgetésünk. Arra kérdésre, hogy ma miért nincs a könyvesboltokban magyar történelem román szerző tollából, és fordítva román történelem magyarul, azt válaszolta, hogy a kérdés túl bonyolult, ahhoz, hogy néhány szóban meg lehessen világítani. A végletekig leegyszerűsítve a dolgot: a hitelt érdemlő szakmabeliek mindkét országban különféle fenntartásokkal élnek, mint például a szakma belső igényei által támasztott követelmények. „Egyesek számára a „másik” nyelve nehezen legyűrhető akadály. Figyelembe kell venni magának az anyagnak a többértékűségét is, ugyanakkor „az elvárások látóköre” is. Eddig vajmi keveset tettek egy új, a mindkét kultúrában járatos olvasó számára elfogadható munka elkészítését gátló tényezők elkerülésére. Én mindenesetre Jászvásáron olyan csapat kialakításán munkálkodom, mely képes lesz a jövőben válaszolni a magyar–román történelem valamennyi föltehető kérdésére. Ami az eredményt illeti, miért ne lennénk bizakodóak?” Ennek a román történésznek az életét örökre meghatározta az 1956-os magyar szabadságharc. 1958-ban ítélték el, és hét évet töltött több román börtönben a legembertelenebb körülmények között. Szerinte a börtön a román társadalom tükörképe volt. Egyformán raboskodtak a régi és az új hadsereg tisztjei, például a Duna-Fekete-tengeri csatornát felügyelő csapatok parancsnokát az 1950-es években „elhajlás” miatt elítélték, és ő csak sopánkodott. Nem lehet tudni milyen „elhajlást” követett el, mert Ana Pauker zsoldjában állt. Vagy volt egy dobrudzsai első titkár, aki borzalmasan viselkedett a föllázadt parasztokkal, halálbüntetést kért rájuk, majd a börtönben együtt talicskázta a földet a szerencsétlenekkel, akiket embertelenül megvádolt.

Párizsi beszélgetésünk során Nicolae Balotă is hosszasan mesélt börtönmélységeiről, találkozásairól, írókkal és papokkal a börtönben kötött barátságairól. Nicolae Steinhardt-tal, a zsidó származású íróval, (aki később a Rohia nevű, máramarosi kolostor ortodox szerzetesapja lett) együtt töltött időkről így vall: „öt-hat évvel ké-

sőbb került a börtönbe, mint én. Többet között olvasta Eugène Ionesco színműveit. Friss olvasmányélményei alapján pazar megjelenítő erővel adta elő a Ionesco-szövegeket, hallatlan szellemességgel, fergetes humorral, amiből nem hiányzott a zsidó játékosság sem. Felejthetetlen előadás volt. Ha jól emlékszem a Gallimard Kiadónál megjelent két kötetet olvashatta, de ő sem látta színpadon a darabokat, mert Romániában akkoriban még nem játszották a francia-román szerző műveit. Steinhardt ismerte *A kopasz énekesnőt*, *A magánórát*, *A bértelen gyilkost*, jól emlékezett a darabok szereplőire és a szövegekre. Megvallom, soha ilyen mélyen nem hatottak rám a Ionesco-darabok, mint ennek a szent embernek a börtönelőadásai, noha láttam sok nagy Ionesco-előadást, a Jean-Louis Barrault-ét és másokét.”

Ebben a fejezetben található az egyik legjelentősebb román író és költő, Vasile Voiculescu *Hús-véren túli Szabadságra* című verse a magyar forradalom leveréséről. Magát a költőt is hosszú börtönbüntetésre ítélték a forradalmat követő letartóztatási hullámban, 1963-ban nyolcvanegy éves korában a börtönben halt meg. Ő azon kevés román írók egyike, aki versben köszöntötte a magyar forradalmat. A vers Mircea Eliade párizsi román lapjában, a *Ființa Românească*-ban jelent meg először 1966-ban.

A kötet állandóan visszatérő témája a transzilvanizmus. Olyan írókat, kritikusokat kérdeztem meg, akik jól ismerik Erdélyt, de nem ott élnek, és távolról talán jobban látják az utóbbi években kialakult helyzetet. Pomogáts Béla szerint a transzilvanizmusnak van jövője, bár már nagyon sokan eltemették az erdélyi gondolatot, amely a 20-as évek megoldatlan kérdéseire próbált választ adni. Erdélyben történelme során multikulturális, több etnikumra épülő társadalom jött létre. Erre lehet adni egy magyar és egy román választ, de egyik válasz sem vált be, mert nem felel meg a másik félnek. A transzilvanizmus lényege egy szellemi Svájc létrehozása, tehát mind a két, sőt mind a három „etnikultúrának” a fennmaradása és együttműködése tudná megoldani az erdélyi helyzetet és erre valóban a transzilvanizmus vázolt föl egy elfogadható koncepciót. Nicolae Balotă is egyetért azzal, hogy Erdélyben erőteljesen jelen van a transzilván jelleg, habár román irodalomtörténészek és történészek ezt a vonást nem hangsúlyozták. A két világháború között viszont Nicolae Iorga, történész és George Călinescu, irodalomtörténész felfigyelt az erdélyi identitásra. Egyes írók, korszakok történeti-kritikai elemzésénél lehetetlen nem észrevenni az ún. „transzilván” sajátosságokat, viszont a román irodalomban nem alakult ki a magyar irodalom egy bizonyos szakaszához hasonló ideológiai és elméleti megalapozású transzilvanizmus. Balotă 1981-ben románul megjelent *Romániai magyar írók* című könyvében alaposan elemzi negyvenegy jelentős erdélyi író életművét, a román–magyar irodalmi és művészeti kapcsolatokat (Bartók Béla, Ion Chinezu, Gáldi László, Domokos Sámuel, Árvay Árpád, Jakó Zsigmond, Dávid Gyula, Kovács János, Mikó Ervin és Beke György munkásságát). A szerző elismeri a Kós-féle transzilván gondolat helyességét, hiszen a *Helikon* írói versben és prózában is egyaránt bizonyították a transzilvanizmus létjogosultságát. Viszont politikai értelemben – mondja 1981-ben Balotă – „a transzilván gondolat kudarcra van ítélve”. De az elmúlt két évtized rácsáfolt erre az álláspontra, hiszen az utóbbi években, Romániában egyre erőteljesebben nyilvánul meg a „regionális sajátosság”. Ilyen értelemben jelentős tevékenységet fejt ki a temesvári Harmadik Európa intézet és egyetem (Adriana Babeți és Cornel Ungureanu vezetésével), amely egy sajátos bánási Mitteleuropa-gondolatra épül. Pomogáts Béla szerint a *Helikonnak*, Marosvécsnek voltak összeköttetései a románokkal, viszont a 30-as évekre a román politikai életből eltűntek, illetve háttérbe szorultak azok, akik egy hiteles román választ tudtak volna adni. Olyan politikus is, mint Alexandru Vaida-Voievod, megpróbált valamilyen módon az erdélyi kérdésekre választ adni, de ekkor már Románia jobboldali irányt vett és belekergette Romániát abba az irányba, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja az erdélyi realitásokat. Legújabbban a kolozsvári Gherman-csoport próbál román választ adni a transzilvanizmusra, ez viszont, mint várható volt, nagy felháborodást váltott ki a román sajtóban, mely szakadároknak és nemzetárulóknak nevezte őket. A transzilván gondolat egyik igen szép példája Nicolae Balotának a kötetben szereplő magyar nyelvű vallomása anyanyelvéről, Kolozsvárról és a magyar irodalomról. Sajnos ma már egyre kevesebb román író érti és beszéli nyelvünket.

A kötet fontos fejezete az 1943-ban létrejött Nagyszebeni Irodalmi Kör tagjaival (Doinaș, Negoitescu, Regman) folytatott beszélgetéssorozat. (Nicolae Balotă egy-két évvel később lépett Kör tagjai közé, mert fiatalabb volt.) A magyar olvasó első alkalommal kap átfogó képet a kortárs román irodalom egyik legizgalmasabb és legjelentősebb irodalmi irányzatáról, amelyet sokan és sokféleképpen akartak befeketíteni vagy felszámolni. A Kör 1943-as Kiáltványában az erdélyi román nacionalista szellemiség ellen lépett föl, és nagy bátorsággal nem a Nagyszebenben tartózkodó tanáruknak, a nemzetközi hírű Lucian Blagának címezte, hanem a súlyos beteg Eugen Lovinescunak, a modern román kultúra legjelesebb képviselőjének. Lovinescu élete utolsó írásá-

ban válaszolt a nagyszebeni ifjak kiáltványára, és felhívta a figyelmüket arra, hogy őt is, a modern eszmék védelmezőjét és hirdetőjét a vasgárdisták falhoz akarták állítani. A nagyszebeni kör tagjait a román jobboldal elítélte a negyvenes években, majd az ötvenes években következett a kommunisták jóval embertelenebb támadása. Több ifjú „köröst” súlyos börtönbüntetésre ítélték (I. D. Sîrbu, Radu Enescu, Nicolae Balotă, Ion Negoitescu, Ștefan Augustin Doinaș). Mindegyikük negyven éves kora után került vissza az irodalmi vagy az egyetemi életbe. Könyveik a hatvanas évek közepétől jelentek meg. 1990 után egyedül Doinașt választották be a Román Akadémia tagjai közé.

Ezekhez az írókhoz régi barátság fűzött, akiket még egyetemi hallgató koromból ismertem. Talán ennek is köszönhető, hogy nyíltan szóltak saját magukról, a román irodalomról és a magyar–román kérdésről. Így például a Regman-interjú kapcsán derült ki, hogy Áprily Lajos egyik versét Regman feleségének unokabátyához, a magyar hadsereg olasz fronton elsőik között elhunyt ifjú katonájához, Prodan Valérhez (Valeriu Prodan) írta, aki a költő diákja volt Nagyenyeden. Baráti kapcsolat révén levelezetem évekig Ion Negoitescuval, aki 1980-as évek elején hagyta el Romániát, és Münchenben élt. Állandó munkatársa volt a Szabad Európa Rádiónak és a BBC román adásának. Gyakran könyveket és fényképeket is küldött, amelyeket később Romániába vittem.

A Nagyszebeni Kör tagjaival készített beszélgetéseket a bukaresti *Jurnalul literar* „Jelentős párbeszéd” című sorozatban közölte, mintegy kiemelve irodalomtörténeti értéküket. Ezekből pontos elemzést kapunk a román költészet fejlődési irányairól és a nagy elődökről (Doinaș), a modern román költészetéről és az öncenzúráról (Negoitescu) vagy a napi irodalomkritika helyéről és fontosságáról (Regman). E két utóbbi szerző közreműködött a *Világirodalmi Lexikon* munkálataiban. Regman közel száz cikket írt a kortárs román írókról, és amikor életműdíjat vett át, igen szellemesen azt mondta: „több mint száz román íróat vittem a NATO-ba”, az akkor már NATO-tagállam, Magyarország lexikonába. Nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy még ma is a budapesti Világirodalmi Lexikon mutatja be a legteljesebben a kortárs román írókat és irányzatokat, ugyanis Romániában a most készülő Román Írók Lexikona még csak a negyedik kötetnél tart. A lexikon szócikkeit 1989 előtt a Mircea Zăciu által irányított kolozsvári munkacsoport készítette el, de a cenzúra miatt nem jelenhetett meg, így a kötetek az 1989-es adatokat tartalmazzák, kivétel ez alól a román emigráció irodalma (Eugène Ionesco, Emil Cioran, Mircea Eliade, Vintilă Horia, Ștefan Băciș, Dumitru Țepeneag, Bujor Nedelcovici, Norman Manea, Elena Văcărescu, Martha Bibescu és mások). Jelen kötetben is gyakran esik szó ezekről a román származású írókról. Fejtő Ferenc, Catherine Durandin, Ion Negoitescu, Nicolae Balotă és Nagy Pál érdekes, eddig ismeretlen adatokat és anekdotákat mondtak el Ionescóról, Cioranról és Eliadéről, vagy a román „onirista csopotról”.

Ugyanakkor mindhárom erdélyi román író egyértelmű nyitottsággal szól a magyarokról. Amit Negoitescu állít a magyarokról, azt nem sok román értelmiségi vallotta magáénak az elmúlt száz-kétszáz évben. Az igazsághoz tartozik, hogy a szóban forgó részeket egy román lap „kifelejtette” az íróval készült interjúból: „Nem hiszem, hogy a magyarok ma, elvileg többet követelnének, mint amit a románok 1918-ban Gyulafehérvárott nekik följánlottak. Mindenesetre mi, akik Erdélyben a többséget alkotjuk, ezen abszolút többségi alapon, – amely számunkra a Kárpátoktól északra fekvő tartomány fölötti uralom garanciája – olyan nagylelkűen kell viseltetnünk a velünk együtt élő magyarok iránt, amely a kisebbség a többség részéről mindig is elvárható”. A kisebbségek védelemre és támogatásra szorulnak azért, hogy megőrizhessék nemzeti létüket. Az erdélyi magyarok iránti román magatartást a történelmi múltjuk iránti tiszteletre kell alapozni, szűkebb értelemben, erdélyi mivoltukban, szélesebb értelemben, az egész magyar néphez való tartozásukat tekintve, mely nép jelentős szerepet játszott az európai történelem századaiban. A magyarok történelmi elszántsággal, amelyet illendően értékelni kell, ezer évvel ezelőtt betagozódtak Európába, és a jelenkor történelmében pedig abban az 1956-os csodálatos forradalomban mutatták fel képességeiket, amelyhez azokban a napokban a kommunizmus által elnyomott minden nép oly sok reményt fűzött s a nyugati értelmiség szemében is – mondja az író – ez a forradalom tette világossá a kommunizmus igazi természetét.

A negyedik fejezetben három kiemelkedő francia történész és filozófus, Fejtő Ferenc, Alain Finkielkraut és François Furet a magyar–román kapcsolattörténetet helyezi kelet-európai perspektívába, a Romsics Ignác által említett „régión történetbe”. Fejtő Ferenc a volt Jugoszlávia népei közötti konfliktusokból és a magyar–zsidó viszonyból indult ki, hogy értelmezze az erdélyi magyarok helyzetét. Következésképpen elítéli a magyar nemzeti-ségpolitikát a Monarchia idején, a magyar elit dölyfösségét és felsőbbrendűség-tudatát, amely helyrehozhatatlan károkat okozott a magyar történelemben. Fejtő Ferencnek a Ciorannal készített beszélgetéséből is kiderül,

hogy Cioran apját, aki ortodox pap volt Nagyszebenben, az első világháború idején Erdélyből, mint megbízhatatlan állampolgárt Sopronba deportáltak.

De a háború után az apja, Cioran szerint, nosztalgiával emlékszik vissza a Monarchiára.

Kötetünkéből kiderül, hogy az álláspontok nem mindig egyeznek. Például Durandin nem osztja Fejtő nézetét a Monarchia lerombolásával kapcsolatban, ugyanis elveti a szabadkőműves összeesküvés elméletét, és egy mélyebb, a francia történelemben keresendő bosszúvágyra vezeti vissza a francia álláspontot, ami hitelesnek tűnik. Fejtő Ferenc rendkívül érdekes, eddig ismeretlen történeteket mesélt a párizsi román barátairól, a román emigráció három világhírű személyiségéről: Emil Ciorannal, Eugène Ionescóval és Mircea Eliadéval. A Fejtő-interjú román (a bukaresti 22. című lap) változatának a megjelenése után Ionesco lánya felhívott Párizsból, és megkérdőjelezte az apjával kapcsolatos anekdota hitelességét. Ezt a történetet viszont láttam az *Élet és irodalomban* (2001. szeptember 7.) Fejtő Ferenc tollából, ami arra enged következtetni, hogy Ionesco whiskys története mégiscsak igaz lehet.

Catherine Durandin, Alain Finkielkraut és François Furet azon francia kortárs gondolkodók közé tartoznak, akik alaposabban foglalkoztak a magyar kérdéssel. Durandin több tanulmányban vizsgálta a magyar–román konfliktusokat, és kijelentése szentségtörésként hatott, miszerint a román történelem nem választható el a magyartól: „Az igazság az, hogy a havaselvei és moldvai államokat a magyar király szervezi meg mintegy előőrskül a tatárok ellen” – írja *A románok történetében*. A két nép kapcsolattörténetéről Párizsban konferenciát is szervezett a magyar és román értelmiségiek részvételével. Legutóbb a *Roumanie un piège?* (Románia csapda?, 2000) című könyvében terjedelmes fejezetet szentel a magyarok és románok közötti „kényszerű szolidaritásnak.”

A következő megszólaló Alain Finkielkraut, francia filozófus*, aki ismeri a magyar szellemiséget. A *hálátlanság* című interjúkötetében többször hivatkozik Kosztolányi Dezsőnek a híres nyelvészprofesszorhoz, Antoine Meillethez intézett írására, s ebből arra a következtetésre jut, hogy Meillet dölőfős korhangulatot tükröz, s nem kevesebbet állít, minthogy „emiatt kapitulált Európa a hitleri agresszió előtt az 1930-as évek végén”. A francia filozófus együtt érez Kosztolányi szenvedélyes írásával, amellyel a magyar író meg akarta „védeni Európa egyedülálló erőforrásait.” Ezzel szöges ellentétben áll – mondja Finkielkraut – Samuel H. Huntington *A civilizációk összeesése és a világrend átalakulása* (1996) című sokat idézett és divatos könyve, amelyben a szerző nem kér egyebet a Nyugattól, mint hogy „mondjon le önmagáról, hogy jobban kiteljesedjék.” Erről Finkielkraut találóan megjegyzi: „... még mindig Antoine Meillet szelleme dühöng”. Logikus tehát, hogy a szerb–horvát konfliktus kitörésekor Alain Finkielkraut, és vele együtt Fejtő Ferenc is, azon kevesek közé tartoztak Franciaországban, akik kiálltak a horvát ügy mellett. Fejtő világosan kimondja, hogy François Mitterrand-nak a balkáni háborúban tanúsított hamis és korlátolt álláspontja miatt sok ezer ember vesztette életét.

Finkielkraut is a francia sajtó szerint „ábrándozó széplélek”, és mai napig támadások érik.⁵⁰ A francia filozófus világosan kifejti véleményét a magyar–román kapcsolatról is, anélkül, hogy az égbe emelné a magyarokat. Jó lenne, ha az úton-útfélen nyilatkozók is elgondolkodnának Finkielkrautnak a nacionalizmusról mondott szavain: „eleve nem ítélek el mindennemű nacionalizmust, sem a nemzeti érzelm minden megnyilvánulását. A volt jugoszláviai népek közötti háború arra tanított, hogy nagyon nagy elővigyázatossággal használjam ezt a fogalmat. Ugyanis ebben a háborúban a nacionalizmust nem a megkülönböztetésre, hanem az összemosásra használták. A nacionalizmus elleni küzdelem nevében ugyanazon kategóriába került gyilkos és áldozat egyaránt. Innen a felismerés, hogy ismét meg kell vizsgálnunk a nemzeti érzés jogosságát és kórtanát. De akik tanulságokat akarnak levonni mindabból, ami innen délre történt nem szabad nemzeti érzést eleve patológiás érzésnek tekinteni.”

A harmadik francia beszélgetőtárs François Furet történész, aki Alexis de Tocqueville-től kiindulva fogalmazza meg a demokráciát, melynek tanulsága számunkra a *mérsékletesség*. Furet óva inti a közép-kelet-európaikat attól, hogy a demokráciától túl sokat várjanak, mert a demokrácia ellentmondásos rendszer, mely a szabad és egyenlő egyének társadalma, a gazdaság viszont egyenlőtlenségeket termel. Ezért a demokráciából nem lehet kiiktatni az állandóan újratermelődő feszültségeket. Ebből ered Furet következtetése: mindenki egyenlőséget szeretne, de köztudottan senki sem egyenlő. Meg kellene már érteni, hogy a demokrácia nem tökéletes rendszer. Nem

⁵⁰ Az utóbbi hetekben 2019 február 16-án, a sárgamellényesek tüntetésén A. Finkielkraut francia filozófust antiszemita támadás érte, mint később kiderült, egy szélsőgés és izlamiáról van szó. Maga a filozófus facebook-üzenetében jelezte, hogy nem sárga mellényesről van szó. A filozófus szerint azonban nem az egyre erősebb nacionalizmusról van szó, hanem arról hogy azok a bevándorlók szítják az antiszemita indulatokat, akik meg vannak győződve arról, hogy Franciaország nemsokára muszlimmá válik.

mindenki számára tudja egyformán valóra váltani az elveket, de így is a legjobb minden eddigi rendszer közül. A tizenharmadik század végén és a huszadik század elején az európai, és főként a baloldali értelmiség azt hitte, hogy a demokráciát a szocializmus váltja föl. Az emberiség csak a huszadik század végén jött rá arra, hogy ez fordítva igaz, vagyis a demokrácia a szocializmust követő időszakban hódít teret. Ez pedig szöges ellentétben áll a marxizáló történetírással. Furet szerint lényeges, hogy gondolkodni lehessen a kommunizmus bukásáról, és meggyőződéssel vallja, hogy mi magyarok ezt el is végezzük. *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról* című könyvében Furet egyértelműen kimondja, hogy a szovjet kísérlet ahelyett, hogy a jövő felfedezése lett volna, a huszadik századi európai történelem egyik legnagyobb antiliberális és antidemokratikus reakciója lett, a másik természetesen különféle formáiban a fasizmusé. Ily módon a kommunizmus „elválaszthatatlan volt egy alapvető illúziótól, melynek tartósságát pályája sokáig igazolni látszott.” Néhány évvel később *A kommunizmus fekete könyve*⁵¹ körül kialakult vita bizonyítja, hogy ez az illúzió napjainkban is továbbél, ugyanis a társadalom még mindig nem számolt el a közelmúltjával. Az is elgondolkodtató, hogy a volt szocialista országok közül (igaz a szerbek és a horvátok még nem adták ki a „fekete könyvet”), ahol a Courtois-könyv napvilágot látott, csak nálunk nem jelent meg hazai kiegészítő fejezet. A közelmúlttal való elszámolás tehát a következő nemzedék feladata lesz.

A kötet utolsó fejezetében két párizsi – egy magyar és egy román – emigráns író, Nagy Pál és Dumitru Țepeneag szólal meg. Nagy Pállal a budapesti Francia Intézet egyik fogadásán találkoztam először, Țepeneagot a 90-es évek elejétől ismerem. A két emigráns író majdnem ugyanazok a problémák foglalkoztatják: az idegen világba való beilleszkedés, az írás és a nyelv, a hazai irodalomba való visszatérés, az emigrációval és a hazai irodalmi élettel való kapcsolat, a hazai recepció hiánya vagy értetlensége. Nagy Pál éveken keresztül saját francia nyelvű folyóiratot szerkesztett, ez volt a *d’atelier*, amely tizenöt számot ért meg. Țepeneag a *Cahiers de l’Est* című francia nyelvű folyóiratot szerkesztette, és nagyon sok kelet-európai, köztük magyar íróat publikált. Nagy Pál első regénye, a *Hampsteadti semmittevők* megjelent franciául is, de a sors nem vette kegyeibe, holott a hetvenes évek modern regényei között lenne a helye. Țepeneag a fordításkötetek – mert románul alkotott – párizsi megjelenése után francia nyelven írta a regényeit. Számos cikket és tanulmányt szenteltek műveinek, de Franciaországban egyik regényéből sem lett könyvsiker. 1990-ben az események hatására Țepeneag visszatért anyanyelvéhez, és jelentős regénytrilógiát adott ki. Első kötete, az *Európa Szálló* 2002-ben magyarul is megjelent a budapesti Palamart Kiadó gondozásában. Mindkét író megbélyegzett volt a hazai irodalom számára, ugyanis Nagy Pált itthon emigránsként kezelték, műveit elhallgatták, Dumitru Țepeneagtól maga a diktátor vonta meg a román állampolgárságot, így hazájában nevét sem volt szabad kiejteni. A változás után mindkettő több kötetet adott ki, és aktív résztvevője az irodalmi életnek. Nagy Pál az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tartott Szentkuthy-szemináriumot, Țepeneag a írótalálkozók és vitaműsorok állandó vendége volt. De a hazaiak egyiküket sem szeretik különösebben. Az okok nagyon mélyre nyúlnak. Romániában azzal támadták az emigráció íróit, hogy egyrészt sokkal jobb anyagi körülmények között éltek, mint a hazaiak, másrészt, hogy a román kiadók túltámogatják őket és a médiában túlsúlyba kerültek. Igaz, hogy a legnagyobb kiadók éveken át csak az „adósságot” törlesztették, vagyis a román emigráció íróinak a műveit jelentették meg. Nálunk ez másként történt. A feszültség árnyaltabb, hiszen az emigráció bizonyos erkölcsi fölényt szerzett a hazai írókkal szemben. Ez utóbbiak gyakran elfogadták a hatalom ajándékait, márpedig a fölényt nehéz elviselni. „Szellemileg teljesen független, szuverén vagyok, és anyagilag is, hála Istennek” – mondja Nagy Pál beszélgetésünk summázataként.

Mindkét párizsi író kényelmetlen vitapartner. Nagy Pál kemény kritikával illette a hazai ún. moderneket, gyakran kínos pontossággal mutatta ki elméleteik tarthatatlanságát. Țepeneagnak szókimondásával sikerült magára haragítania a román irodalmi élet számos képviselőjét. Ők ketten az irodalomban is sajátos utat jártak be, Nagy Pál a fónikus költészetben, Țepeneag a textualizmusban alkotott jelentőset. A két író életműve viszont túl későn került a hazai irodalomba, ahhoz, hogy jelentős hatást fejthetett volna ki, ugyanakkor a kortárs francia irodalomban elszigetelt jelenségeként tartják számon őket.

Nagy Pál 1956-ban hagyta el az országot kalandos menekülés közepette. Az egri diákok 1956-os szervezkedéséről, a menekülésről, a beilleszkedésről, az akkori párizsi szellemi műhelyekről, a Magyar Műhely megjelenéséről, egy Mallarmé-vers kiadásának a történetéről tudhatunk meg új és izgalmas részleteket. Ugyanakkor a beszélgetésből kiderül, hogy kapcsolattörténeti szempontból is érdekes a párizsi magyar és a román emigrá-

⁵¹ Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin, Andrzej Paczkowski: *A kommunizmus fekete könyve*. Bűntény, terror, megtorlás., Ford. Benyhe János, Nagyvilág Kiadó, 2000.

ció viszonya. Párizsban egy román költő-vállalkozó volt a *Magyar Műhely* legnagyobb mecénása. Kevesen tudják, hogy a román Ioan Cuşa, akinek a nyomdájában Nagy Pál és Papp Tibor neves román írók, Mircea Eliade, Emil Cioran, Eugène Ionesco művei mellett a vasgárdisták szövegeit szedték, nagylelkűen támogatta a magyar lapot. Cuşa is előítéletekkel érkezett Párizsba, de egy menekülttáborban és a francia fővárosban szerzett tapasztalatai alapján megváltoztatta nézeteit.

Dumitru Țepeneag a hetvenes évek elején érkezett Párizsba, mivel szembekerült a hivatalos román ideológiával. A magyar olvasó első ízben szerezhethet tudomást az „onirista csoportról”, amely Bukarestben jött létre a hatvanas évek közepén és az álom újralkotását fontosabbnak tartotta, mint a román szocreált. Ez volt talán az egyetlen román írói ellenzéki mozgalom egészen 1988-ig, amikor Mircea Dinescu nyíltan szembeszállt a diktátorral. De Romániában szamizdat, a „második nyilvánosság irodalma”, sem jelenhetett meg, holott 1989-ig nagyszámban jelentek meg szovjet, cseh, német, bolgár, magyar szamizdat kiadványok. Nem meglepő, mert a legkisebb ellenállást a román rezsim rögvest szétverte. Ez történt a román oniristákkal is. Az 1956-os forradalom Țepeneag életében is sorsdöntő pillanat, szellemi fejlődésének fontos szakasza. A Párizsban élő román író szerint a forradalom leverésével kezdődött az az általános hitehagyottság, mely lassan úrrá lett az országon s talán mára sem változott meg. 1989. június 16-án a Hősök terén ő is ott állt fekete karszalaggal a teljes ismeretlenségben. Az író, aki kéttucatnyi magyar író műveit gondozta a *Cahiers de l'Est*-ben, majd a *Nouveaux Cahiers de l'Est*-ben, lemaradt a meghívottak listájáról. Talán jobban

oda kellene figyelniük egymásra és azokra, akik megértéssel vannak irántunk. Ez tartom beszélgetésköte-tünk legfőbb tanulságának.

Farkas Jenő

FÜGGELÉK

Romsics Ignác, akadémikus, történész. 1951-ben született a Kalocsa melletti Homokmégyen. A Szegedi Tanárképző Főiskola magyar-történelem, majd az ELTE történelem szakán tanult. 1974-től 77-ig a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban dolgozott Kecskeméten, majd 1977–1985 közötti időszakban az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. 1982-ben jelent meg *A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919* című könyve. 1984-ben Balogh Sándorral és Izsák Lajossal együtt adta ki a *Magyarország története a XX. században* című könyvet. 1986-ban a Magyarságkutató Intézet főmunkatársa, majd igazgatóhelyettese. 1991-ben adta ki monográfiáját *Bethlen István. Politikai életrajz, 1874–1946* címmel, amelynek angol változata 1995-ben jelent meg az Egyesült Államokban. 1991-től az ELTE újkori magyar történeti tanszékének docense, s közben 1993-tól 1996-ig két és fél éven át a bloomingtoni (USA) Indiana University magyar tanszékének tanára. 2001-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Tudományos érdeklődése kezdetben az 1918–19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetére korlátozódott. Később a Horthy-rendszer kül- és belpolitikájával foglalkozott. Az 1980-as évek végétől Kelet-Közép- és Délkelet-Európa etnikai problémái, a nagyhatalmak Magyarországgal és e térséggel kapcsolatos XX. századi politikája foglalkoztatja. Az említett témakörből írott munkáival 1978-ban egyetemi doktori címet, 1985-ben kandidátusi és 1994-ben akadémiai doktori fokozatot szerzett. 1992-ben szerkesztette az *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai, 1942–1944.* című kötetet. 1995-ben habilitált. Szerkesztője és társszerzője az 1995-ben megjelent *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944, illetve Magyarország és a nagyhatalmak a XX. században* című munkáknak, melyet 20th *century Hungary and the Great Powers* címmel adták ki az Egyesült Államokban. 1996-ban jelent meg *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében* című tanulmánykötete, majd 1998-ban 1999-ben a *Geopolitics in the Danube region: Hungarian reconciliation efforts, 1848–1998* (Király K. Bélával). Ugyancsak 1999-ben adta ki *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999* című kötetet (Nagy Istvánnal). Az Osiris Kiadó gondozásában adták ki *Magyarország története a XX. században* (1999) és *A trianoni békeszerződés* (2001) című munkáit. 2002-ben látott napvilágot a *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* című kötet a szerző szerkesztésében; *Volt egyszer egy rendszerváltás* (2003); *A múlt arcai – Történelem, emlékezet, politika* (2007); *Történelem, Történetírás, Hagyomány – Tanulmányok és Cikkek – 2002–2008* (2008); *Magyar sorsfordulók 1920–1989* (2012); *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok* (2017); *A 20. század rövid története*, (2017); *Erdély elvesztése – 1918–1947*, (2018). A beszélgetés a *Hitel*, 1997/9. számában jelent meg, románul pedig *Libertatea și limitele noastre* címmel a bukaresti *Jurnalul literar*, 1998/1–2. számában.

Catherine Durandin, történész, regényíró a párizsi egyetem (INALCO) román tanszékének vezetője, a Kelet–Nyugat kapcsolattörténetének kutatója és a francia Honvédelmi Minisztérium tanácsadója. Több alkalommal járt Magyarországon és tartott előadásokat. Legutóbb a román történelemről írott jelentős munkájának a megjelenése alkalmával. Első fontosabb tanulmánya 1980-ban jelent meg: *La Politique française et les Roumains 1878–1913. A la recherche d'une influence* (A francia politika és a románok, 1878–1913. Egy hatás nyomában). Majd következett vitatott könyve *La Roumanie de Ceaușescu* (Ceaușescu Romániája, 1988, Despina Tomescuval együtt). 1989-ben adta ki a *Révolution à la française ou à la russe: Polonais, Roumains et Russes au XX^e siècle* (Forradalom francia vagy orosz módra: lengyelek, románok, oroszok) című tanulmányt, amelyre felfigyelt a francia tudományos közvélemény. Egyik kutatási területe a magyar–román konfliktusok története. Jelentős tanulmányai ebben a témában: *A propos du conflit roumano-hongrois – A román–magyar konfliktusról*, Temps Modernes, 1990, 522. sz.; *Le système Ceaușescu. Utopie totalitaire et nationalisme insulaire* (Ceaușescu-rendszer. Totalitárius utópia és elszigetelődő nacionalizmus, Revue XX^e siècle, 1990.) C. Durandin szerkesztette a magyar–román történészkonferencia anyagát, amely 1994-ben látott napvilágot: *L'engagement des intellectuels à l'Est. Mémoires et analyses de Roumanie et de Hongrie* (Az értelmiségiek elkötelezettsége Keleten. Romániai és magyarországi tanulmányok és elemzések. További munkái: *Nicolae Ceaușescu. Vérités et mensonges d'un roi communiste* (N. C. Egy kommunista király igazságai és hazugságai, 1990); *Histoire de la nation roumaine* (A román nemzet története, 1994); *La France contre l'Amérique* (Franciaország Amerika ellen, 1994); Legjelentősebb műve 1995-ben látott napvilágot, címe *Histoire des Roumains* (A román nép története, Fordította Saly Noémi, Szántó Judit és Tótfalusi Ágnes, Szaklektorok András János és Farkas Jenő, Maecenas Kiadó, 1998). Ez könyv

éles vitát váltott ki a román emigráció köreiből, de itthon sem fogadták nagy lelkesedéssel. Bucarest: *mémoires et promenades*. Regényei: *Une mort roumaine* (Halál román módra, 1988), *La trahison* (Árulás, 1996), *Le bel été des camarades* (A barátok szép nyara, 1998). A párizsi Hesse Kiadónál 2000-ben két könyve látott napvilágot: *Roumanie, un piège?* (Románia, mint csapda?) és *Bucarest, mémoires et promenades* (Bukarest, séták és emlékezések.) Jelenleg a román történelemre vonatkozó KGB-dokumentumokat kutatja, hogy újrairja a *Románok történetét*. A beszélgetést Párizsban, az INALCO-n folytattuk. Megjelent 1996-ban, az *Élet és Irodalom* 1996. augusztus 16-i számában, illetve románul *Am impresia...* c. a nagyváradi *Familia* 1998/10. számában

Szász Zoltán (1940–), történész, Kolozsvárt született, egyetemi tanulmányait a budapesti egyetemen, történelem-román szakon végezte, ahol tanítványa volt Tamás Lajosnak és Gáldi Lászlónak. 1962 óta az MTA Történettudományi Intézetének kutatója, 1989–1996-ig az intézet igazgatóhelyettese, 1996–2002 között igazgatója. 1992–93-ban a düsseldorfi, 1984-ben és 1999-ben a freiburgi egyetem vendégtanára. 1993-tól a Magyar–Román Történész Vegyesbizottság magyar tagozatának elnöke. Több szakfolyóirat szerkesztő bizottságának tagja. Kutatási területe a 19–20. századi magyar történelem, elsősorban az 1867–1919 közötti Erdély, a nemzetiségi kérdés, valamint az egykorú román nemzeti mozgalom. Nagyobb összefoglaló munkája: *Kiegyezés után* (Gergely Andrással közösen) Budapest, 1978; *A konzervatív liberalizmus kora 1875–1890* (a 10 kötetes Magyarország története 6. kötetében) Budapest, 1978; *Erdély története 1849–1919 között* (Erdély története III. kötetben) Budapest, 1986; ennek rövidített változata Erdély rövid történetében Budapest, 1989, ugyanez németül, franciául és angolul 1990, 1992, 1994-ben jelent meg. A három kötetes Erdély 2001–2002-ben látott napvilágot angolul *History of Transylvania* címmel az ARP kiadásában New Yorkban.

A románok története című népszerűsítő munka 1993-ban jelent meg a Bereményi Kiadó Népek hazája sorozatában. E könyv megírásának indítékairól és a magyar–román kapcsolatok kényes pontjairól beszélgettünk és az írás a Magyar Nemzet 1993. augusztus 28. számában jelent meg.

Alexandru Zub történész, esszéíró. 1934-ben született, tanulmányait a jászvásári Al. I. Cuza Tudományegyetem történelem szakán végezte, 1953 és 1957 között. 1956-ban diáktársával együtt szervezkedett, ezért 1958-ban letartóztatták és elítélték. Sorsa jórészt kötődik szabadságharcunkhoz. Börtönbüntetését 1958 és 1964 között töltötte le. 1973-ban szerzett doktori címet. 1964-től a bákói múzeum munkatársa, 1964 és 1986 között a jászvásári Egyetemi Könyvtár alkalmazottja, 1968-tól az A. D. Xenopol Történettudományi és Régészeti Intézet tudományos kutatója, majd 1990-től igazgatója. 1977 és 1978 között Humboldt-ösztöndíjas. Az Al. I. Cuza Tudományegyetem tanára, 1991-től a Román Akadémia levelező tagja, 1994-től a Chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres cím birtokosa, 1997-től a müncheni Dél-kelet Európai Társaság levelező tagja. Nemzetközi szinten Alexandru Zub a kortárs román történészek talán legismertebb képviselője. Kutatási területe a román az európai történetírás története, a XIX. és XX. századi szellemi irányzatok, a modernitás és az átmenet története. 1971 óta közel húsz könyve jelent meg román és francia nyelven: *Mihail Kogălniceanu, bibliografie*, (M. K. könyvészet, 1971); *A. D. Xenopol, bibliografie*, (A. D. X., könyvészet, 1973); *Mihail Kogălniceanu, istoric* (M. K., a történész, 1974), *Vasile Pârvan efigia cărturarului* (V.P., a tudós portréja, 1974); *Vasile Pârvan bibliografie*, (V. P., könyvészet, 1975); *Junimea: implicații istoriografice* (Junimea: történetírási adalékok, 1976); *M. Kogălniceanu, un fondator de la Roumanie moderne* (M. K., a modern Románia egyik megalapítója, 1978); *A scrie și a face istorie* (Történelmet ír és történelmet csinál, 1981); *L'historiographie roumaine à l'âge de la synthèse: A. D. Xenopol* (A román történetírás az összegzés korában: A. D. X., 1983); *Mihail Kogălniceanu* (ua. monográfia, 1984); *Les dilemmes d'un historien: Vasile Pârvan* (V. P.: egy történész dilemmái, 1985); *De la istorie critică la criticism* (A kritikai történetírástól a kriticismusig, 1985 és 2000); *Istorie și istorici în România interbelică* (Történelem és történészek a két világháború közötti Romániában, 1989); *Istorie și finalitate* (Történelem és finalitás, 1991); *În orizontul istoriei* (A történelem láthatárán, 1994); *La sfârșit de ciclu* (Egy szakasz végén, 1994); *Eminescu: glose istorico-culturale* (E. történeti-kulturális értelemzések, 1994); *Impactul reîntregirii* (Az újraegyesülés hatása, 1995); *Chemarea istoriei: Un an de răspîntie în România postcomunistă* (A történelem hívó szava. Egy döntő év a poszt-kommunista Romániában, 1997); *Discurs istoric și tranziție. În căutarea unei paradigme* (Történelmi diskurzus és átmenet. Egy paradigma nyomában, 1998); *Reflections on the Impact of the French Revolution 1789, de Tocqueville, and the Romanian Culture* (Elmélkedések Tocqueville Francia Forradalom 1789 című munkájának a román kultúrára gyakorolt hatásáról, Iași, Portland. Oxford, 2000). 2001 májusában vett részt egy nemzetközi konferencián Budapesten. Ez alkalommal dedikálta az *Orizont închis. Istoriografia română sub dictatură* (Beszűkült

horizont. A román történetírás a diktatúra éveiben, 2000) című munkáját. Beszélgetésünket 1996-ban és 1998 szeptemberében folytattuk Budapesten. Legutóbb az erdélyi szászok németországi kongresszusára utazott, útját megszakítva néhány napig budapesti könyvtárakban kutatott.

Nicolae Balotă (1925–2014) irodalomtörténész, esszéíró, egyetemi tanár. Kolozsvárott született, iskoláit Balázsfalván, Nagyszebenben és Kolozsvárott végezte. Már gyermekkorában megtanult magyarul és németül is. A Nagyszebeni Irodalmi Kör tagja. 1947-ben szerzett bölcsészoklevelet. 1948-ban letartóztatják, kétévi börtönbüntetést kap „felforgató eszmék és írások terjesztése miatt”, amiből fél évet le is töltött. Később a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet munkatársa. 1954-ben költözött Bukarestbe. 1955-ben újból letartóztatták, izgatás és árulás vádjával hét évre ítélték és megjárta a hírhedt romániai gulágok világát. Ezt követően két évig bărăgani kényszerlakhelyen tartózkodott. 1964-ben szabadult. 1965-től a nagyváradi *Familia* című lap munkatársa. *Euphorion* című tanulmánykötete 1969-ben jelent meg. Ezt követte *Labirintul* (Labirintus, 1970), *Urmuz* (ua. 1970), *Umanităţi* (Szellemiségek, 1973), *De la Ion la Ioanide* (Iontól Ioanidé-ig, 1974), *Introducere în opera lui Phlippide* (Bevezetés Philippide életművéhez, 1974), *Jacob Burckhardt, un umanist modern* (Jacob Burckhardt, a modern humanista, 1974) *Universul prozei* (A próza világa, 1976), *Arte poetice ale secolului al XX-lea* (A XX. századi ars poeticák, 1976), *Arta lecturii* (Az olvasás művészete, 1983), *Mapamond literar* (Irodalmi világtérkép, 1983), *Opera lui Tudor Arghezi* (Tudor Arghezi életműve, 1979), *Parisul e o carte* (Párizs: az egy könyv, 1994), *Calea, adevărul şi viaţa* (Út, igazság, élet), *Caiete albastre* (Kék füzetek, 1998) *Eminescu, poet al iniţierii în poezie* (E. bevezetés a költészetbe, 2000) című kötete. Eminescu 1979–1981 között a müncheni egyetem meghívott tanára volt, ezt követően elhagyta Romániát, és politikai menekültként Párizs környékén telepedett le. 1981–1991 között a tours-i *François Rabelais Tudományegyetem* összehasonlító irodalmi tanszékének professzora volt. Magyarul 1979-ben Budapesten adták ki *Az abszurd irodalom* című esszékötetét, Zirkuli Péter fordításában. A bukaresti Kriterionnál 1981-ben jelent ki a *Scritori maghiari din România 1920–1980* (A romániai magyar írók 1920–1980) című több mint ötszáz oldalas román nyelvű irodalomtörténeti esszét. Könyve előszavában munkáját egyazon táj testvérei, magyarok és románok közötti „beszélő hídnak” nevezte. 1990 után gyakran hazalátogatott és több egyetemen tartott előadásokat. A kolozsvári Koinónia Kiadó 2000-ben adott ki egy magyar nyelvű válogatást valláselméleti írásaiból (*A láthatatlan képe*, ford. Vallasek Júlia, Visky András előszavával.) A beszélgetés először a kolozsvári *Tribuna* című folyóirat 1996/50, 51–52. számában, majd magyarul *A régi, soknemzetiségű Erdély* című részlet a *Korunk*, 1997/1. számában jelent meg. A *Nicolae Balotă erdélyisége* c. beszélgetés a *Magyar Nemzetben*, 1997-ben látott napvilágot.

Pomogáts Béla, irodalomtörténész 1934-ben született, értelmiségi családban. A piarista rend katolikus gimnáziumában tanult, majd a budapesti bölcsészkar hallgatója lett. 1956-ban, mint egyetemi hallgató részt vett a magyar forradalomban, ezért később internáló táborba került. 1961-től technikumi tanár, 1965-től a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, 1992–1996-ban igazgatóhelyettese, jelenleg tudományos tanácsadója. Megszerezte az irodalomtudomány kandidátusa, majd nagydoktora (akadémiai doktora) fokozatát. Tudományos munkássága során a huszadik századi magyar irodalommal foglalkozott, ezen belül a népi írómozgalom, a magyar avantgárd, az erdélyi magyar irodalom és az emigráns irodalom kérdéseivel. Negyven önálló kötete, monográfiája, tanulmánykötete jelent meg. Főszerkesztője az Akadémia *Literatura* című irodalomtudományi folyóiratának. 1995-től elnöke a Magyar Írószövetségnek, 1992-től elnöke a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának. József Attila-díjat, akadémiai díjat, kisebbségekért díjat, 1956-os emlékérmét, Nagy Imre-díjat kapott, 1994-ben a Köztársasági Érdemrend Középkeresztjével tüntették ki, az Illyés Alapítvány elnöke. A magyar–román kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányainak válogatása az idén román nyelven is megjelenik. Fontosabb művei: *Kuncz Aladár*, 1968; *25 év magyar prózája*, 1970; *Regénytűkör*, 1977; *Radnóti Miklós*, 1977; *Sorsát kereső irodalom*, 1979; *Versek közelről*, 1980; *A tárgyias költészettől a mitologizmusig*, 1981; *Az újabb magyar irodalom, 1945–1980*, 1982; *A transzilvánizmus*, 1983; *Jékely Zoltán*, 1986; *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, 1987; *Költészet és népiesség*, 1987; *Mindenség és történelem*, 1988; *Irodalmunk szabadságharca*, *Egy esztendő irodalmi élete*: 1956, 1989; *Kisebbség és humánus*, 1990; *Noé bárkája*, 1991; *A romániai magyar irodalom*, 1992; *Napló a történelemről*, 1992; *A magyar girondisták*, 1993; *Ezredvég*, 1993; *A negyedik esztendő*, 1994; *Nyugati égbolt*, 1994; *Vázlat az egészből*, 1995; *Erdélyi tükör*, 1995; *Kárpátmedencei körséta*, 1995; *Politika és poétika*, 1996; *Másik Magyarország*, *Tanulmányok a Nyugat íróiról*, 1997; *Kisebbség és humánus*, 1998; *Az iroda-*

lom védelmében, 1998; *Épülő hidak – magyarok és románok*, 1998; *Szövegközelben*, 1999; *Két választás között*, 1999; *Az írás értelme*, 2000; *Leletmentés*, 2000, *Nyugat és Kelet között*, 2000; *Változatok az avantgárdra*, 2000; Faludy György, 2000; A beszélgetés egy részlete románul a *România literară*, 2000/31. számában jelent meg.

Ștefan Augustin Doinaș (eredeti neve: Ștefan Popa) (1922–2002) költő, esszéíró, fordító. A bánsági Caporal Alexa (Cherechiu – Erdőskerék) községben született. A Nagyszebeni Irodalmi Kör alapító tagja. 1948-ban szerzett bölcsész és filozófus oklevelet. Az 1956-os forradalmat követő romániai persorozatban, 1957-ben letartóztatták és feljelentés elmulasztása miatt egyéves börtönbüntetésre ítélték. 1968-tól szerkesztője, majd főszerkesztője a *Secolul XX*. (A XX század) című világirodalmi folyóiratnak. 1989-ben néhány író társával együtt tiltakozott Mircea Dinescu meghurcoltatása ellen, ezért szilenciumra ítélték. A változás után parlamenti képviselő, a Román Akadémia tagja. Első verse 1939-ben a bukaresti *Jurnalul literar* című folyóiratban látott napvilágot. 1947-ben a *Manual de dragoste* (A szerelem iskolája) című kéziratos verseskötete elnyerte az Eugen Lovinescu-díjat. A könyv már nem jelenhetett meg. Hosszú szilencium után első, *Cartea mareelor* (Árapályok könyve) című verseskötetét 1964-ben adták ki, majd a kötetek egymás után jelennek meg: *Omul cu compasul* (Ember aki körzővel jár, 1966), *Seminția lui Laokoon* (Laokoon nemzetsége, 1968), *Ipostaze* (Állapotok, 1968), *Alter ego* (ua., 1970), *Papirus* (Papírusz, 1974), *Anotimpul discret* (Kíméletes évszak, 1975), *Alfabetul poetic* (költői ábécé, 1978), *Poeme* (Költemények, 1982), *Vinătoare de șoimi* (Sólyomvadászat, 1985), *Foamea de unu* (Kíéhezve az egyre, 1987), *Interioul unui poem* (Egy költemény veleje, 1990), *Arie și ecou* (Ária és visszhang, 1992), *Lamentații* (Siralmak, 1993), *Poezii* (Versek, 1996), *Psalmi* (Zsoltárok, 1997). Irodalomkritikai kötetei: *Lampa lui Diogene* (Diogenész lámpája, 1970), *Poezie și modă poetică* (Költészet és irányzatok, 1972), *Orfeu și tentativă realului* (Orfeusz és a valóság kísértése, 1974), *Lectura poeziei* (A versolvasás, 1980), *Eseuri* (Esszék, 1996), *Poeți străini* (Külhoni költők, 1997). Ezen kívül számos fordításkötete jelent meg, köztük a legfontosabb Goethe *Faust*-ja. Számos hazai és külföldi díjat kapott. Avatott kritikusa, I. Negoșescu szerint Doinaș a legmodernebb költő a kortárs román irodalomban. Magyarul megjelent kötete: *Az én birodalma* (1973), Ford. Szilágyi Domokos. 1990-ben néhány napot töltött Budapesten. Elhangzott 1996-ban, a Magyar Rádió *Társalgó* című műsorában, románul a *Jurnalul literar*, 1997/ 1–3. számában jelent meg.)

Ion Negoșescu (1921–1993), irodalomtörténész, költő. Egyetemi tanulmányait Nagyszebenben, majd Kolozsvárt végezte. A Nagyszebeni Irodalmi Kör kiáltványának szerzője. Ő irányította a kör lapját (*Revista Cercului literar de la Sibiu*). 1947-ben megkapta a legrangosabb román kiadó (Editura Fundațiilor Regale) 1961-ben letartóztatták és 1964-ig a hírhedt Jilava-i börtönben tartották fogva. Több évet töltött börtönben. 1977-ben egyedül csatlakozott Paul Goma román író által kezdeményezett ellenállási mozgalomhoz (Charta 77). A Szabad Európa Rádión keresztül „Nyílt levél Paul Gomának” című írásában elítélte a román politikai és kulturális elnyomást. Ezért letartóztatták és homoszexualitás vádjával pert indítottak ellene, és arra kötelezték, hogy a bukaresti *România literară* irodalmi hetilap hasábjain megjelentesse *A hazafiságról* című írását, amelyben el kellett ítélnie a „Romániát lejárató külföldi sajtót”, amely román írók műveit használja fel az ország lejáratására. Ezt követően több alkalommal öngyilkossági kísérletet tett. Romániai tartózkodása idején, Negoșescu több jelentős interjút adott külföldi lapoknak – két alkalommal a *Die Welt*-nek és a *Journal de Genève*-nek, élesen bírálva a román politikai viszonyokat. 1980-ban elhagyta Romániát, tanított egyetemen, majd Münchenben telepedett le. Fontosabb kötetei: *Povestea tristă a lui Ramon Ocg*, (R. O. szomorú története, kisregény, 1941); *Despre mască și mișcare* (A maszkról és a mozgásról, 1944, tan.); *Scritori români moderni* (Modern román írók, tan, 1966); *Poezia lui Eminescu* (Eminescu költészete, esszé, 1968); *Însemnări critice* (Kritikai feljegyzések, tan., 1970); *Lampa lui Aladin* (Aladin lámpása, tan. 1971). Ezt a könyvét visszavonták és bezúzták; *Engrame* (Engramok, tan., 1975); *Analize și sinteze* (Elemzések és összefoglalások, tan., 1976); A fordulat utáni első könyve: *În cunoștință de cauză* (A dolog ismeretében, politikai írások, 1990); *Straja dragonilor* (A sárkányörző, önéletrajzi írás, 1994); *Primavara elveșiană* (Svájci tavasz, próza, 1999). Verseskötetei: *Sabasios* (ua. 1968), *Poemele lui Balduin de Tyaormin*, (Tyaormini Balduin, versei, 1969), *Moartea unui contabil* (a könyvelő halála, 1972), *Viața particulară* (Magánélet, 1977). *Un roman epistolar* (Radu Stanca) 1978, Münchenben szerkesztette a *Dialog* című lapot, mely a román emigráció jelentős irodalmi fóruma volt. Az 1991-ben megjelent *Istoria literaturii române* (Román irodalom története) és az 1994-ben kiadott *Scritori contemporani* (Kortárs írók) két legfontosabb műve. Mindkettő éles vitát váltott ki. A beszélgetést két héttel a marosvásárhelyi véres események előtt (1990. március 18–

19.) folytattuk. A hivatalos román politika sugallatára kirobbantott márciusi események, mint annyiszor a történelem folyamán, ismét megzavarták a magyar–román történelmi kiegyezést és megbékélést. A két román író gondolatai, egy évtized elteltével, sajnos, semmit sem veszítettek aktualitásukból. 1988-tól többé-kevésbé rendszeresen leveleztünk. A bukaresti *Jurnalul literar* 1996. július–augusztusi száma közölte először ezeket a leveleket, magyarul a *Hitel* 1997. áprilisi számában jelentek meg.

Cornel Regman (1919–1999) irodalomkritikus a Nagyszebeni Kör alapító tagja. A Segesvár melletti Dánon született. Anyai ágon rokonságban állt az irodalomkritikus Ilarie Chendivel, aki Budapesten szerzett bölcsészoklevelet. Iskoláit Kolozsvárott és Nagyszebenben végezte. Első írása 1941-ben a nagyszebeni *Curțile dorului* című egyetemi lapban jelent meg. Majd 1942-től a rangos *Revista Fundațiilor Regale* című bukaresti folyóirat közölte írásait, majd az irodalmi kör 1945-ben alapított és nyolc számot megért *Revista Cercului Literar* című folyóiratának állandó munkatársa. Volt tanársegéd, középiskolai tanár, majd 1955-ben elhagyta Kolozsvárt és Bukarestben telepedett le. 1950-ben az Írószövetségbe tagja lett, 1959-ben eltávolították, majd 1965-ben ismét felvették a szövetségbe. Első, *Confluente literare* (Irodalmi találkozások) című kötete 1966-ban jelent meg, majd következtek a *Cărți, autori, tendințe* (Könyvek, szerzők, irányzatok, 1968), *Cică niște cronicari* (Aszondja néhány krónikás, 1970), *Selecție din selecție* (Válogatás a válogatásból, 1972), *Agârbiceanu și demonii* (Agârbiceanu és az ördögök, 1973), *Colocvial* (Véleménycsere, 1976), *Explorări în actualitatea imediată* (Tanulmányok a napi irodalomról, 1978), *Noi explorări critice* (Újabb kritikai tanulmányok, 1982), *De la imperfect la mai puțin ca perfect* (A folyamatos múltból a kevésbé régmúltba, 1987), *Nu numai despre critici* (Nemcsak a kritikusokról, 1990), *Ion Creangă, o biografie a operei* (Ion Creangă, egy életmű biográfiája, 1995), *Dinspre „Cercul literar” spre „Optzeciști”* (Az Irodalmi Körtől a 80-asokig, 1997), *Reflexii și reflexe. Aforisme vesele și triste* (Tűnődések és tükörképek. Vidám és szomorú aforizmák, 1998) című esszék, monográfiák és aforizmák, és az *Ultime explorări critice* (Utolsó kritikai tanulmányok, 2000) című posztumusz kötet. Az utóbbi évtizedek román irodalomban Regman képviselte a napi irodalomkritikát. Akárcsak az irodalmi kör többi tagja, ő is sajátos kelet-európai utat járt be, kezdve az álneven írt „elkötelezett” kritikától egészen a rendszerrel szembeni passzív ellenállásig. 1999 nyarán hunyt el. A beszélgetés először román nyelven a *Jurnalul literar* 2000/ 9–12. számában jelent meg, egy részletét a marosvásárhelyi *Vatra* 1999/1. száma közölte. Legutóbb a bukaresti Atlas kiadó gondozásában kiadott Cornel Regman *Ultime explorări critice*, 2000 című posztumusz kötetben közzéték a beszélgetés teljes szövegét. A nekrológ a *Magyar Nemzet*, 1999. szeptember 22. számában jelent meg.

Fejtő Ferenc (1909–2008) író, irodalomkritikus, esszéíró. Nagykanizsán született, iskoláit szülővárosában és egy zágrábi piarista gimnáziumban végezte. 1927–1932 között a pécsi és budapesti bölcsészkaron folytatotta tanulmányait. 1932-ben, József Attilával együtt a *Valóság* című folyóirat szerkesztője. Az illegális kommunista mozgalomban tevékenykedett, és 1932-ben *marxista csoportok megalakítása és irányítása, fölforgató röpiratok szerkesztése és terjesztése miatt* börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után, 1933-ban került kapcsolatba a szociáldemokratákkal. A *Népszava* és a *Szocializmus* című lapok munkatársa volt. 1935-ben, Ignotus Pállal és József Attilával együtt alapító szerkesztője a *Szép Szónak*. 1938-ig a lapot Fejtő Ferenc szerkesztette. 1938-ban a *Népszavában* megjelent és a németbarát külpolitikát elítélő írása miatt hat hónapi börtönbüntetésre ítélték. 1936-ban jelent meg *Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról*, illetve *Martinovics Ignác* című tanulmánya. 1937-ben következett az *Érzelmes utazás*, *A nagy utópisták* és *Jean Jaurès*. Egy várható büntetés elől Párizsba menekült és a *Népszava* párizsi tudósítója lett. 1944–1974 között az Agence France Presse kelet-európai kommentátora. 1946-ban rövid időre hazatért. Ajánlatot kapott, hogy vállalja el a közoktatási államtitkárságot, de ő azt válaszolta: „inkább leszek házmester Párizsban, mint miniszter Magyarországon”. 1947-ben a párizsi magyar nagykövetség sajtóirodájának vezetője Károlyi Mihály nagykövet mellett. Közben szerkesztette a *Cahiers de l’Est* című lapot és megszerezte a doktori címet. 1946-ban Liège-ben jelent meg Heine-könyve, itthon 1947-ben. Majd 1948-ban *József Attila az útmutató* című tanulmánykötete, majd *Európa tavasza – 1848* című történelmi szöveggyűjteménye. 1949-ben lemondott követségi állásáról és a Rajk-pert követően menedékjogot kért Franciaországban. 1972 és 1982 között a párizsi Politikai Tudományok Intézetében a szovjet és kelet-európai szemináriumot vezette. 1988-ban kapta meg a francia becsületrendet. 1989 júniusában tért vissza Magyarországra, hogy részt vegyen Nagy Imre újratemetésén. 1948-ban kiadták 1952-ben adta ki a *L’histoire des démocraties populaires* (A népi demokráciák története) című művének első kötetét. 1956-ban kiállt a magyar szabadságharc

mellett, és Jean-Paul Sartre előszavával adta ki *La tragédie hongroise* (A magyar tragédia) című könyvét. Fontosabb művei: *Un Habsbourg révolutionnaire: Joseph II* (II József: egy forradalmár Habsburg, 1953); *Dieu et son Juif* (Úristen és a zsidó, 1960); *Revisionisti contro dogmatici* (Revizionisták kontra dogmatikusok, 1965); *Histoire des démocraties populaires* (A népi demokráciák története, 1969); *Dictionnaire des parties communistes et des mouvements révolutionnaires* (A kommunista pártok és a forradalmi mozgalmak szótára, 1971); *Les sort des Juifs dans les pays de l'Europe Orientale* (Zsidósors a kelet-európai országokban, 1971); *L'héritage de Lénine. Introduction à l'histoire du communisme mondial* (Lenin hagyatéka. Bevezetés a világkommunizmus történetéhez, 1973); *Chine-URSS. De l'alliance au conflit 1950–1972* (Kína–Szovjetunió. A szövetségtől a konfliktusig 1950–1972, 1973); *Le coup de Prague* (A prágai fordulat, 1976); *La social-démocratie quand-même. Un demi-siècle d'expériences réformistes* (Mégiscsak szociáldemokrácia. Egy félévszázad reformista kísérleteiről, 1980); *Budapest, l'insurrection. 1956. La première révolution antitotalitaire* (Budapest, a forradalom. 1956. Az első totalitarizmus-ellenes felkelés, 1981); *Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie; Requiem pour un Empire défunt* (Ausztria-Magyarország szétverésének története; Rekviem egy hajdanvolt birodalomért, 1993); *Hongrois et Juifs: histoire millénaire d'un couple singulier, 1000–1997; une contribution à l'étude de l'intégration et du rejet* (Magyarok és zsidók: egy furcsa párkapcsolat ezeréves története, 1000–1997; adalék az integráció és taszítás tanulmányozásához, 1997, Zeke Gyulával); *Le passage du siècle: guerres, révolutions, Europes* (Századforduló: háborúk, forradalmak, Európák, Maurizio Serrával); 1990 után magyarul megjelent munkái: *Requiem egy hajdanvolt birodalomért* (1990); *Budapesttől Párizsig; Emlékeim* (1990); *Mi a magyar most?* (1990); *A népi demokráciák története I–II. k.* (1991); *Szép szóval* (1992); *A „Dunánál”: tanulmányok József Attiláról* (1995); *Borkostoló* (1995); *A Duna-parttól a Szajna-partig* (1996); *II József* (1997); *A zsidó és az Úristen: eretnek esszé* (1997). A beszélgetést Párizsban, az író lakásán folytattuk 1996. január 19. A beszélgetés a *Nagyvilág* 1996/7–8. számában (Kelet-Közép-Európa francia szemmel), románul pedig a bukaresti 22 1996/48. számában (*François Fejtő și scriitorii români din exil*) jelent meg.

Alain Finkielkraut filozófus, a francia új bölcselők André Glucksmann és Bernard-Henry Lévy csoportjához tartozik. 1948-ban született Párizsban. A *képzelt zsidó* című könyvének utószavában mondja, hogy édesanyja Lengyelországból jött és Párizsban ismerkedette meg apjával, aki megjárta a német lágert. A szovjetbarát és a kommunista rezsimeket kritikátlanul támogató francia értelmiséget bírálta. Ezzel számos ellenséget szerzett magának. Az 1990-es évek elején nyíltan szembeszállt hazája és François Mitterand elnök hivatalos szerbbarát politikájával, és a balkáni háborúban a horvátok pártjárta állt. Sok mai filozófus úgy gondolja, hogy az univerzalizmus feltételezi a nemzeti [jelleg] elutasítását – mondta egyik interjúbán. (Global, 1991/ Beszélő, 1992). A francia értelmiség nagy része, a filozófusokkal az élen, elköveti azt a hibát, hogy a nemzeti érzelmek újjáéledését, mint nacionalizmust utasítja el. Finkielkraut már 1991-ben azt vallotta, anélkül, hogy felfigyeltek volna rá: Félek Milosevicstől, mert bűnöző. Félek Franciaországtól, mert felbujtó lehet. Pontosan egy évtizednek kellett eltennie, hogy a szerb vezetőt kiadják a hágai Nemzetközi Törvényszéknek. Főbb művei: *Ralentir, mots-valises* (Lassítani, intarzia-szavak, 1979); *Petit fictionnaire illustré* (Kis képes fikciósztár, 1981); *L'avenir d'une négation: réflexion sur la génocide* (Egy tagadás jövője: elmélkedések a genocídiumról, 1982); *Le Juif imaginaire* (A képzelt zsidó, 1980); *La Réprobation d'Israël* (Izrael kárhozzátása, 1983); *La sagesse de l'amour* (A szerelem józansága, 1984); *La défaite de la pensée* (Az eszme kudarca, 1987); *La défense de la pensée* (Az eszme védelme, 1989); *La Mémoire vaine: du crime contre l'humanité* (A hiábavaló emlékezet: az emberiség ellen elkövetett bűn, 1989); *Le mécontemporain: Péguy, lecteur du monde moderne* (A félreismert kortárs: a világ Péguy olvasatában, 1991); *Comment peut-on être croate?* (Hogyan lehet horvátnak lenni, 1992); *Les deux cultures* (A két kultúra, 1994); *L'humanité perdue: essai sur le XX^e siècle* (Az elveszett emberiség: esszé a XX. századról, 1996); *Le crime d'être né: l'Europe, les nations, la guerre* (Bűn megszületni: Európa, nemzetek, háború, 1994); *L'ingratitude: conversation sur notre temps*, 1999); *Une voix vient de l'autre rive* (Egy hang a túlsó partról, 2000); *Les Battements du monde* (A világ szívverése, Peter Sloterdijk-el együtt, 2003); *Au nom de l'Autre: réflexions sur l'antisémitisme qui vient* (A másik nevében: gondolatok az eljövendő antiszemitizmusról, 2003); *Nous autres, modernes: Quatre leçons* (Mi vagyunk a mások, a modernnek: Négy előadás, 2005); *Ce que peut la littérature* (Mire képes az irodalom, 2006); *Qu'est-ce que la France* (Mit jelent Franciaország, 2007); *Un cœur intelligent*, (Egy okos szív, 2009, amely 2010-ben elnyerte a Francia Akadémia esszédíját); *L'Identité malheureuse* (A balszerencsés identitás, Cambourg-díjas), *La Seule exactitude*, (Az egyetlen hiteles álláspont, 2015); *Des animaux et des hommes* (Állatok és emberek, 2018). Magyarul megjelent munkái: *A gondolkodás veresége*, 1996; *A hálátlanság*, Ford. Várkonyi Benedek, 2001; *A képzelt zsidó*, Ford. Gorilovics Tivadar, 2001. Az utóbbi időben a filozófus aktuál-

politikai kérdésekkel többször kifejtette, hogy „a németek végre el akarták érni, hogy erkölcsileg feddhetetlenné váljanak. Ezzel azonban a zsidóknak okoztak kárt. Ők ugyanis az elsődleges szenvedői annak, hogy egyre több és több migránst engednek be az országba.” A filozófus maga egyébként „felelősségteljes, szigorú” bevándorláspolitikai mellett érvel, mivel szerinte a migránsok integrációja egyre nehezebbé válik. A folyamatos bevándorlás pedig egy olyan állapotot eredményezhet, hogy már fordítva fog történni az integráció, és a franciáknak kell majd alkalmazkodniuk a muszlimokhoz.

A beszélgetést budapesti tartózkodása idején, 1996-ban készült, és a *Nagyvilág* 1996/7–8. számában jelent meg.

François Furet (1927–1997), történész, a francia *Annales*-iskola alapító tagja az 1960-1970-es években, Le Roy Ladurie-vel, Jacques Ouzuf-al együtt. Egyetemi hallgatóként, 1949-ben került be a franciaországi kommunista mozgalomba. Az 1956-os magyar szabadságharc elfojtását követően lépett ki az FKP-ből. Egy *illúzió múltja* című könyvében írja: „... szerencsétlen elkötelezettségem okulásomra szolgált... és immúnis lettem a politikai cselekvés iránti kvázi vallásos” szolgálatra. Tapasztalatai alapján Furet szavai hitelesen hangzanak, hiszen ő belülről érezhette az „illúziót”: „A szovjet kísérlet a 20. századi európai történelem egyik legnagyobb antiliberális és antidemokratikus reakciója lett.” 1966-tól a párizsi Ecoles des Hautes Etudes en Sciences Sociales-t irányította. Főbb művei: *La Révolution française* (A Francia Forradalom, 1965, Denis Richet-vel); *Penser la Révolution française* (Töprengések a Francia Forradalomról, 1978); *Marx et la Révolution Française* (Marx és a Francia Forradalom, 1986); *Terrorisme et démocratie* (Terrorizmus és demokrácia, 1987); *Dictionnaire critique de la Révolution française* (A Francia Forradalom értelmező szótára, Mona Ozouffal, 1988); *La Révolution de Turgot à Jules Ferry 1770–1880* (A Forradalom Turgot-tól Jules Ferryig, 1770–1880, 1988); *L'atelier de l'histoire* (A történelem-műhely, 1989); *Le passé d'une illusion: essai sur l'idée communiste au XX^e siècle* (Egy illúzió múltja: esszé a XX. századi kommunizmus-eszméről, 1995); *La monarchie républicaine. La Constitution de 1791* (A monarchikus köztársaság. Az 1791-es Alkotmány, 1996); *Fascisme et communisme* /François Furet, Ernst Nolte/ (Fasizmus és kommunizmus, F. F. E. N., 1998); *Un itinéraire intellectuel: l'historien, journaliste, de France Observateur au Nouvel Observateur, 1957–1997* (Egy értelmiségi életpálya: a történész, az újságíró, a F. O.-tól a N. O.-ig, 1999); *La Révolution en débat* (Vita a Forradalomról, 1999). Magyarul megjelent művei: *A francia forradalom története* (Ford. Pöcz Erzsébet, 1996, 1999); *Gondoljuk újra a francia forradalmat* (2000); *Egy illúzió múltja. Esszé a XX. század kommunista ideológiájáról* (2000). A forradalomról (For. Vargyas Zoltán, 2006). A budapesti Francia Intézetben 1992. március elején került sor a nemzetközi Alexis de Tocqueville-konferencia megrendezésére. Címe: „Állam, szabadság és tolerancia...”. A támogatók közt szerepelt a Francia Külügyminisztérium, a Francia Kulturális és a Frankofon ügyekért felelős Minisztérium, az Európa Könyvkiadó és a budapesti Francia Intézet. 1991-től a volt szocialista országokban immáron ez a hetedik „Tocqueville és a demokrácia” című nyilvános vita, amelyen számos jeles hazai és külföldi szakember vett részt. A konferencia társelnöke F. Furet volt. A beszélgetést a francia történész budapesti tartózkodása idején, 1993-ban folytattuk.

Nagy Pál, író, műfordító tipográfus. Párizsban és Budapesten él. 1934-ben, Salgótarjánban született. Az egri Tanárképző Főiskolán tanult, 1956. november végén hagyta el Magyarországot. Párizsban francia tanári oklevelet szerzett. Barátaival 1962-ben indította el a *Magyar Műhely*, később a *d'atelier* című francia nyelvű avantgárd folyóiratot. 1964-ben jelent meg első novelláskötete *Reménység, hosszú évek*, majd 1968-ban a *Hampsteadti semmittevők* című regénye, amelynek francia fordítása 1969-ben, *Les Fainéants de Hampstead* címmel látott napvilágot. 1971-ben újabb novelláskötete, *Monologium* jelent meg. 1978-ban adta ki a *korszerűség / kortárs irodalom* című irodalomelméleti munkáját. 1980-ban részt vett a *d'atelier Un coup de dés jamais n'abolira le hasard* című Mallarmé-vers kiadásában. A „Posztmodern” háromszögelési pontok: Lyotard Habermas Derrida 1993-ban, *Az irodalom új műfajai* című összefoglaló munkája 1995-ben jelent meg. A *Phoné* című videószövegből válogatott kép- és szövegegyüttes *Nem görög a haraszt* című 1998-ban került a könyvesboltokba. 1999-ben *Az elérhetetlen szöveg – Prae palimpszeszt* című adta ki Szentkuthy-tanulmányát. A Magyar Műhely Kiadó gondozásában, 2002-ben jelent meg *prouza* című kötete. 2001-ben *Journal in-time él(e)tem* című A második kötet 2002-ben jelent meg, a harmadik 2003-ban lát majd napvilágot. Ízig-vérig a 20. század gyermeke vagyok – írja önmagáról. Átgondoltam eszméit; részt vettem fontosabb eseményeiben; megszenvedtem háborúit, forradalmait; dolgoztam, álmodoztam, harcoltam, raboskodtam benne; menekültem diktátorainak bosszúja elől; beutaztam a kor Európáját, szétnéztem a New York-i felhőkarcolók tetejéről. Nagy Pál a *p'ART* című videófolyóirat alapí-

tó szerkesztője, a Collège International de Philosophie munkatársa. 1998-ban, az őszi félévben Szenkuthy-szemináriumot tartott az ELTE BTK Irodalomtörténeti Intézetében. Az alábbi beszélgetést 1998. decemberében folytattuk Budapesten és a *Nagyvilág*, 1999, 1–2., románul a *România literară*, 2000/36. számában jelent meg.

Dumitru Țepeneag, román-francia író, műfordító, újságíró. Párizsban él. Írói neve: Ed. Pastenague. 1937-ben, Bukarestben született ugyanott tanult jogot és bölcsésztudományt. 1965-től Leonid Dimovval együtt megalapította az ún. *esztétikai onirizmust*. A csoport tagja volt Virgil Mazilescu, Vintilă Ivănceanu és Iulian Neacșu, a műépítész író-költő: Florian Gabrea és Daniel Turcea, az orvos Emil Brumaru, később csatlakozott Sorin Titel és Virgil Tănase. Az elszürkült, szocreál nem tudta elviselni, hogy ezek az írók fontosabbnak tartották az álmot, mint a „román valóságot”. 1968-tól többször járt Párizsban. 1973-ben ott tudta meg, hogy nem térhet vissza hazájába. Megalapította az Emberi Jogok Romániában elnevezésű szervezetet, amely hatékonyan küzdött a román diktatúra ellen és legfőképpen Paul Goma szabadságáért. Țepeneag az egyetlen román író, akit a diktátor saját kézjeggyel ellátott elnöki rendelettel fosztott meg állampolgárságától. Francia értelmiségiek, köztük Fejtő Ferenc is, tiltakoztak a rezsim ezen lépése ellen. Csak 1985-ben kapta meg francia állampolgárságát, mert a román belügy megvesztegette az író beadványát kivizsgáló francia ügynököt. Párizsban megalakította az *Emberi Jogok Romániában* elnevezésű bizottságot. 1975-ben indította útjára a *Cahiers de l'Est* című folyóiratot, melyben a kelet-európai ellenzéki írókat szólaltatott meg. 1990-ben újraindította a lapot, ez volt a *Les Nouveaux Cahiers de l'Est*, amely néhány szám után megszűnt. Romániában két novelláskötete látott napvilágot: *Exerciții* (Gyakorlatok, 1966) *Frig* (Hideg, 1967). Harmadik, *Așteptare* (Várakozás) című kötetét egy héttel a megjelenés előtt visszavonták a könyvesboltokból. Francia nyelven megjelent kötetei: *Exercices d'attente* (Gyakorlatok várakozásra, 1972), *Arpièges* (Gyakorlatok várakozásra, 1973, románul: *Zadarnică e arta fugii*, 1991), *Les Noces nécessaires* (Az elkerülhetetlen lagzi, 1977, románul: *Nunțile necesare* 1992), *La défense Alekhine* (Az Aljekin védelem, sakk-kézikönyv, 1983), *Le mot sablier* (Homokóraszó, 1984 románul: *Cuvîntul nisiparniță*, 1997), *Homokóraszó* francia íróvá válásának kínjairól szól. Első részét románul írta, ez fordításban olvasható kurzivált szöveggént, a második rész pedig közvetlenül franciául született meg. A téma az „újjászületés” szinte elviselhetetlen kínszenvedései; *Roman de gare* (Filléres regény, 1985, románul: *Roman de citit în tren*, 1993), *Pigeon vole* (Repül a galamb..., 1989, románul: *Porumbelul zboară*, 1997), *Înscenare și alte texte* (Alakoskodás és más szövegek, 1992), *Așteptare* (Várakozás, 1993), *Un român la Paris* (Egy román Párizsban, napló, 1993), *Reîntoarcerea fiului rispitor la sinul mamei sale* (A tékozló fiú hazatérése anyja keblére, 1993), *Hotel Europa* (Európa szálló 1996, románul: *Hotel Europa*, 1996), *Momentul oniric* (Az onirikus jelen, vál., Leonid Dimov és D. Țepeneag írásaiból, 1997), *Călătorie neizbutită* (Kudarcha fulladt utazás, 1998), *Pont des Arts* 1998, románul. ua. 1999), *Au pays de Maramureș* (Máramarosban, 2001). 1990-ben adta ki a *Quinze poètes roumains* (Tizenöt román költő) című antológiát, mely főként a román onirikus költőket szólaltatta meg. Eddig két monográfia jelent meg róla: Nicolae Bârna: *Țepeneag Introduce într-o lume de hîrtie* (Ț. Bevezetés egy papírvilágba, 1998) és Marian Victor Buciu: *Între onirism, textualism, postmodernism*, (Onirizmus, textualizmus, posztmodernizmus között, 1998). *Európa Szálló* c. regénye (Ford. Némethi Rudolf) a Palamart gondozásában jelent meg 2002. (lásd Tódor János: Țepeneag „robbanó puliszkája”, *Új KönyvPiac*, 2002. október; Tímár Antal: A Bukarest–Bretagne tengely, 168 óra, 2002. december 19.). 2003-ban jelent meg a párizsi P.O.L. kiadónál *Attente* (Várakozás) c. novelláskötete.

RÉSUMÉ

Les *XIII+I entretiens sur les relations hongro-roumaines* renferme un choix représentatif des interviews réalisés dans les années 90, par Jenő Farkas, avec des personnalités remarquables de la culture hongroise, roumaine et française comme: Nicolae Balotă, Ștefan Augustin Doinaș, Catherine Durandin, François Fejtő, Alain Finkielkraut, François Furet, Paul Nagy, Ion Negoitescu, Béla Pomogáts, Cornel Regman, Ignác Romsics, Zoltán Szász, Dumitru Țepeneag et Alexandru Zub. Une grande partie de ces dialogues a été publiée dans des revues hongroises et roumaines (*Nagyvilág*, *Élet és irodalom*, *Magyar Nemzet*, *Hitel* et *Korunk*, respectivement *România literară*, 22, *Jurnalul literar*, *Tribuna* et *Familia*).

Les cinq chapitres du livre s'organisent selon l'importance des thèmes de forte actualité comme la cohabitation roumano-hongroise en Transylvanie, le concept du „transylvanisme”, les Traités de Trianon, l'histoire et les problèmes identitaires des Roumains, le passé du *Cercle littéraire de Sibiu*, la littérature de la diaspora hongroise et roumaine de Paris, aussi que les problèmes de la démocratie après les années 90. La Révolution Hongroise de 1956 revient avec obsession dans les entretiens parce qu'elle a profondément marqué non seulement la vie de la Hongrie, mais celle de l'Europe aussi. La preuve en sont les vagues d'arrestation en 1956–1958 dans les pays de l'ancien bloc communiste ou la crise profonde au sein des partis communistes de l'Occident. Quatre de nos interviewés (Ion Negoitescu, Cornel Regman, Ștefan Aug. Doinaș și François Furet) ont décédé depuis, et la publication en volume de leurs dialogues désire rendre hommage à ces personnalités importantes.

Au premier chapitre quatre historiens de renommée européenne (Ignác Romsics, Catherine Durandin, Zoltán Szász et Al. Zub) fixent le cadre conceptuel des discussions sur l'histoire des deux peuples. En partant des ouvrages d'István Bibó (*La misère de petits états de l'Europe de l'Est*) et de Jenő Szűcs (*Les trois régions*) Romsics, l'auteur de plusieurs livres sur les Traités de Trianon et d'une excellente histoire de la Hongrie du XX^e siècle, rend plus nette la notion de „l'Europe Centrale-de l'Est” (*Zwischeneuropa*, *Lands Between*, *l'Entre-Europe*), dominée par le catholicisme, respectivement „l'Europe de Sud-Est” (*les Balkans*) sous l'emprise de l'orthodoxie. L'académicien Ignác Romsics soumet à une relecture les Traités de Trianon de la perspective des documents des archives françaises, anglaises, américaines et italiennes qu'il avait consultées pendant de longues années. Catherine Durandin, l'auteur de *l'Histoire des Roumains* (Fayard, 1995, traduite en hongrois et en roumain en 1998) affirme que „le rôle de la Hongrie est décisif” dans l'histoire de la Moldavie et de la Valachie. Selon Durandin les conflits entre les Hongrois et les Roumains représentent un élément fondamental de l'histoire roumaine. Dans un ouvrage récent, *Roumanie un piège?* (2001, Editions Hesse, Paris) elle parle d'une „solidarité contrainte” entre les deux peuples: „En dépit des changements de régime politique d'un côté comme de l'autre, la confrontation entre Roumains et Hongrois scande le XX^e siècle et se joue à plusieurs niveaux”. Toutefois Durandin résume les problèmes identitaires des Roumains et leurs visions dans des périodes de crises de la société. Selon le troisième historien, Zoltán Szász, lui aussi auteur d'une histoire des Roumains (*A románok története*) en hongrois, les connaissances des uns sur les autres (dans le cas des Hongrois et des Roumains) sont „unilatérales et tronquées”. L'historiographie roumaine a servi longtemps des intérêts plutôt politiques, dit M. Szász, et maintenant (en 1993, la date de la réalisation de l'entretien) elle devrait accepter un changement d'optique dont les premiers signes se font visibles. Le dialogue avec le professeur Al. Zub de Iassy illustre cette assertion. Après lui une histoire des Hongrois en roumain et inversement est difficile à écrire à présent puisque les exigences internes de la „corporation” expriment certaines réserves dans différentes directions. A Iassy une équipe de chercheurs vient de se former, dit M. Zub, pour pouvoir élaborer tels traités d'histoire. Il a également parlé de ses années de détention suite à une condamnation pour avoir participé à des mouvements au temps de la révolution de 1956 en Hongrie. Le monde du goulag roumain, un des plus cruel en Europe, nous est présenté avec des détails, avec des noms des collègues de détention et des „anecdotes” inconnues jusqu'à présent.

Le deuxième chapitre est consacré à l'histoire du „transylvanisme” vu par le roumain Nicolae Balotă et par le hongrois Béla Pomogáts. Tous deux en sont spécialistes, Balotă est l'auteur d'une *Histoire de la littérature hongroise en Roumanie* (Istoria literaturii maghiare din România, 1981). Pomogáts à son tour a publié un livre sur le „transylvanisme” (*A transzilvánizmus*, 1983), une décennie après, *l'Histoire de la littérature hongroise en Rouma-*

nie (A romániai magyar irodalom története, 1992). Balotă et Pomogáts mettent en valeurs la spécificité de la littérature et de la spiritualité de cette région, et les efforts des écrivains hongrois, en tête avec Károly Kós, pour situer le „transylvanisme”. Il y a aussi des réponses roumaines particulièrement intéressantes pendant à ce courant important d'idées l'Entre-deux-guerres et après 1990.

Le passé du *Cercle littéraire de Sibiu* est le thème du troisième chapitre du livre. Les trois représentants les plus illustres Ștefan Aug. Doinaș, Ion Negoitescu et Cornel Regman font connaître au public hongrois non seulement les principales étapes de leur itinéraire pendant les années du pire communisme, mais aussi les circonstances de la naissance du Cercle. Toutefois ils ont parlé de leur Manifeste en 1943, adressé à Eugen Lovinescu (et non pas à Lucian Blaga, poète et philosophe incotestable de l'époque), et enfin ils ont évoqué également leur relations avec les Hongrois. Ce mouvement si important dans la littérature roumaine est présenté au public hongrois pour la première fois. La publication des lettres de Negoitescu adressées à Jenő Farkas apportent des informations essentielles sur la position des membres du Cercle envers leur professeur L. Blaga. Les déclarations de Negoitescu sur la „question hongroise” ont dû surprendre une partie de l'opinion publique puisqu'il est particulièrement ouvert et bienveillant dans ses jugements sur les Hongrois de Transylvanie. Le „dialogue” Doinaș–Negoitescu–Farkas, réalisé le 4 mars 1990 à Budapest, met en évidence de nouveaux aspects de l'évolution de la poésie de Doinaș et leur position envers les Hongrois, leur culture.

Un autre membre fondateur du Cercle littéraire de Sibiu, Cornel Regman qui a largement collaboré à la réalisation de l'*Encyclopédie de la littérature universelle* en 19 volumes de Budapest, dans son dernier interview avant sa mort a apporté des précisions sur son adhésion au parti communiste pour pouvoir publier la revue *Euphorion* du Cercle littéraire de Sibiu, sur ses premières études, sur les étapes de son évolution de critique et sur le genre de feuilleton critique des revues spécialisées.

Un autre chapitre regroupe les dialogues avec des personnalités de la culture française François Furet, François Fejtő et Alain Finkelkraut, pour ressortir la dimension française des questions de l'Europe Centrale et de l'Est. Les relations hongro–roumaines sont ainsi placées dans une perspective plus large, internationale. Après la deuxième guerre, Fejtő a eu des liens étroits avec Eugène Ionesco, Emile M. Cioran et Mircea Eliade, ils ont tous participé aux mouvements de solidarité avec les révolutionnaires de 1956. A son tour, Fejtő a réalisé des dialogues intéressants avec Cioran et Ionesco, par exemple avec Cioran sur sa famille, sur l'Empire Austro-Hongrois et sur les Hongrois. Les propos de Fejtő sont particulièrement importants pour l'histoire de la diaspora hongroise et roumaine à Paris. En parlant de la guerre de l'ex-Yougoslavie Fejtő accuse Mitterrand d'avoir fait des fautes fondamentales, telle est l'aide française aux Serbes. Le philosophe Alain Finkelkraut a adopté de même une position procroate dans la guerre, par conséquent il a été attaqué par ses compatriotes. Son livre *Comment peut-on être croate?* prouve clairement cette sympathie. Dans notre dialogue, le philosophe dit d'avoir appris à employer le mot „nationalisme” avec beaucoup de précaution puisque dans la guerre le nationalisme a servi pour amalgamer les positions, les attitudes de telle manière que le meurtrier et la victime constituent la même catégorie. Voilà pourquoi le „nationalisme” – disait Finkelkraut – ne doit pas être condamné dès le début comme l'expression de la pathologie humaine. Pour juger la situation des pays de l'Europe de l'Est, le troisième historien français, François Furet part du concept de démocratie d'Alexis de Tocqueville. L'auteur du livre *Le Passé d'une illusion* veut avertir les hommes de l'Europe de l'Est qu'ils ne s'attendent trop aux bienfaits de la démocratie, car étant un système contradictoire des individus libres et égaux, elle engendre des inégalités par l'économie. La démocratie a donc des éléments qui reproduisent les tensions. Tout homme désire l'égalité, mais comme nous le savons tous, l'égalité n'existe pas. C'est ainsi que nous devons comprendre que la démocratie n'est pas un système parfait, mais il est de loin le meilleur de ceux qui ont jamais existé.

Au dernier chapitre deux représentants de la diaspora littéraire de Paris, le hongrois Paul Nagy et le roumain Dumitru Tsepeneag, partagent leurs opinions sur le sort de l'écrivain émigré, sur la réception de l'œuvre en France et dans le pays natal, sur les relations entre les diasporas et sur le modernisme et l'avant-garde. Paul Nagy est arrivé en France à 20 ans, suite à la révolution de 1956, et il est devenu à Paris un représentant connu de la poésie phonique, en publiant des revues en hongrois et en français. Le témoignage de Paul Nagy sur le poète et le propriétaire de typographie Ioan Cușa est remarquable. Cușa qui avait une typographie à Evry a engagé les hongrois Paul Nagy Pál et Tibor Papp pour composer des textes de Ionesco, d'Eliade, mais aussi de ... Codreanu, „conducator” des légionnaires. En même temps Cușa a facilité la publication de la plus importante revue hongroise de la diaspora hongroise (*Magyar Füzetek*) éditée par les deux écrivains-typographes. L'autre

émigré parisien, Dumitru Țepeneag présente avec des détails le courant d'onirisme esthétique de Bucarest, un épisode intéressant de sa vie lié à la révolution de 1956, les revues les *Cahiers de l'Est* et les *Nouveaux Cahiers de l'Est* qu'il avait publiées à Paris. Pour faciliter la compréhension de ces dialogues, nous avons ajouté à notre livre des notes et des présentations d'auteurs ainsi que des résumés en français et en roumain.

REZUMAT

Volumul de față intitulat *XIII+I dialoguri despre relațiile maghiaro-române* cuprinde o culegere reprezentativă din interviurile realizate de către Farkas Jenő de-a lungul deceniului '90 cu personalități marcante ale vieții culturale din Ungaria, România și Franța, precum Nicolae Balotă, Ștefan Augustin Doinaș, Catherine Durandin, Fejtő Ferenc, Alain Finkielkraut, François Furet, Nagy Pál, Ion Negoitescu, Pomogáts Béla, Cornel Regman, Romsics Ignác, Szász Zoltán, Dumitru Țepeneag și Alexandru Zub. Multe din aceste convorbiri au fost publicate în cele mai prestigioase reviste maghiare și românești (*Nagyvilág*, *Élet és irodalom*, *Magyar Nemzet*, *Hitel* și *Korunk*, respectiv *România literară*, 22, *Jurnalul literar Tribuna* și *Familia*).

Organizarea materialului în cinci capitole urmează criteriul logic de ordonare a temelor majore și de actualitate cum sunt: conviețuirea maghiaro-română, transilvanismul, tratatele de pace de la Trianon, istoria românilor, istoria Cercului literar de la Sibiu, literatura de emigrație de la Paris a maghiarilor și a românilor, cât și relațiile între acestea sau transformările democratice de după 1990. Subiectul care a revenit cu obsesie a fost cel al revoluției din 1956 care a marcat nu numai viața din Ungaria, ci și pe cel al Europei întregi; dovada valul de arestări în 1956–58 în țările blocului sovietic sau criza iscată în sânul partidelor comuniste din Occident. Patru din cei intervievați (Ion Negoitescu, Cornel Regman, Ștefan Aug. Doinaș și François Furet) nu mai sunt în viață, iar publicarea în volum a dialogurilor făcute cu ei dorește totodată să fie și un omagiu din partea celui care a avut cu ei relații (cu excepția câtorva) strânse de prietenie intelectuală.

În primul capitol, patru istorici de renume european (Romsics Ignác, Catherine Durandin, Szász Zoltán și Al. Zub) schițează cadrul conceptual al discuțiilor. Pornind de la lucrările lui Bibó István (*Mizeria statelor mici din Europa de Est*) și Szűcs Jenő (*Cele trei regiuni*) Romsics, autorul mai multor lucrări despre Tratatul de Pace de la Trianon și al unei excelente istorii a Ungariei în sec. XX, precizează noțiunea de „Europa central-estică” (*Zwischeneuropa*, *Lands Between*, *l'Entre-Europe*), respectiv „Europa sud-estică” (Balcanii) ca două unități dominate de catolicism, respectiv de ortodoxie. Academicianul maghiar pune într-o lumină nouă tratatul de pace de la Trianon din perspectiva documentelor din arhivele franceze, engleze, americane și italiene. Catherine Durandin, autoare a *Istoriei românilor* (Institutul European, 1998, cu o prefață de Al. Zub) afirmă că există legături indestructibile între istoria maghiară și cea românească (de ex. întemeierea statelor feudale românești). După Durandin conflictele între maghiari și români constituie un element fundamental al istoriei românilor. În lucrarea ei recentă *Roumanie un piège?* (2001, Editions Hesse, Paris) vorbește de o „solidarité contrainte” între maghiari și români. Durandin în dialogul nostru analizează totodată problemele de identitate a românilor și ale viziunii asupra marilor crize și asupra timpului. După cel de-al treilea istoric, Szász Zoltán, autor și el al unei *Istории a românilor* în limba maghiară, cunoștințele noastre despre celălalt (maghiari și români) sunt „unilaterale și trunchiate”. Fiind politizată peste măsură, istoriografia românească a servit interese mai mult politice, iar acum ea va trebui să accepte o schimbare de optică ale cărei semne certe se observă în prezent. Dialogul cu profesorul Al. Zub de la Iași ilustrează această afirmație. În opinia acestuia din urmă o istorie a maghiarilor în română și invers se realizează greu în prezent, pentru că exigențele interne ale breslei exprimă anumite rezerve în mai multe direcții. La Iași se formează în prezent o echipă, spune Al. Zub, care va putea elabora asemenea tratate de istorie. Profesorul de la Iași a vorbit totodată de anii de închisoare în urma condamnării sale din cauza participării la anumite evenimente în preajma revoluției din 1956 din Ungaria. Lumea gulagului românesc, unul din cele mai crâncene din Europa, ne este prezentată cu amănunte, dându-se numele unor colegi deținuți și anecdote necunoscute până acum despre ei.

În capitolul al doilea se analizează istoria ideii de transilvanism din două perspective: din cea a lui Nicolae Balotă și Pomogáts Béla. Amândoi sunt specialiști ai temei: Balotă, autor al unei *Istории a literaturii maghiare din România* (în română, 1981) și Pomogáts la fel al unei *Istории a literaturii maghiare din România* (în maghiară, 1992) și al lucrării *Poduri în construcție – maghiari și români* (în maghiară, 1998). Ei au scos în evidență specificitatea li-

teraturii și spiritualității acestei regiuni, eforturile scriitorilor maghiari, în frunte cu Kós Károly de a stabili coordonatele transilvanismului într-un sens larg, precum și răspunsurile românești la acest curent de idei.

Istoria *Cercului literar de la Sibiu* ocupă spațiul capitolului trei, în care Ștefan Aug. Doinaș, Ion Negoitescu și Cornel Regman prezintă nu numai etapele principale ale itinerarului lor scriitoricesc, ci și problemele legate de nașterea Cercului, de prezența lui Lucian Blaga la Sibiu și de Manifestul Cercului adresat lui Eugen Lovinescu, respectiv de relațiile lor cu maghiarii. La 13 mai Manifestul Cercului a implinit venerabila vârstă de șaiszeci de ani. Acest curent atât de important al literelor românești este prezentat cititorilor din Ungaria pentru prima dată. Scrisorile lui Negoitescu adresate lui Farkas J. aduc informații noi cu privire la legătura cerchiștilor cu Blaga sau despre declarațiile lui Negoitescu cu privire la maghiari. „Dialogul” Doinaș–Negoitescu–Farkas relevă aspecte noi ale evoluției liricii lui Doinaș, importanța prezenței lor în capitala Ungariei și situația creată în Transilvania înainte de conflictul deschis între maghiarii și români în martie 1990. Cornel Regman care a colaborat intens la *Lexiconul literaturii universale* de 19 volume din Budapesta, a dat ultimul lui interviu lui Farkas J. în care a adus o serie de precizări importante în legătură cu intrarea sa în partid pentru a putea scoate revista *Euphorion*, cu primele studii, cu etapele mai importante ale evoluției sale de critic sau cu genul criticii literare de foileton.

Un alt capitol grupează interviurile realizate cu Fejtő Ferenc Alain Finkelkraut și François Furet având ca scop conturarea unei dimensiuni franceze a problemelor legate de Europa centrală și de Est. Relațiile maghiaro–române sunt astfel puse într-o perspectivă mai largă, internațională. După război, Fejtő a avut relații de prietenie cu Eugen Ionescu, Emil Cioran și Mircea Eliade, ei au participat în 1956 la mișcările de solidaritate cu maghiarii. Fejtő a făcut la rândul său interviuri importante cu Cioran sau cu Ionescu care au avut ecouri, de pildă, poziția lui Cioran față de maghiari. Mărturiile lui Fejtő sunt totodată valoroase pentru istoria diasporei românești și maghiare de la Paris. Interesante sunt părerile lui Fejtő în problema războiului din fosta Iugoslavie, acuzându-l pe Mitterrand de greșeli capitale, precum sprijinul dat sârbilor. La fel, Alain Finkelkraut, filozof francez, a avut o poziție procroată pentru care a fost atacat de compatrioții săi. Cartea lui *Comment peut-on être croate?* dovedește clar această simpatie. Războiul l-a învățat să folosească noțiunea de naționalism cu foarte mare precauție, pentru că în război naționalismul a servit la amalgamarea pozițiilor pentru ca ucigașul și victima să ajungă astfel în aceeași categorie. De aceea naționalismul – spune autorul – nu trebuie condamnat din capul locului ca o expresie a patologiei umane. Al treilea istoric francez, F. Furet abordează problemele Europei de Est din perspectiva democrației concepute de către Alexis de Tocqueville. Autorul faimoasei lucrări *Trecutul unei iluzii* îi avertizează pe cei din Europa centrală și de Est să nu aștepte prea mult de la democrație, pentru că fiind un sistem contradictoriu al indivizilor liberi și egali, generează prin economie inegalități. De aceea democrația conține elementele care reproduc tensiunile. Cu toții doresc egalitatea, dar cum bine se știe, egalitate nu există. Astfel trebuie să înțelegem că democrația nu este un sistem perfect, dar este cel mai bun din câte au existat până acum.

În ultimul capitol, doi reprezentanți importanți ai diasporei literare pariziene, ai celei maghiare (Nagy Pál) și respectiv ai celei românești (Dumitru Țepeneag) vorbesc despre soarta lor de scriitor emigrant, de receptarea operei lor în Franța și în patrie, despre relațiile lor în diasporă și despre avangardă și modernism. Nagy Pál a ajuns în Franța la 20 ani, după revoluția din 1956, și a devenit un exponent al poeziei fonice, scoțând reviste în maghiară și în franceză. Mărturisirea lui Nagy despre poetul Ioan Cușa este de-a dreptul senzațională. Cușa care a avut o tipografie la Evry i-a angajat pe Nagy Pál și Papp Tibor să culeagă textele lui Eliade, Ionescu, etc., dar și cele ale lui Codreanu. Dar în același timp Cușa a sponsorizat cea mai importantă revistă literară a emigrației maghiare *Magyar Füzetek* scoasă la Paris de cei doi tipografi unguri. Celălalt emigrant, Dumitru Țepeneag prezintă lucruri inedite despre onirismul estetic, despre revoluția ungară din 1956, despre revistele sale (*Cahiers de l'Est* și *Nouveaux Cahiers de l'Est*) din emigrație, despre relațiile sale cu Goma și cu ceilalți reprezentanți ai diasporei românești și internaționale. Volumul mai conține voluminoase prezentări de autor, utile pentru o corectă situare în context european și un indice de nume, precum și rezumate în limbile română și franceză.

NÉVMUTATÓ

A

Aczél György 152
Adameşteanu, Gabriela 47
Agârbiceanu, Ion 96, 97, 98, 100, 102
Ady Endre 43, 50, 51
Alain, (Émile Chartier) 117
Albert Pál 40

Anonymus 26
Arday Lajos 8, 9
Arghezi, Tudor 57, 68, 72, 90, 106, 163, 191
Aquinói Szent Tamás 60
Avilai Szent Teréz 60

Á

Ágh István 40
Ádám Péter 129

Áprily Lajos 9, 95, 96, 183
Árvay Árpád 182

B

Babeţi, Adriana 182
Babits Mihály 39, 51
Baciu, Ştefan 183
Baconsky, A. E. 101
Bacu, Dimitrie 150
Bakucz József 152
Balogh Edgár 38
Balassa Péter 47
Balogh György 137
Balotă, Nicolae 3, 6, 51, 53, 63, 79, 80, 83, 84, 90, 91, 96, 97, 103, 105, 172, 177, 178, 181, 182, 183, 190, 191, 196, 197, 198, 199
Barbu, Eugen 168
Barbu, Ion 73
Baróti Pál 39
Barrault, Jean-Louis 63, 182
Barthes, Roland 145, 161
Bartók Béla 160, 183
Baránszky László 152
Bălcescu, Nicolae 48, 52
Bănulescu, Ştefan 166
Beke György 39, 183
Bella István 41
Bujdosó Alpár 152

Bene Ede 153
Beneš, Eduard 15, 16, 123
Bergson, Henri 118
Bertha Bulcsú 41
Berthelot, Philippe 15, 16
Besançon, Alain 88
Bethlen István 17, 190
Bibescu, Martha 184
Bibó István 52, 53 179, 200
Bíró Lajos 139
Bizet, Georges 118
Blaga, Lucian 54, 60, 69, 72, 73, 81, 84, 91, 1015, 198, 200
Bodnár György 38, 39
Bohár András 153
Boeriu, Eta 104
Bóka László 38
Bóna István 27
Böll, Heinrich 89
Brătianu, Ion 16
Breton, André 61, 176
Brumaru, Emil 196
Budai-Deleanu, Ion 97

C

Călinescu, George 6, 39, 55, 59, 99, 109, 111, 182
Călinescu, Matei 98
Cărtărescu, Mircea 101, 109
Ceaușescu, Nicolae 5, 7, 45, 46, 47, 59, 60, 75, 79, 89,
107, 108, 109, 160, 164, 168, 170, 171, 174, 190
Ciocârlie, Livius 168
Cioculescu, Șerban 98, 99, 108, 167
Cioran, Emil 22, 23, 63, 64, 114, 115, 116, 117, 118, 126, 150,
184, 185, 188, 198, 201
Char, René 158,
Chaulot, Paul 156
Chinez, Ion 80, 81, 183

Chioaru, Dumitru 110
Chomsky, Noam 149
Caudel, Paul 61
Clémenceau, Georges 24, 184
Codreanu, Nicolae Zelea 150, 199, 201
Constantinescu, Pompiliu 108
Cotruș, Ovidiu 80, 81, 84, 84, 105, 106, 168
Courtois, Stéphane 187
Crainic, Nechifor 168
Creangă, Ion 98, 99, 101, 193
Czine Mihály 38, 39
Cuș, Ioan 149, 150, 151, 152, 188, 198, 199, 201

CS

Cs. Szabó László 43
Csiki László 34, 45, 109

Csordás Gábor 88
Csukás István 41

D

Dan, Pavel 47
Dávid Gyula 183
Dedinszky Erika 153
Deguy, Michel 157, 161
Derrida, Jacques 145, 146, 158, 161, 196
Deschamps, Émilienne 145
Devecseri László 138
Déry Tibor 40
Dimov, Leonid 166, 167, 169, 170, 196
Dinescu, Mircea 8, 47, 82, 99, 188, 192
Djilas, Milovan 88

Doinaș, Ștefan Augustin 4, 7, 59, 61, 68, 69, 70, 71, 72,
73, 79, 80, 81, 82, 84, 84, 86, 91, 92, 98, 104, 105, 106, 178,
179, 183, 192, 193, 197, 198, 199, 200
Dôme, Philippe 115, 156, 158, 161
Domokos Géza 60
Domokos Sámuel 183
Drimba, Ovidiu 80, 84
Dsida Jenő 40
Durandin, Catherine 4, 7, 20, 89, 169, 171, 178, 179, 180,
181, 184, 185, 190, 197, 200
Ducrot, Oswald 145

E

Eckhardt Mester 64
Eliade, Mircea 36, 117, 150, 182, 184, 188, 118, 199, 201
Enache, Smaranda 47
Enescu, Radu 80, 81, 84, 85, 98, 183

Eminescu, Mihai 35, 45, 85, 86, 89, 92, 99
Eötvös József 121
Eötvös Károly 121
Etiemble, René 98

F

Faludy György 44, 146, 192
Farkas Jenő 4, 6, 7, 19, 20, 82, 83, 95, 111, 166, 178, 189,
190, 199
Faye, Jean-Pierre 45, 148

Fejtő Ferenc 4, 6, 24, 42, 88, 114, 126, 169, 178, 178, 179,
184, 185, 186, 194, 196, 197, 198, 201
Ferdinandy György 153
Festetics György 121

Fichte, Johann Gottlieb 138
Finkielkraut, Alain 4, 118, 126, 178, 185, 186, 194, 197,
198, 199, 201
Florescu, Nicolae 6, 19 36, 204
Foch, Ferdinand 15, 24

Foucault, Michel 145
Freud, Sigmund 70, 109, 167, 204
Frémer Jusztina 130
Furet, François 4, 130, 178, 1855, 186, 187, 195, 197, 198,
199, 200, 201

G

Galántai József
Gál Mária
Gáldi László
Gálfalvy Zsolt
Gane, Gheorghe
Genette, Gérard
Gergely András
Gergely Jenő
George, Al. Sergiu
Georgescu, Vlad

Giczy János
Goethe, Johann Wolfgang von
Gherman, Sabin
Goga, Octavian
Goma, Paul
Gömöri György
Göncz Árpád
Grozdis Károly
Guibert, Hervé

I

Ierunca, Virgil
Ignotus Pál
Illyés Gyula
Ionesco, Eugène

Ionescu, Nae
Ionescu, Take
Ivasiuc, Alexandru

J

Jakó Zsigmond
Jászi Oszkár
Jékely Zoltán
József Attila

Joyce, James
Juhász Ferenc
Juhász R. József

H

Habermas, Jürgen
Halecki, Oscar
Harczy József
Határ Győző
Havel, Václav
Hegedűs Mária
Herder, Johann Gottfried
Hitler, Adolf
Honterus, Johannes
Horányi Özséb
Horn Gyula
Horthy Miklós

Horváth Elemér
Hungwald Henrik

K

Kacsó Sándor
Karátson Endre
Karnoouh, Claude
Kassai György
Kassák Lajos
Kádár János
Kántor Lajos
Kányádi Sándor
Károlyi Mihály
Kemenes Géfin László
Kemény Zsigmond
Keszei István
Kiš, Danilo
Kisfaludy Károly

Kolář, Jiří
Konrád György
Kogălniceanu, Mihail
Kolozsvári Grandpierre Emil
Kolakowski, Leszek
Kovács János
Kós Károly
Kossuth Lajos
Kosztolányi Dezső
Kovács János
Kristeva, Julia
Krleža, Mirosláv
Kulcsár Kálmán
Kuncz Aladár

L

La Bruyère, Jean de
Lacan, Jacques
Lanson, Gustave
La Rochefoucauld, François de
Lautréamont (Isidore Ducasse)
Láng Gusztáv
Láng Zsolt
Lászlóffy Aladár
Lázár Ervin
Lévy-Strauss, Claude

Liciu, Irinel
Liiceanu, Gabriel
Lovinescu, Eugen
Lovinescu, Monica
Lovász Márton
Lőrinc Lajos
Lőrinczi László
Lukácsy Sándor
Lyotard, François

M

Majtényi Erik
Makkai László
Mallarmé, Stéphane
Manea, Norman
Maniu Iuliu
Manolescu, Nicolae
Marino, Adrian
Markó Béla
Marton László
Martonyi Éva
Marx Károly
Maurois André
Mándy Iván
Márton László
Mărculescu, Sorin
Méliusz József

Méray Tibor
Mészáros István
Mészöly Miklós
Michelet, Jules
Mikó Ervin
Mikszáth Kálmán
Mincu, Marin
Miskolczy Ambrus
Mócsy András
Moholy-Nagy László
Molnár József
Molotov, Vjacseszláv Mihájlovics
Mondrian, Piet
Móricz Zsigmond
Munteanu, Basil

N

Nagy Pál
Neagu, Fănuș
Nedelcovici, Bujor
Negoitescu, Ion
Nemes Nagy Ágnes
Nemoianu, Virgil

Neuman, Emanuel
Németh László
Németi Rudolf
Nietzsche, Friedrich
Noica, Constantin

O

Olteanu, Ioanichie
Omescu, Ion
Orbán Ottó

Ormos Mária
Ottlik Géza

P–Q

Paléologue, Maurice
Paleologu, Alexandru
Pap Károly
Papp Tibor
Parancs János
Pascu, Ștefan
Pátkai Ervin
Pauker, Ana
Pavel, Toma
Pavlovici, Florin
Paruit, Alain
Pârvan, Vasile
Păunescu, Adrian
Peignot, Jérôme
Petőfi Sándor
Petőfi S. János

Perpessicius
Pethő Bertalan
Petőcz András
Peyer Károly
Pétain, Philippe
Péter László
Pintea, Ioana
Pițu, Luca
Philippide, Alexandru
Pomogáts Béla
Popescu, Dumitru Radu
Popovici, Aurel
Popper, Jacob
Protopopescu, Alexandru
Proust, Marcel
Quinet, Edgard

R

Rabelais, François
Radnóti Miklós
Radu, Michael
Rákóczi Ferenc
Rátki András
Rebreanu, Liviu
Regman, Cornel
Regman, Ștefăniță
Regman, Zorina
Revel, Jean-François
Ribbentrop, Joachim von
Ricardou, Jean

Robbe-Grillet, Alain
Roche, Denis
Roche, Maurice
Roman, Petre
Ronat, Mitchou
Rónay László
Roth, Stephan Ludwig
Roubot, Jacques
Roussel, Raymond
Rugonfalvi Kiss István
Rusu, Liviu

S

Sadoveanu, Mihail
Schlesak, Dieter
Schopenhauer, Arthur
Sipos Gyula
Sîrbu, Ion D.
Slavici, Ioan
Slăvescu, Victor
Sollers, Philippe

Sőrés Zsolt
Stanca, Dominic
Stanca, Radu
Steinhardt, Nicolae
Streinu, Vladimir
Sulyok Vince
Sütő András

SZ

Szabó Dezső
Szabó Lőrinc
Szabó Zoltán
Szakál Imre
Szakonyi Károly
Szász Zoltán
Szauder József
Szemplér Ferenc
Szentkuthy Miklós
Szekfü Gyula
Szent Ágoston

Szent Ferenc
Székely Ákos
Székelyhidi Zsolt
Szigethy Attila
Szilágyi Domokos
Szoltsenyicin, Alekszandr Iszajevics
Szörényi László
Sztálin, Joszif Visszárjonovics
Szűcs Géza
Szűcs Jenő

Ş

Şerban, Geo
Şora, Mihai

Ştefan cel Mare (Nagy István)

T

Tabacu, Marius
Takács Gyula
Tamás Gáspár Miklós
Tănase, Virgil
Teleki István
Teodorescu, Alin
Teutsch, Friedrich
Theodorescu, Răzvan
Tismăneanu, Vladimir
Titel, Sorin

Titu, Maiorescu
Tocqueville, Alexis de
Todoran, Eugen
Todorov, Tzvetan
Tomescu, Despina
Trefort Ágoston
Trócsányi Zsolt
Tudoran Dorin
Turcea, Daniel
Tűz Tamás

Ț

Țepeneag, Dumitru

U

Ulici, Laurențiu
Ungureanu, Cornel

Urmuz (Demetru Dem. Demetrescu-Buzău)

Z

Zamfirescu, Dinu
Zarifopol, Paul

Zirkuli Péter
Zub, Alexandru

V

Valéry, Paul
Vay Tamás
Vásárhelyi Miklós
Vásárhelyi Győző (Victor Vasarely)
Vázsonyi Vilmos

Văcărescu, Elena
Vitéz György
Voiculescu, Vasile
Voltaire, François Marie Arouet

W

Wagner, Richard
Wass Albert
Weber, Max

Weöres Sándor
Wesselényi Miklós
Wilson, Henry Hughes

X

Xenopol A. D.